

архивисти

историја

архивисти
документи

историја

архивистика
документи

архивистика

историја

архивистика

докумен

архивисти

МАКЕДОНСКИ АРХИВИСТ

Број 31 - 32

2022

Списание на Државниот архив на Република Северна Македонија

Редакциски одбор / Editorial Board

д-р Емил Крстески (главен и одговорен уредник) / Dr. Emil Krsteski (editor-in-chief)
м-р Марјан Гијовски / MA Marjan Gijovski
д-р Јасмина Дамјановска / Dr. Jasmina Damjanovska
вон. проф. д-р Наташа Диденко / Assoc. Prof. Dr. Natasha Didenko
д-р Васко Дукмеџиев / Dr. Vasko Dukmedjiev
асс. д-р Армен Жарноски / Asst. Dr. Armen Zharnoski
проф. д-р Марјан Иваноски / Prof. Dr. Marjan Ivanoski
м-р Данијела Трајковска-Крстиќ / MA Daniela Trajkovska-Krstikj
доц.д-р Невен Радически / Assoc. Dr. Neven Radicheski
Светлана Успрцова / Svetlana Usprcova

Меѓународен редакциски одбор / International Editorial Board

проф. д-р Ен Ј. Гилиланд / Prof. Dr. Anne J. Gilliland (Los Angeles)
проф. д-р Милена Петкова Енчева / Prof. Dr. Milena Petkova Encheva (Sofija)
д-р Влатка Лемич / Dr. Vlatka Lemić (Zagreb)
д-р Александар Стикалин / Dr. Aleksandar Stikalin (Moskva)
д-р Бојан Цвелфар / Dr. Bojan Cvelfar (Ljubljana)

ISSN 0350 – 1728

МАКЕДОНСКИ АРХИВИСТ

Година XXVII

Број 31 – 32

Скопје, 2022

СОДРЖИНА

СТАТИИ

Иле Велков:

Кочани и Кочанско во XIV век врз основа на историските извори (според даровните грамоти од XIV век).....11

Билјана Галоска:

Историјат на село Канатларци: опсервација на четири мермерни надгробни споменици со текст на арапско писмо.....25

Емел Шериф-Мифтар:

Османлиски документ за производи побарани од Скопскиот Санџак за изложување на Виенскиот саем во 1873 година.....41

Дејан Маодуш:

Дигитализација на ф. 402, Збирка на матични книги на Војводина 53

Елисавета Марковиќ:

Планирање и изработка на систем за чување и заштита на архивските фондови и збирки.....59

Цветанчо Тодоровски:

Улогата на Државниот архив – Одделение Велес во процесот на архивирање кај судовите под негова надлежност.....69

Димитар Ѓоргиевски:

Камера 300

Од работилницата на Алфред Дарлинг и Брајтонската школа до битолското депо.....81

CONTENTS

ARTICLES

Ile Velkov:

Kochani and the region of Kochani in the 14th century according to Historic Sources (according to 14th century gift certificates).....11

Biljana Galoska:

History of the Kanatlarci village: Observation of Four Marble Tombstones with Inscriptions in Arabic Script.....25

Emel Sherif-Miftar:

Ottoman Document about Products Commissioned from the Sanjak of Skopje as Exhibits at the Vienna World's Fair in 1873.....41

Dejan Maodush:

Digitalization of F. 402, Collection of Birth Registries of Vojvodina.....53

Elizaveta Markovikj:

Planning and Developing of System for Storage and Preservation of Archive Fonds and Collections.....59

Cvetancho Todorovski:

The Role of the State Archives – Department of Veles in the Archival Process in the Court under its Jurisdiction.....69

Dimitar Gjorgievski:

Camera 300

From Alfred Darling's Workshop and Brighton School to the Depository of Bitola.....81

ПРИЛОЗИ И МАТЕРИЈАЛИ

Јасмина Дамјановска:

„Вистината за Гоце Делчев“ – забележана меморија од Лазар Гошев.....91

Емил Крстески:

Значењето и улогата на Архивскиот комитет на НАТО.....109

Гоце Стојановски, Марија Дурлова, Димитар Ѓоргиевски:

Застанато време

Чувајќи ја фотографската оставина на браќата Манаки.....117

Ивана Хациевска:

Постапката за препознавање на архивскиот материјал како културно наследство од исклучително значење: Фонд 580 „Браќа Манаки – Битола 1853 – 1964“ како прв национален случај.....121

ИЗЛОЖБИ НА ДРЖАВНИОТ АРХИВ ВО 2022 Г.....129

150 години од раѓањето на Гоце Делчев (1872 – 2022).....131

Стари балкански фотографии.....137

Раскошот и проклетството на Данабаш низ архивскиот материјал.....143

Мисионерка на милосрдieto – Спомените за Мајка Тереза во Државниот архив.....149

140 години од раѓањето на Милтон Манаки.....161

“La Belle Epoque” – Истокот и Западот, битолската мода низ објективот на Манаки (крај на XIX и почеток на XX век).....165

ADDENDUMS AND MATERIALS

Jasmina Damjanovska:

“Goce Delchev’s True Story” – Recorded Memory of Lazar Goshev.....91

Emil Krsteski:

Significance and Role of NATO’s Archives Committee.....109

Goce Stojanovski, Marija Durlova, Dimitar Gjorgievski:

Time stands still

Preserving Manaki brothers’ photographic legacy.....117

Ivana Hadjievska:

The procedure for recognizing archive material as cultural heritage of exceptional importance: Fund 580 “Manaki Brothers” – Bitola 1853 – 1964” as the first national case.....121

EXHIBITIONS OF THE STATE ARCHIVE IN 2022.....129

150 years since the birth of Goce Delchev (1872 – 2022).....131

Old Balkan photographs.....137

The splendor and the curse of Danabash through archive material.....143

Missionary of Charity – Memories of Mother Teresa in the State Archives.....149

140 years of birth of Milton Manaki.....161

“La Belle Epoque” – East and West, Bitola fashion through the lens of Manaki (end of the XIX and beginning of the XX century).....165

ПУБЛИКАЦИИ НА ДРЖАВНИОТ АРХИВ

(список на објавените трудови во 2021 – 2022).....169

ХРОНИКА НА НАСТАНИТЕ ВО ДРЖАВНИОТ АРХИВ

во периодот ноември 2021 – ноември 2022.....171

PUBLICATIONS OF THE STATE ARCHIVES

(list of published works in 2021 – 2022).....169

CHRONICLE OF EVENTS OF THE STATE ARCHIVES

in the period of November 2021 – November 2022.....171

СТАТИИ

Иле Велков¹

КОЧАНИ И КОЧАНСКО ВО XIV ВЕК ВРЗ ОСНОВА НА ИСТОРИСКИТЕ ИЗВОРИ (според даровните грамоти од XIV век)

Abstract: Using 14th century historic sources, primarily the gift certificates from this period presented to the churches and monasteries, we will try to reconstruct the history of Kochani and Kochansko in the 14th century. The data about the history of Kochani and its region in the 14th century is collected from the written historical sources, that is, from the documents issued by the Serbian rulers and nobles to monasteries. Apart from written sources, data about life in this area, although fairly modest, is collected from material – archeological sources. It is important to mention that the toponyms, that is, the names of the places that have been preserved in Kochani and its region, are also very useful, and thanks to them we come to certain knowledge related to the history of this area. In this text we will analyze the documents in which we found data about the town Kochani, but also about the villages around Kochani, that are mentioned in the 14th century sources. The material sources and toponyms are just as helpful as the written ones, as they help us to gain greater knowledge about Kochani and its region.

Key words: Kochani, Kochani's region, Jastrebnica, XIV century, St. Dimitrij, Jovan Oliver, village, episcopcy and toponym.

Врз основа на историските извори, односно даровните грамоти издадени од српските владетели, а подоцна и од локалните феудалци и владетели, во овој труд ќе се обидеме да ја реконструираме историјата на Кочани и Кочанско во XIV век. Станува збор за даровни грамоти кои биле издавани во XIV век, во периодот кога Македонија се наоѓала под српска власт, а заклучно со тоа и Кочани и Кочанско. Со овие грамоти им биле дарувани имоти на црквите и манастирите и тие се од големо значење како историски извори кои содржат податоци за посочениот период. Станува збор за даровни грамоти издавани од: српскиот крал Милутин, српскиот

¹ М-р од областа историја на Византија и Македонија во среден век, наставник по историја во ООУ „Малина Попиванова“ – Кочани, е-адреса: ilevelkov993@gmail.com.

крал а подоцна и цар Стефан Душан, деспотот Јован Оливер² и браќата Јован и Константин Дејанови, кои во текот на XIV век владееле со овие простори. Во нив среќаваме податоци за положбата на населението, но и за неговите права и обврски, а за овој труд значајни се оние делови од грамотите кои содржат податоци за Кочани и Кочанско. Овие грамоти биле пишувани во XIV век на старословенски јазик, а се сочувани, објавени, преведени и анализирани и денес служат како значајни историски извори претежно за Македонија во XIV век. Воедно се значајни и како извори за Кочани и Кочанско како дел од територијата на Македонија која во тој период била под српска власт.

Во XIV век територијата на Македонија се наоѓала под српска власт³, а по смртта на царот Стефан Душан во 1355 г. на територијата на Македонија се создале помали феудални држави и кнежевства.⁴

Во првата половина на XIV век во Македонија се јавуваат самостојни феудални владетели, како што се Хреља и Јован Оливер. Нивните владенија ја опфаќале територијата на Источна Македонија⁵ во која спаѓала и Кочанската Област.

Кочанската Област за време на српското владеење со Македонија во првата половина на XIV век се наоѓала под власта на феудалецот Јован Оливер.⁶ Додека пак во втората половина од XIV век Кочани и Кочанската Област припаѓале на територијата со која владеел севастократорот и деспот Дејан, а по неговата смрт владееле неговите синови Јован и Константин Дејанови.⁷

Важно е да се напомене дека со мировниот договор помеѓу Византија и кралот Стефан Душан, кој бил склучен на 26 август 1334 г., српско-византиската граница се движела јужно од линијата Леш - Пилот - Охрид - Струмица - Мелник и излегувала на реката Струма.⁸ Односно, со проширувањето на српската држава на југ, се поместила и границата на државата. Тоа значи дека од тој момент Брегалничкиот Регион, а заедно со тоа и Кочанската Област престанале да бидат погранично подрачје, односно краиште на средновековната српска држава.⁹

² Повеќе за Јован Оливер види кај Александар Атанасовски, *Јован-Оливер феудален владетел во Македонија во првата половина на XIV век*, Годишен зборник на Филозофскиот факултет, книга 25 (51), 93-101 и Борче Милошески, *Деспот Јован Оливер*, Скопје, 2020, 45-99.

³ За српските владеења во Македонија кон крајот на XIII и во XIV век види повеќе во: Александар Атанасовски, *Македонија во XIV век*, Тетово, 2009, 20-58 и Христо Матанов, *Југозападните български земи през XIV век*, София, 1986, 11-20.

⁴ Види повеќе во: Александар Атанасовски, *Македонија...*, 127-150 и Александар Атанасовски, *Создавање на феудални кнежевства и држави во периодот од 1355 до 1365 година*, Годишен зборник на Филозофскиот факултет, книга 26 (52), Скопје, 1999, 119-139.

⁵ Види повеќе во: Александар Атанасовски, *Македонија...*, 102-120 и Христо Матанов, *Југозападните...*, 32-34 и 35-38.

⁶ Коце Стојменов, *Културно-историските традиции во село Бели, Кочанско*, Кочани, 2020, 42. Види и: Христо Матанов, *Југозападните...*, 34-38; Борче Милошески, *Деспот Јован Оливер*, 53-56.

⁷ Коце Стојменов, *Културно-историските...*, 42. А. Стојмилов, К. Балабанов и др., *Кочани*, монографија, Скопје, 1970, 45. Ѓордан Иванов, *Северна Македонија исторически издирвања*, София, 1906, 213-214

⁸ Александар Атанасовски, *Македонија...*, 47.

⁹ Коце Стојменов, *Културно-историските...*, 41.

Првите писмени податоци во кои се споменува името на градот Кочани потекнуваат од првата половина на XIV век. Односно, ова име првпат се споменува во една грамота на великиот слуга „**всѣ српскіе Земліе и поморскіе**“ Јован Оливер, издадена на црквата „Св. Димитриј“ (Светаго Димитрија) во Кочани (Кочѣнехъ).¹⁰

Од она што е запишано во грамотата можеме да дознаеме дека Јован Оливер задолжил еден свој човек по име Тодор (Тодора) да го насели со луѓе запустеното село Јастребница (Истрѣбницѣ)¹¹, денешното село Јастребник кое се наоѓа на север од Кочани во подножјето на Осоговските Планини. Според грамотата, од приходите на жителите на Јастребница требало да се издржува црквата „Св. Димитриј“ во Кочани. Освен ова, во грамотата е забележано дека селото било ослободено од сите други работни обврски и давачки, односно даноци „... **ни кралеѣ ни мѡи ни позѡѣ ни дѹшегѹѣни...**“ кои се собирале во полза на државата, на кралот, но и на самиот локален владетел, во случајов тоа е Јован Оливер.¹² Ова ослободување било со цел селото Јастребница да може да ги исполнува обврските кон кочанската црква.¹³ Во грамотата меѓу другото се наведени и даноците од кои се ослободени жителите на Јастребница, работните обврски од кои се ослободени „... **и да не работѡѹ. ни ѡраниѹ, ни копѡниѹ, ни покѡса...**“ и санкциите со кои нарачателот на грамотата им се заканува на неговите наследници доколку го прекршат она што таму е запишано.¹⁴

Според она што е запишано во грамотата можеме да заклучиме дека селото Јастребница било метох на црквата „Св. Димитриј“ уште пред да биде напишана оваа грамота. Односно можеби тоа било метох уште пред Јован Оливер да стане владетел на Источна Македонија, а со тоа и на Кочанскиот Регион. Селото, во посочениот период, било запустено, па Јован Оливер го назначил Тодор повторно да го насели ова село.¹⁵

Во грамотата е посочено дека носител на власта во кочанскиот храм бил игуменот Симеон.¹⁶ Грамотата е потпишана од Јован Оливер, кој се титулира како

¹⁰ Стојан Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, књига V, Београд, 1912, 662; Драгић М. Живојиновић, *Повеља великог слуге Јована Оливера манастиру Светог Димитрија у Кочанима*, Стари српски архив, књ. 11, Београд, 2012, 25–32. За детална дипломатичка анализа на оваа грамота види повеќе во: Лидија Славева, Владимир Мошин, *Српски грамоти од Душаново време*, Прилеп, 1988, 147–149; Ѓордан Иванов, *Северна Македонија...*, 213–214; Илинка Атанасова, *Бисери од Кочанското културно наследство*, Кочани, 2011; Р. Димитровски, К. Герасимов и др., *Монографија Кочани*, Кочани, 2012, 29.

¹¹ Стојан Новаковић, *Законски споменици...*, 662; Драгић М. Живојиновић, *Повеља великог слуге...*, 26–27; Лидија Славева, Владимир Мошин, *Српски грамоти...*, 147; Љ. Јанев, Н. Савев и др., *Кочани и Кочанско од праисторијата до денес*, Кочани, 2003, 94; Ѓордан Иванов, *Северна Македонија...*, 213

¹² Стојан Новаковић, *Законски споменици...*, 662; М. Живојиновић, *Повеља великог слуге...*, 26–27.

¹³ Р. Димитровски, К. Герасимов и др., *Кочани и Кочанско...*, 94–95.

¹⁴ Драгић М. Живојиновић, *Повеља великог слуге...*, 26–28 и Стојан Новаковић, *Законски споменици...*, 662–663.

¹⁵ Драгић М. Живојиновић, *Повеља великог слуге...*, 26 и 27 и Стојан Новаковић, *Законски споменици...*, 662.

¹⁶ Р. Димитровски, К. Герасимов и др., *Кочани и Кочанско...*, 95; Стојан Новаковић, *Законски споменици...*, 662; Драгић М. Живојиновић, *Повеља великог слуге...*, 26–27 и Лидија Славева, Владимир Мошин, *Српски грамоти...*, 147–149.

„велики слуга на сите српски земји и приморски“ и протопопот Агапит (~~Агапит~~ писа кој всушност е и писарот кој ја запишал оваа грамота.

Грамотата била напишана на 7 декември, но годината во која тоа се случило не е забележана.¹⁷ Сепак, имајќи ги предвиди околностите, како и титулите на Јован Оливер и на Стефан Душан, во науката е прифатено дека таа е создадена на 7 декември, додека годината на нејзиното создавање е непозната, па се смета дека е создадена во периодот¹⁸ од 1332 до 1341 г.¹⁹ Општо прифатено во науката е дека оваа грамота била издадена во 1336/7 г.

Она што е познато од погоре споменатата грамота се имињата на градот Кочани и името на храмот кој се наоѓал во градот или неговата блиска околина. За жал, од грамотата не можеме да дознаеме ништо повеќе околу местоположбата на Кочани во XIV век, како и за тоа каде се наоѓал и каков бил овој кочански храм.

Според Ј. Трифуноски, Јован Оливер во 1337 г. во Кочани ја изградил црквата „Св. Димитриј“ и ѝ дал одредени привилегии.²⁰ Понатаму истиот автор се обидува да ја пронајде локацијата каде што се наоѓал овој храм. Според него, на левата страна од Кочанска Река, кај саат-кулата постоела црква која се викала „Св. Димитриј“, а уште попозната како Влашка црква. Авторот заклучува дека можеби на тоа место се наоѓала средновековната црква „Св. Димитриј“.²¹ Сепак, не можеме да се согласиме со тврдењето на авторот дека во 1337 г. Јован Оливер ја изградил црквата „Св. Димитриј“ во Кочани, бидејќи во грамотата за такво нешто не станува збор. Доколку таа била изградена во посочената година, тоа ќе било забележано во грамотата, односно оваа грамота немало да биде само дарбена грамота, туку ќе била и ктиторска. Се согласуваме дека со грамотата му биле дадени привилегии на овој храм кој веќе постоел во Кочани. Околу местоположбата на храмот прашањето останува отворено сè додека за тоа не најдеме податоци во други пишани извори или пак тоа не се потврди со археолошки истражувања.

Во грамотата, покрај Јован Оливер, се споменуваат и личностите Симеон игумен, Тодор и протопоп Агапит. Освен за Јован Оливер, за другите личности споменати во грамотата не можеме да кажеме ништо повеќе, затоа што тие се споменуваат единствено во овој документ и не се познати од други историски извори.

За игуменот Симеон можеме да претпоставиме дека бил угледна личност

¹⁷ Драгић М. Живојиновић, *Повеља великог слуге...*, 28 и Лидија Славева, Владимир Мошин, *Српски грамоти...*, 148.

¹⁸ Драгић М. Живојиновић, *Повеља великог слуге...*, 26.

¹⁹ Авторките Лидија Славева и Владимир Мошин во книгата *Српски грамоти од Душаново време*, на стр. 149 наведуваат дека таа била создадена околу 1333/34 година. Од друга страна пак според проф. Александар Атанасовски таа била создадена на 7 декември 1336/37 година (Види повеќе во: Александар Атанасовски, *Македонија...*, 112), додека пак според Христо Матанов таа била издадена самостојно од страна на Јован Оливер (Види повеќе во: Христ Матанов, *Југозападните...*, 35-36).

²⁰ Ј. Трифуновски, *Кочанска Котлина сеоска насеља и становништво*, Скопје, 1970, 15.

²¹ Ј. Трифуновски, *Кочанска Котлина...*, 150, фуснота 25.

во Кочани секако, а можеби и пошироко, пред сè ако се земе предвид неговата титула - игумен. Односно, со самото тоа што тој бил игумен значи бил управник на манастир, па според тоа тој бил и црковен достоиник кој се наоѓал на одреден степен во хиерархијата на епископијата кон која припаѓал Кочани и неговата околина. Но, поради оскудноста на информациите за овој игумен, не можеме да кажеме ништо повеќе за него.

Протопоп Агапит најверојатно, ако се земе предвид титулата протопоп (прв меѓу поповите), бил највисоко на хиерархијата во кочанскиот храм, можеби веднаш по игуменот Симеон. Тој бил прв помеѓу поповите, можеби токму затоа и му била доделена задачата да биде писар на грамотата.

Кога станува збор за лицето Тодор, Х. Матанов е на мислење дека тој би можел да биде некој од месните византиски феудалци кој во текот на српските освојувања на Источна Македонија му се предал на Јован Оливер.²² Во самата грамота се вели дека Тодор, „... кои ми се прѣда из Гъркъ...“²³, бил задолжен да го насели селото Јастребница. Имајќи го предвид ова, дека Тодор му се предал на Јован Оливер и бил од „Грците“ може да се прифати како точно мислењето на Х. Матанов дека тој бил некој локален византиски феудалец кој со освојувањето на Источна Македонија и на Кочанската Област од страна на српскиот крал, а потоа и цар Стефан Душан и неговиот велможа Јован Оливер им се предал.

Во грамотата освен името на градот Кочани, го среќаваме и името на селото **ИЈСТРЕБНИЦѢ**, денешното село Јастребник. Од повелбата може да се заклучи дека во првата половина на XIV век ова село било метох на кочанскиот храм „Св. Димитриј“ и дека во тоа време селото било запустено при што Јован Оливер го пратил Тодор за да го обнови.²⁴ Од самата грамота, исто како и за Кочани, така и за Јастребница не е позната местоположбата на селото.²⁵

На местото на денешното село Јастребник, кое првпат се споменува во пишани извори во првата половина на XIV век под името Јастребница, траги на живот постоеле и во далечното минато, односно уште одамна пред тоа да биде споменато во пишан документ. Ова село денес е од разбиен тип и е составено од повеќе маала.

Една од неговите маала се вика Старо Село, што всушност ни укажува дека тоа, денес маало, во минатото било село или пак дел од село. Во маалото Старо Село селаните откопале неколку стари гробови сидани со вар и плочи во вид на римски саркофази.²⁶ Недалеку од ова маало, според истражувачите, постоело место на кое се гледале темелите од стара црква која сигурно била посветена на Богородица, а

²² Види повеќе во: Христо Матанов, *Југозападните...*, 35-36

²³ Драгић М. Живојиновић, *Повеља великог слуге...*, 26-27; Лидија Славева, Владимир Мошин, *Српски грамоти...*, 147; и Стојан Новаковић, *Законски споменици...*, 662.

²⁴ Олга Иванова, *Месните имиња на областа по сливот на Брегалница*, Скопје, 1982, 73.

²⁵ М. Живојиновић, *Повеља великог слуге...*, 30-31 наведува две мислења во врска со ова село. Види и Јован Трифуновски, *Кочанска Котлина...*, 64-65.

²⁶ Олга Иванова, *Месните имиња...*, 73.

ова О. Иванова го заклучува според фактот што една од блиските ниви се нарекува Богородичка нива. Според неа, црквичката била изградена во средниот век, а била урната за време на турското ропство.²⁷ Во денешното село Јастребник на потегот помеѓу маалата Старо Село и Долна Маала, постои месност викана Богородичка нива, а недалеку од оваа месност во правец на североисток над Долна Маала се наоѓа Горна Маала каде што денес се наоѓа црквичка посветена на Богородица.²⁸ Топонимите нè наведуваат на фактот дека во ова село се живеело уште одамна. Кај маалото Старо Село постои месност која го носи називот забел.²⁹ Овој термин забел е средновековен термин, односно се јавува во втората половина на XIII век и е со значење омеѓена територија која има право да ја користи само нејзиниот сопственик. Забелот можел да биде користен од световен владетел или пак да биде манастирски имот. На празникот Спасовден луѓето се собирале во Старото Село и таму на месноста викана Забел се наоѓал крст од камен околу кој тие се собирале.³⁰ Овој податок укажува дека и покрај долгиот временски период што поминал, за локалните жители тоа било култно место.

Освен овој топоним, во истото село се присутни и топонимите Кула и Црквиште. Месноста Кулата се наоѓа во близина на маалото Чорбации, ниско под месноста која се вика Забел, на едно зарамнето плато кое се издига над Голема Река. Според топонимот, но и според остатоците кои се наоѓаат на тоа место, таму најверојатно се наоѓала тврдина или кула. Селаните, на месноста викана Кулата, ископувале „купови, делкани камења и ќерамиди.“³¹ Во археолошката карта на Р. Македонија кај месноста Кулата е евидентиран локалитетот Градиште, како доцноантички локалитет, со остатоци од мала тврдина и фрагменти од керамички садови, питоси и ќерамиди.³² Овде, во маалото Чорбации се наоѓале остатоци од стари објекти, но и гробови, тули и врчви.³³ Ако се земе предвид името на маалото Чорбации, можеме да констатираме дека тој топоним останал да се употребува до денес од локалното население само поради една причина. Односно, чорбации доаѓа од турскиот збор *çorbası* и е со значење господар, големец, богаташ, што ни укажува на фактот дека во минатото таму живееле богати луѓе. Ако се земе предвид дека во

²⁷ Исто, 73.

²⁸ Според усните кажувања на постарите жители од ова маало од с. Јастребник, при градењето на денешната црква посветена на Богородица, кога ги копале темелите за да ја градат денешната црква, откриле темели од постара и поголема црква. Дел од камењата од овие темели на постарата црква ги искористиле за градење на новата црква, потоа остатоците ги покриле со земја.

²⁹ Забел е термин кој се јавува во средниот век и често се споменува во српските грамоти, а од бугарските грамоти се споменува само во грамотата на манастирот „Св. Георги-Горг Скопски“ издадена од царот Константин Асен (1257-1277). Види повеќе во: Грамоти на манастирот „Св. Георги-Горг Скопски“. Уводна студија В. Мошин, Л. Славева и К. Илиевска, *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија*, т. I, Скопје, 1975, 188. За терминот „забел“ види повеќе во: Милош Благојевич, *Средновековни забел*, Историјски часопис, књ. XIV-XIV, Београд, 1965, 1-17.

³⁰ Јован Трифуновски, *Кочанска Котлина...*, 65.

³¹ Исто, 64.

³² Археолошка карта на Република Македонија, уредник Димче Коцо, том II, 175.

³³ Јован Трифуновски, *Кочанска Котлина...*, 65.

близина на тоа маало се наоѓа и месноста Кулата, тогаш со сигурност можеме да констатираме дека пред доаѓањето на Османлиите, овде живеел или живееле некои угледни и богати луѓе. Топонимот чорбации потекнува од периодот на турското освојување на овој регион, но може да укажува на тоа дека кога Османлиите дошле овде, ги затекнале имотите на богатите и угледните луѓе. На уште една месност, Дреново Брдо, која се наоѓа во село Јастребник биле пронајдени керамика и монети.³⁴

За топонимот Црквиште, Ј. Трифуновски забележал дека се наоѓа во маалото Падини во с. Јастребник и дека таму се „познаваат остатоци од стара црква“. Според него кај Црквиште се собирале селаните и нивните гости на празникот Духови.³⁵ Овој топоним Црквиште не се наоѓа во маалото Падини, како што запишал Трифуновски, туку се наоѓа во Горно Маало и таму денес има црква посветена на Богородица (види погоре). Податокот дека таму се собирале селаните на празникот Духови е точен. Имено, според кажувањето на постари жители, освен на празникот Успение на Пресвета Богородица, во минатото народни собири се одржувале и на споменатиот празник. Од погоре произнесеното можеме да заклучиме дека на падините на Осоговските Планини каде што денес се наоѓа селото Јастребник се живеело уште одамна. Иако дури во XIV век се споменува во пишан документ, според археолошките пронајдоци и топонимите трагите на живот во ова село датираат од многу порано. Во времето на Јован Оливер тоа повторно било населено и било дадено како метох на црквата „Св. Димитриј“ во Кочани.

Во втората половина на XIV век, од почетокот на 70-тите години, на териториите што ги владеел Јован Оливер во Североисточна Македонија како самостојни владетели се споменуваат браќата Јован и Константин Дејанови³⁶, синови на севастократорот и деспот Дејан.³⁷ Во овој временски период Кочанската Област се наоѓала под власта на овие владетели и таа ги зафаќала централните делови од нивната држава и имала значајна улога во нејзината историја.

Некои истражувачи се на мислење дека двајцата браќа, владетелите на Североисточна Македонија, Јован и Константин, почесто престојувале во Кочанската Област

³⁴ Јован Трифуновски, *Кочанска Котлина...*, 65 и Милутин и Драга Гарашанин, *Археолошке белешке са рекогносцирања у Источној Македонији*, Зборник на штипскиот народен музеј, бр. 1, 1958-1959, Штип, 1959, 92.

³⁵ Јован Трифуновски, *Кочанска Котлина...*, 65.

³⁶ Јован во издадените грамоти се потпишувал како деспот Јован Драгаш (В христа бога благосѣрни Иѡванъ деспот Драгашъ) види повеќе: Жарко Вујошевић, *Повеља браће Драгаша Хиландару о цркви Св. Власија*, Стари српски архив, књ. 10, Београд, 2011, 71, 74-76 и 81-83, Стојан Новаковић, *Законски споменици...*, 452-453, Александар Атанасовски, *Македонија...*, 205-219 и Христо Матанов, *Југозападните...*, 116. Додека пак Константин се титулирал како господин Константин (Въ христа бога благосѣрни господиѡвъ Константинъ) Види Стојан Новаковић, *Законски споменици...*, 453-455 и 765-768. Види повеќе во: Александар Атанасовски, *Македонија...*, 205-219, Христо Матанов, *Југозападните...*, 116.

³⁷ Р. Димитровски, К. Герасимов и др., *Кочани и Кочанско...*, 95. За севастократорот и деспот Дејан види повеќе кај: Александар Атанасовски, *Македонија...*, 136-140 и Христо Матанов, *Југозападните...*, 38-40. За самостојното владеење на Јован и Константин Драгаш-Дејанови види повеќе повеќе во: Александар Атанасовски, *Македонија...*, 205-219 и Христо Матанов, *Југозападните...*, 116-127.

и одовде издавале грамоти.³⁸ Токму во една таква грамота по вторпат е забележано името на градот Кочани во втората половина на XIV век. Имено, во зачуваната грамота, издадена на 1 јуни 1377 г., се зборува за тоа дека браќата Јован и Константин Дејанови на манастирот Хиландар му ги потврдуваат имотите што му ги подарил челникот Станислав. На крајот од повелбата стои дека таа била издадена во Кочани „... у Кочѣнѣхъ...“.³⁹

Од оваа грамота издадена од двајцата браќа не дознаваме никакви податоци за Кочани во периодот кога таа е издадена. Од неа, како и од претходната грамота издадена од Јован Оливер, не можеме да добиеме никакви информации околу местоположбата на Кочани во тој временски период. Оваа грамота засега е единствена грамота којашто браќата Дејанови ја издале во Кочани, па затоа ние не можеме да извлечеме дополнителни информации околу тоа каква била улогата на Кочани во времето на овие владетели. Можеме само да претпоставиме дека браќата Дејанови во Кочани имале своја канцеларија од која биле издавани грамоти, а како доказ за ова е грамотата од 1 јуни 1377 г.

Во неа се споменува старецот Григориј (*старѣцъ Григоріе*) кој учествувал во пишувањето на грамотата (*нарѣчи писати*).⁴⁰ Имајќи го предвид атрибутот „старец“ можеме да заклучиме дека станува збор за духовно лице, но дали тој бил од Кочани или неговата околина од понуденото не можеме да дознаеме ништо повеќе. Исто така, овде се споменува и писарот кој ја напишал грамотата, неговото име е Цурак (*Цуракъ писа*)⁴¹ и за него не можеме да кажеме ништо подетално бидејќи немаме информации во други извори.

Во Кочанско постојат легенди кои се поврзуваат со името на господин Константин Дејанов. Според една од нив, на Царев Врв (Султан Тепе) на Осоговските Планини некогаш се наоѓала престолнината на „цар Константин“.⁴² Околу „тепето“, односно врвот, паселе стадата коњи и говеда кои ги поседувал тој, а во негова близина живееле и неговите „големци“, односно великодостојници. Според втората легенда, цар Константин минувајќи преку Царев Врв, а движејќи се кон Кустендил, овде застанал да се одмори и според тоа ова место го добило и името Царев Врв.⁴³ Овие легенди, всушност, ни укажуваат на тоа дека помеѓу населението се пренесувале од колено на колено, но и дека населението во својата колективна меморија ги чувало сеќавањата на човекот кој владеел со овие простори.

Анализирајќи ги историските извори, во прв ред тоа се грамотите на српските владетели и феудалци кои владееле со Македонија во XIV век, во нив среќаваме и податоци за некои од селата во Кочанската Област. Имено, освен градот Кочани и селото Јастребница (Јастребник), во грамотите на српските владетели се среќаваат

³⁸ Р. Димитровски, К. Герасимов и др., *Кочани и Кочанско...*, 95.

³⁹ Исто, 95 и Жарко Вујошевиќ, *Повеља браће Драгаша...*, 75 и 78.

⁴⁰ Исто, 75, 78 и 83.

⁴¹ Исто, 75, 78 и 83.

⁴² Александар Атанасовски, *Пијанец во XIII и XIV век*, Куманово, 1996, 142 и Ѓордан Иванов, *Северна Македонија...*, 146.

⁴³ Ѓордан Иванов, *Северна Македонија...*, 146.

и имињата на денешните села: Бања, Грдовци, Зрновци, Мородвис, Видовиште, Рајчани и Врбица.

Во втората половина на XIV век во грамотата издадена од господин Константин, на 26 март 1388 г.⁴⁴, со која се потврдиле правата на црквата „Св. Спас“ во Штип кои ги дал војводата Димитар, имаме податок за кочанското село Бања. Имено, меѓу подарениот имот на оваа црква како најголем било селото Бања, кое се наоѓа западно од Кочани.⁴⁵ Во грамотата е забележано ...Селото Бања (**Бања**) со водениците и ливадите и со сите меѓи и правини.⁴⁶ Ова ни укажува на фактот дека во селото Бања во тој временски период се наоѓале воденици, но не ни е позната точната бројка. Додека пак, ливадите служеле за испаша на добитокот и за косење сено. Освен ова, од грамотата не можеме да дознаеме ништо повеќе за ова село во овој временски период.

Во втората половина на XIV век во изворите наоѓаме пишан податок и за селото Грдовци (**Грѡвци**), кое се наоѓа јужно од градот Кочани. Станува збор за податок зачуван во грамотата издадена од господин Константин на манастирот Хиландар, со која тој на овој манастир му го потврдува правото на поседување на манастирот „Св. Архангели“ во Лесново со селата и имотите. Грамотата е издадена на 15 август 1381 г.⁴⁷ Во неа се наброени селата и имотите, а меѓу нив го среќаваме и селото Грдовци (**засеј ци . Грѡвци**) со меѓите и правините на тоа село.⁴⁸ Понатаму е запишано дека сите кои живеат во споменатите села во грамотата, а тоа значи и жителите на Грдовци, биле ослободени од сите работни обврски, им биле дадени извесни олеснувања и привилегии и биле ослободени од даноци. Во грамотата е нагласено дека никој нема право да владее со нив, ниту кефалија, ниту кнез, ниту севаст...само Црквата Хиландарска.⁴⁹ Ова значи дека во дадениот период, сите овие олеснувања, привилегии и ослободувања од даноци се однесувале и за жителите на селото Грдовци. Освен Грдовци во истата грамота го среќаваме и името Роковци (**засеј ци Роковци...**)⁵⁰ Станува збор за село во Кочани, за кое немаме податоци од други извори, името на селото е исчезнато како и самото село. Сепак, на потегот помеѓу денешните села Грдовци и Прибачево, на десната страна од патот помеѓу овие две села, се наоѓаат ниви, а називот на местото каде што тие се наоѓаат е Рокево.⁵¹ Можеби под овој топоним се крие името на средновековното село Роковци.

Мородвис денес е село кое се наоѓа во кочанската област јужно од Кочани во подножјето на Плачковица и иако во пишаните документи се среќава уште во првата половина на XI век, ние во овој труд ќе се задржиме на неговото споменување во

⁴⁴ Стојан Новаковиќ, *Законски споменици...*, 765.

⁴⁵ Томо Томоски, *Македонија низ вековите: градови, тврдини, комуникации*, Скопје, 1999, 393.

⁴⁶ Стојан Новаковиќ, *Законски споменици...*, 765 и Томо Томоски, *Македонија низ вековите...*, 393.

⁴⁷ За оваа грамота види повеќе во: Стојан Новаковиќ, *Законски споменици...*, 453-455.

⁴⁸ Стојан Новаковиќ, *Законски споменици...*, 454.

⁴⁹ Исто, 455.

⁵⁰ Исто, 454.

⁵¹ Олга Иванова, *Исчезнатите месни имиња...*, 297.

историските извори во XIV век.⁵² За Мородвис, односно Морозвизд во XIV век се зачувани неколку податоци во грамотите издавани од српските владетели.

Околу 1300 г. скопскиот манастир „Св. Георги-Горг Скопски“ поседувал имот, кој бил подарок од византискиот император Манојло I Комнен (1143-1180 г.), во селото Авазгово под Морозвиздом (*ѿвѣзъ говѣ подѣ Морозвиздомѣ*).⁵³ Овие податоци ги црпише од грамотата издадена на манастирот „Св. Георги-Горг Скопски“, во 1300 г. од страна на кралот Стефан Урош II Милутин. Имено, во близина на селото Авазгово⁵⁴ (за жал точната локација на ова село не ни е позната, но секако било во непосредна близина на Мородвис) според грамотата имало лозја, ниви, сенокоси, пасишта летни и зимски, воденици и планина и правинами.⁵⁵ Од приложеното во грамотата можеме да забележиме дека станува збор за богато село кое располагало со богати имоти.

Две децении подоцна⁵⁶ некаде околу 1321 г. српскиот владетел Милутин го дарувал со имот и со права манастирот Грачаница и исто така, во оваа грамота е забележано селото Мородвис.⁵⁷ Во грамотата меѓу другото е забележано „... И по Злетовои И по Морозвиздоу И по...“⁵⁸ и на крајот од реченицата стои дека кралот ги дал под јурисдикција или на Липљанската или на Призренската епископија.

Веќе во средината на XIV век Морозвизд се споменува како село кое српскиот владетел Стефан Душан го подарил, според некои истражувачи по 1348 г., на Злетовската епископија⁵⁹, односно на манастирот „Св. Архангели“ во Лесново кој бил основан од Јован Оливер во 1341 г. Во грамотата се вели дека постоела Морозвиждска епископија која била уништена „отъ многыхъ лѣтъ“ и дека таа сега била дадена на Злетовската епископија.⁶⁰ Во продолжение на грамотата се зборува за Морозвизд како село и дека тоа е метох на манастирот во Лесново, кој всушност бил седиште на Злетовската епископија.⁶¹ Односно селото Морозвизд се дава на Злетовската епископија како метох и се одобрува собирање на духовнина во рамките на злетовскиот отес. Имено, териториите кои потпаѓале под Морозвиждската епископија, со основањето на Злетовската епископија преминале под нејзина јурисдикција.

Морозвизд како село се споменува и во грамотата издадена од господин

⁵² Повеќе за Мородвис види кај: Кирил Трајковски, *Епископијата на Брегалница и Моробисдон од VII до XIV век*, Скопје, 2015 и Томо Томоски, *Македонија низ вековите...*, 169-170 за периодот од XI до XIV век.

⁵³ Томо Томоски, *Македонија низ вековите...*, 170-171 и *Споменици за средновековната ...*, т. I, 228.

⁵⁴ Види повеќе во: Олга Иванова, *Исчезнати месни имиња во областа по сливот на Брегалница, Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија*, том V, Прилеп, 1988, 247.

⁵⁵ *Споменици за средновековната...*, т. I, 228.

⁵⁶ Лидија Славева, Владимир Мошин, *Српски грамоти...*, 150.

⁵⁷ Томо Томоски, *Македонија низ вековите...*, 171.

⁵⁸ Стојан Новаковић, *Законски споменици...*, 635 и Томо Томоски, *Македонија низ вековите...*, 171 и фуснота 9 на истата страница.

⁵⁹ Види повеќе во: Томо Томоски, *Македонија низ вековите...*, 171.

⁶⁰ Стојан Новаковић, *Законски споменици...*, 677 и Томо Томоски, *Македонија низ вековите...*, 171.

⁶¹ Стојан Новаковић, *Законски споменици...*, 677.

Константин Дејанов на 15 август 1381 г. Имено, овде меѓу другото е запишано и селото „... Морозвиздъ и съ всѣми мегалии И правинами села того...“, односно со сите меѓи и правини на тоа село.⁶²

Во грамотата на цар Стефан Душан за манастирот во Лесново⁶³ се наведува подетален опис на отесот на селото Морозвизд. Исто така овде ги среќаваме и имињата на уште две села кои се наоѓаат во Кочанската Област, јужно од Кочани, а во непосредна близина на Морозвизд (Мородвис). Станува збор за селата Жръновштица (денешно Зрновци) и Видостиништъ (денешно Видовиште).⁶⁴ Во продолжение се наведува отесот на Морозвизд што почнувал од Жръновштица и одел сè до Воихниното Селиште. Во Жръновштица се подаруваат две воденици, а била донесена одлука половина од водата да му припадне на Морозвизд, а меѓусебните односи помеѓу овие две села да бидат исти какви што биле во времето кога со овие предели владееле „Грците“ (кога биле под власт на Византија б.н.). Според грамотата требало секој да ја држи својата баштина, купеница и прикија,⁶⁵ „...Морозвиздане оу Жръновштици И Жръновштине оу Морозвиздъ“.⁶⁶ Во описот на граничната линија помеѓу Морозвиздъ и Жръновштица, даден во истата грамота, го среќаваме и податокот за селото Видовиште. Имено, граничната линија меѓу Морозвиздъ и Жръновштица почнувала од Видостиништъ (денешно Видовиште), а завршувала со Воихниното Селиште.⁶⁷ Освен овие, немаме други информации за овие села во дадениот период.

Во грамотата на царот Стефан Душан за Злетовската епископија од 1347 г. од селата кои се наоѓаат во Кочанската Област се споменуваат селото Врбица (Врбицу) и селото Рајчани (Раичаномъ).⁶⁸ Споменувањето на овие две села во оваа грамота е во врска со именувањето на границите на селото Глобица. Според понуденото не можеме да добиеме никакви дополнителни информации за овие села.

Освен во пишаните извори, докази за траги на живот во Кочани и Кочанско во XIV век наоѓаме благодарејќи на археолошките артефакти. Имено, во селото Оризари кое лежи источно од Кочани од месното население бил пронајден земјен сад со богати златни и сребрени наоди. Наодот бил составен од четири пара златни наушници, еден сребрен триптихон и еден сребрен путир.⁶⁹ Наушниците биле изработени во луксузна техника филигран украсени со полускапоцени камења, додека пак триптихот и путирот биле изработени во техниката на исчукување и се одликувале со висока техничка изработка.

Зраковидните наушници пронајдени на Крушарски Рид во Оризари, според

⁶² Стојан Новаковић, *Законски споменици...*, 454.

⁶³ За манастирот Леснови види повеќе во: Исто, 676-681.

⁶⁴ Стојан Новаковић, *Законски споменици...*, 678.

⁶⁵ Лидија Славева, Владимир Мошин, *Српски грамоти...*, 150 и Стојан Новаковић, *Законски споменици...*, 678.

⁶⁶ Исто, 678.

⁶⁷ Лидија Славева, Владимир Мошин, *Српски грамоти...*, 150 и Стојан Новаковић, *Законски споменици...*, 678.

⁶⁸ Гордана Томовић, *Повеља манастира Леснова*, Историјски часопис, књ. XXIV, Београд, 1997, 93 и 101.

⁶⁹ Блага Алексова, *Епископијата на Брегалница...*, 140. Види и Јован Трифуновски, *Кочанска Котлина...*, 17.

истражувачите, биле идентични со примероците од Варош кај Прилеп од XIV век, додека пак двата типа на наушници со кружно решение биле аналогни со оние од Кратово и Демир Капија, исто така датирани во XIV век.⁷⁰ Според овие луксузни примероци од накит, најдени кај село Оризари, кои по својата техничка изработка, според избраните скапоцени метали од кои биле изработени, според начинот на изработка во луксузните техники филигран и гранулација, се смета дека тие му припаѓале на некое благородничко или многу богато градско семејство. Овие скапоцени наоди се датирани како накит од XIV век.⁷¹

Со рекогностирањата вршени во околината на градот Кочани, кај месноста викана Влашки Ливади или Влашки Бунар била откриена доцносредновековна населба. Кога точно се датира оваа населба не е забележано, а од она што е забележано дознаваме дека на западниот раб на градот помеѓу железничката пруга и патот за Штип биле откриени фрагменти од покривни керамиди, црепни и керамички садови. Според некои археолози, на истата локација имало индиции и за присуство на некропола.⁷²

Кнежевството во Источна Македонија со кое владееле првин двајцата синови на Дејан, браќата Јован и Константин, а подоцна само Константин, по неговата смрт на 17 мај 1395 г. потпаднало под османлиска власт. Кочани и Кочанско како и погоре споменатите села, како дел од ова кнежевство ги снашла истата судбина.⁷³

Кога станува збор за црковните состојби во Кочани и Кочанско во XIV век треба да се напомене дека кон средината на истиот век оваа област и Кочани поминале под јурисдикција на Злетовската епископија. За време на постоењето на Мороздвиждската епископија Кочани и Кочанско биле под нејзина јурисдикција. Откако во текот на реорганизацијата на српската црква по 1346 г. со решението кое било донесено на државниот собор била основана Злетовската епископија, во 1347 г., со седиште во Лесново⁷⁴ Кочани и Кочанско станале дел од новосоздадената Злетовска епископија.

За животот на широките слоеви на население во Кочани и Кочанско во периодот на XIV век немам детални податоци. Можеме да претпоставиме дека во периодот на владеењето на Стефан Душан во овој регион постоеле истите категории

⁷⁰ Блага Алексова, *Епископијата на Брегалница...*, 140. Види и Јован Трифуновски, *Кочанска Котлина...*, 17 и Илинка Атанасова, *Бисери од кочанското културно наследство*, Кочани, 2011, 33.

⁷¹ Блага Алексова, *Епископијата на Брегалница...*, 140. Р. Димитровски, К. Герасимов и др., *Монографија Кочани...*, 97 и Илинка Атанасова, *Бисери од кочанското ...*, 33. Според Ј. Трифуновски овој накит можеби припаѓал на некој женски член на семејството на Јован Оливер или пак женски член на семејството на браќата Драгаш-Дејанови. Види повеќе во: Јован Трифуновски, *Кочанска Котлина...*, 17.

⁷² Археолошка карта на Република Македонија, уредник Димче Коцо, т. II, 175.

⁷³ Р. Димитровски, К. Герасимов и др., *Кочани и Кочанско...*, 96-96; Јован Трифуновски, *Кочанска Котлина...*, 17-18. Јордан Иванов е на мислење дека Кочани и Кочанско под османлиска власт паднале во првата половина на XV век. Види повеќе во: Јордан Иванов, *Северна Македонија...*, 214. За освојувањето на Македонија од Османлиите по битката кај Ровине во 1395 види повеќе во: Александар Атанасовски, *Македонија...*, 224-236 и Христо Матанов, *Југозападните...*, 127.

⁷⁴ Томо Томоски, *Македонија низ вековите...*, 171.

на зависно население што постоеле и во цела Македонија. Тоа се себри, отроци и парици.⁷⁵ Како локални господари во оваа област можеме да се претпостави дека постоеле властелини. Еден властелин можел да добие повеќе села.⁷⁶ Зависното население на својот властелин му плаќало даноци и разни давачки, но истовремено ова население извршувало и разни работи за своите господари, како што се: провод, понос, орање и копање.⁷⁷ Ова ни е познато благодарејќи на податоците од грамотите според кои жителите најчесто се ослободуваат од даночни и работни обврски. Освен за световните феудалци, веќе видовме од грамотите во кои наоѓаме податоци за Кочани и Кочанско, зависното население плаќало даноци и на црквата и исто така извршувало одредени работи и за црквите и за манастирите. Освен даночните обврски, населението било должно да оди во војска, да дава стража, потоа да сида, поправа и да чува градови.⁷⁸

Населението живеело во куќи кои се состоеле од заграден простор што не го делеле на посебни соби, а во една куќа можеле да живеат повеќе поколенија.⁷⁹

Од погоре запишаното, а врз база на податоците зачувани во даровните грамоти од XIV век, можеме да заклучиме дека Кочани првпат во пишан извор се споменува во првата половина на XIV век и дека во негова близина се наоѓал храмот „Св. Димитрија“. Точната местоположба од понудените пишани извори не можеме да ја дознаеме, ниту за Кочани, ниту пак за храмот. Во втората половина на XIV век повторно се споменува Кочани, овој пат како место во кое е напишана грамота, според што можеме да заклучиме дека овде постоела канцеларија.

Освен тоа што во пишаните документи од XIV век се споменува Кочани, во документи од истиот век се споменуваат и некои од селата коишто денес се наоѓаат во близина на Кочани или пак во Кочанската Област. Иако овие информации се скудни, сепак врз база на нив можеме да доловиме еден дел од минатото на оваа област.

Од големо значење се и материјалните докази кои укажуваат на трагите на живот во Кочанско, а исто така од големо значење се и топонимите. Иако името Кочани, како и имињата на селата: Јастребник, Бања, Грдовци, Зрновци, Мородвис, Видовиште, Врбица и Рајчани во пишаните извори првпат ги среќаваме во XIV век (освен Мородвис, кое во пишаните извори се споменува многу порано уште во XI век) материјалните остатоци и топонимите кои се среќаваат во овие населени места укажуваат на тоа дека таму се живеело многу порано, односно уште пред ние да најдеме податоци за нив во пишани документи.

⁷⁵ Александар Атанасовски, *Пијанец...*, 102.

⁷⁶ Јован Трифуновски, *Кочанска Котлина...*, 17.

⁷⁷ Александар Атанасовски, *Пијанец...*, 103.

⁷⁸ Исто, 103.

⁷⁹ Исто, 103.

UDK 94:[726.825:003.332.5(497.775)

UDK 725.94:003.071(496.02)

Билјана Галоска¹

ИСТОРИЈАТ НА СЕЛО КАНАТЛАРЦИ: ОПСЕРВАЦИЈА НА ЧЕТИРИ МЕРМЕРНИ НАДГРОБНИ СПОМЕНИЦИ СО ТЕКСТ НА АРАПСКО ПИСМО

Abstract: The subject of this text are four marble tombstones with inscriptions in Arabic script from an old cemetery near the village of Kanatlarci, which are part of the scientific discipline Ottoman epigraphy. These dated monuments characteristic for the early 20th century. The paleography of the nesih and sulus letters is expressed in the characteristics of the written graphemes. The legible texts provide as with data about the age and names of the deceased persons, an important result of the processing methodology of this kind of monuments.

Keywords: inscriptions, Arabic script, Ottoman epigraphy, paleography, Kanatlarci village.

Муслиманската религија на нашите простори се раширува со продирањето и освојувањата на Османлиите, а со нивното длабоко вкоренување се развива нова религија и култура, целосно нов општествено-политички систем, компоненти непознати за христијанското население на Балканот. Исламот како тема е важен фактор за демографските процеси во Македонија, кои настанувале од крајот на XIV век сè до Балканските војни на почетокот на XX век.²

Во овој текст ќе биде изнесено истражување, кое се базира врз мојата специјалност – османотурска епиграфика. Станува збор за четири надгробни споменици од стари гробишта во близина на село Канатларци³, оддалечени околу еден километар од селото, со текстови на арапско писмо издлабени во бел

¹ М-р, специјалист по османистика, е-адреса: biljanagaloska@yahoo.com.

² Глигор Тодоровски, *Демографските процеси и промени во Македонија од крајот на XIV век до Балканските војни, Исламот како идеологија, религија и култура*, Скопје 2000, 33.

³ Фотографиите кои се приложени се фотографирани на 9 јули 2017 г. од авторот на статијата, во непосредна близина на с. Канатларци.

ситнозрнест мермер,⁴ кои споменици се дел од животниот тек на тамошното муслиманско население, а истовремено дел од османотурската или арабописмена епиграфика како научна гранка. Можеби епиграфските споменици на арапско писмо во одредена смисла се потценет извор, но треба да биде прифатено дека тие во Македонија постојат како масивен материјал и се важни за историските, културните, демографските и преостанатите проблеми.⁵

Погоре наведените надгробни споменици од село Канатларци, во овој текст ќе бидат предадени на арапско писмо, транскрипција, превод и објаснување. Всушност, опсервацијата на ваквите споменици е комплексна работа, која во себе содржи многу елементи на разработка: фотографирање, опис на формата и размери, расчитување и запишување на нивниот текст на арапско писмо, транскрибирање на латиница или кирилица, превод, изготвување јазичен, палеографски, историски, термилошки и географски опис, а сè со цел успешно публикување.

На повисокото брдо и денес постојат овие стари гробишта, кои според исказот на Халифе-баба во Канатларци, припаѓаат на лица од бекташки ред⁶ или бекташкиот тарикат⁷ и се ретко посетувани од луѓе кои идат од Турција. Местото горе е наречено Ејат-баба според именувањето на свето лице.⁸ Гробиштата го изгубиле својот ред, многу камења со текот на времето паднале, се настраниле и не може точно да се означи растојанието од еден до друг гроб. Ги одбрав четирите споменици на кои има натписи на арапско писмо и всушност тие се единствени изработени од материјал мермер, добро сочувани и сè уште постојат. Денес на овој атарски предел се пуштаат овци на пасење, стока на некој од жителите на селото Канатларци, расположено меѓу градовите Прилеп и Битола, зафаќајќи го јужниот дел од Прилепско Поле и е на само 24 километри далечина од Прилеп. Рамничарскиот предел на селото е со надморска височина од 620 метри, а атарот со средна големина опфаќа простор од 21,6 км².⁹

Постои една легенда за потеклото на името на селото Канатларци, која жителите често ја раскажуваат. Легендата се темели врз раскажувањето за Дикмен-баба, по кого денес е именувано текето во Канатларци.

Дикмен-баба бил дервиш¹⁰ во текето на Х'д'р-баба во Македонски Брод.

⁴ Сахароиден доломитски бел мермер.

⁵ Надгробни споменици во дворовите на џамии или теќе, џамии, муслиманските објекти во Македонија, има многу и се ценет извор за нашата историја. Нивното истражување е комплексно и бара долг временски период за целосен опис и добивање значајни податоци.

⁶ Кога ќе се спомене бекташкиот ред или бекташки тарикат, тогаш станува збор за мистичен ред во исламот чија основна цел е соединување со вистината, со Бог. Виктор Трајановски, *Етнологско и антрополошко проучување на дервишкиот ред Бекташи од село Канатларци*, Прилепско, Скопје, 2019, стр. 11.

⁷ طریقت - Taṭīqat, арапска именка кој значи орден, религиозен ред.

⁸ Сопствени истражувања, разговор со припадник на бекташкиот ред, Халифе-баба, маж на 60-годишна возраст, на 25 јули 2022 г.

⁹ Виктор Трајановски, *Етнологско и антрополошко...*, 115.

¹⁰ Derviş – именка со значење муслимански духовник, скроман, добросречен, добродушен, толерантен и благорасположен човек. *Академичен турско-български речник*, редакц. проф. д-р Иван Добрев, Първо издание, София 2009, стр. 336.

Село Канатларци, атарот на селото и означена местоположба каде што се наоѓаат старите гробишта (извор: Google Maps Satellite)

Кога Х'д'р-баба сфатил дека Дикмен-баба или сè уште дервиш Мемет веќе духовно созреал, одлучил да го испрати на друго место каде што ќе основа ново теќе. Х'д'р-баба од огништето зел зажарено стапче и го фрлил во далечината, а тоа паднало во село Коњари. Кога дервиш Мемет оди таму со намера да основа свое огниште, селаните го бркаат бидејќи не сакале јабанци-човек, односно странец. Х'д'р-баба одново фрлил гламна, која паднала на местото каде што денес е текето во Канатларци. Дервишот Мемет стигнувајќи на местото каде што паднала гламната, ги замолил жителите да му дозволат да основа теќе, кои без никаков проблем се согласиле на неговата молба и му излегле во пресрет.

Е сега пак зел Х'д'р-баба од оданде некој гламна и ооп да фрли, фрли гламната, иди, иди, иди иди и одавде децата, старите луѓе, младите гледаат. „Еее!“, рекле. „Гледајте човек лета, човек лета! Канатлар' вар“, значи крилја има. Лета човека, лета, канатлар'вар, канатлар'вар и од тогај селото се менува, името Канатлар се добива....

Значи дервишо вероватно имало нешто што летал од Брод до овдека и други кога гледал: „Еее“, рекле, „види, види човек лета, човек лета, човек лета“, секој вика и дошол горе, долу ооп во текето паднал.

Според ова предание што го раскажуваат жителите на Канатларци, се верува дека потекнува името на селото. Всушност зборот канатлар (*kanatlar*) е множинска форма на турската именка канат (*kanat*) со значење крило, односно крилја, а сето тоа се поврзува со доаѓањето на Дикмен-баба во Канатларци, кој стигнал на чудесен начин со летање, односно со крилја.¹¹

¹¹ Виктор Трајановски, *Етнолошко и антрополошко...*, 121-124.

Надгробна плоча за Џеврије хан'м од 1811 година

Првата надгробна плоча посветена на женско покојно лице со име Џеврије е изработена од бел ситнозрнест мермер. Добро е зачувана, со видливи одронувања по рабовите, а под дејство на природните временски влијанија по нејзината површина се наталожени мов и лишаи, но сепак текстот е целосен и добро читлив. Антропоморфниот корпус на надгробната плоча е претставен преку раменици, врат и глава со шапка (*kavuk*). Изработената шапка може да се поистоветува со кече околу кое е обвиткан турбан чии набори се интерпретирани преку хоризонталните врежувања во мермерот, а прикажан е и мал детаљ на полукруг кој иницира на декорација.¹²

Височината на плочата од земјата до врвот на шапката изнесува 96 сантиметри, а дебелината се движи од 6 до 8 сантиметри. Оваа надглавна плоча (*baştaşı*) е во сооднос со паралелно поставена надножна мермерна плоча (*ayaktaşı*), заедно формирајќи го гробот (*qabr*) на покојната, ограден со груби камени блокови.

Надгробна плоча за Џеврије хан'м – 1811/1812 година
(фотографија: Билјана Галоска, 2017 г.)

¹² Може да се претпостави дека станува збор за шапка која ја носеле трговците *Köçekçi Esnafı Fesi*, *Kalafatı Harbî Kavuk* употребуван од јаничарските војници, *Yeşilli Zuhav Fesi* – шапка која ја носеле војници од гарнизонот на војската на султанот Абдулазиз (1861 – 1876), зелен фес со обвиткан турбан, но кој е од подоцнежни години за разлика од испишаната година на смрт на покојната за која е посветен надгробниот споменик.

Двете надгробни плочи од гробот на Џеврије хан 'м
(фотографија: Билјана Галоска, 2017 г.)

Во муслиманскиот свет при ископувањето на гробот може да земе учество секој кој сака, дури и 30 до 40 лица, често се прави посета (*ziyāret*) на местото каде што е закопан покојниот,¹³ а со тоа не завршува споменот за него, туку по 40 дена се прави надгробен споменик¹⁴ или *nişān*.¹⁵

¹³ Погребалната церемонија кај муслиманите се одликува со скромност. Откако ќе се измие и завитка во бело платно, покојникот (*cenāze* - جنازه, арапска именка) се носи во џамија или теке, а од тука на раце или со кола, без музика и шум, до најблиските гробишта – *mezarlık* (доколку гробиштата се во дворот на џамијата или теке). Покојниот внимателно се поставува во јужниот дел на ископаната гробна ниша (*lāhit* – арапска именка или *mezār* – арапска именка), при што десното рамо на покојниот да е кон југ, односно кон свештениот град Мека. Гробната ниша потоа се покрива со керамида или штици, за да падне од земјата врз телото на покојниот кога се засипува гробот (*kabr* – قبر). Потоа свето лице (оца) го попрскува со вода гробот затрупан со земја, а додека роднините и пријателите го напуштаат гробот, светото лице насамо „разговара“ со покојниот. На тој начин завршува погребната церемонија.

¹⁴ Владимир Караџоски, *Обредно-религискиот живот на муслиманското население од село Канатларџи – Прилепско*, *Balkanoslavica*, бр. 45, ЈНУ Институт за старословенска култура – Прилеп, 2016 г., 78.

¹⁵ Персиска именка *nişān* (نشان) – знак, белег, трага.

Шест писмени полиња го сочинуваат текстот на арапско писмо, врежани во мермерот, поставени во централната површина на плочата изгледајќи како парче хартија. Редовите се читливи, иако во првите два реда лишаите се повеќе наталожени.

Текст на арапско писмо:

اه من الموت
فنادن بقايه ايلدى رحلت
حق انك قبرين روضه جنت
قنادلرلى حبراخير اكريمه سى
مرحومه جوريه حانم روجنه
آفاتحه جمازى لاؤلى سنه ٢٢٦

Транскрипција:

Ah min elmevt!

Fenādan beḳāya ey(led)i riḥlet,
ḥaḳ anıñ ḳabrin(i) ravḷa-i cennet!

Ḳanadlarlı kerīmesi

merḥūme Cevriye ḥanım rūḥına,
el Fātiḥa cemāzī(e/ü)l – evveli sene 226.

Преведен текст:

Ах, од смртта!

Од земниот свет отпатува кон вечниот свет (направи патување кон вечниот свет),

Господ (да го направи) нејзиниот гроб рајска градина!

Ќерката на од Канатларци

за душата на покојната госпоѓа Џеврије,

заупокојна молитва, џемази-ул-еввели година 226.

Според погоре обработениот текст, се доаѓа до заклучок дека овој споменик е посветен на женско лице по име Џеврије. Во последниот шести ред, дадена е годината и месецот на смрт на покојната (1)226 џемази-ул-еввел по Хиџра,¹⁶ кои би одговарале на периодот 24 мај – 23 јуни 1811 година по Христос. Покрај

¹⁶ Месецот џемази ул – еввел (Cemazi-ül-evvel) според муслиманскиот календар по Хиџра (месечев календар) е петти по ред и се состои од 30 дена.

карактеристиките за машка надгробна плоча,¹⁷ при расчитување на текстот се добива податок за покојно женско лице, но проблематичен е точниот превод на името на таткото од покојната, можеби станува збор за името Хајри (Haуrі – خیری), но без точно прецизирање.

При уметничкото изработување на османските надгробни споменици за мажи, на предната надглавна плоча обично се изработува скулптурална шапка (фес, чалма) таква каква што покојниот носел во текот на својот живот и во зависност од видот на шапката, се утврдува и неговата општествена положба или службен ранг.¹⁸ Спомениците за покојни жени се интерпретираат преку скулптурална декорација на букет од цвеќе со изразена релјефна стилизирана камена пластичност, одејќи кон тоа да се прикаже бујната коса на муслиманската жена, бидејќи по старо време турските жени косите ги носеле слободно пуштени врз своите рамена.¹⁹ Преку ова може да се констатира дека османските надгробни споменици не се прецизираат пред да се расчита испишаниот текст на нивниот корпус, се разбира доколку постои текст.

Во првиот и последниот ред од текстот на овој прв споменик содржани се две воведни формули целосно на арапски јазик, најчесто употребувани при пишување во натписи посветени за покојните во муслиманскиот свет: *Ah min elmev* – Ах, од смртта и *El Fātiḥa* – Заупокојна молитва Фатиха.²⁰ Во вториот и третиот ред е напишано римувано епитаф - клише изразено во народен јазичен стил со одреден број арапски зборови и употреба на турски глаголи и персиско зборосврзување, а сосема кратко е вклучен личен текст од два реда (во четвртиот и петтиот ред) за покојната Џеврије. Главно, во делумно вокализираниот текст²¹ преовладуваат граматичките правила на османската писменост со примена на зборосврзување, падежи и наставки токму од тој јазик.

¹⁷ Претстава на шапка.

¹⁸ Доколку сретнеме примерок кога на надгробен споменик скулптуралната шапка е поставена врз рамото на споменикот, тоа би имало значење дека покојниот е обезглавен по волја на падишахот, императорот.

¹⁹ Минко Пенков, *Турски надгробни паметници од Коларовград*, Известия на народния музей Коларовград, книга I, Държавно издателство Варна, 1960 г., 107.

²⁰ Зборот *Фатиха* има арапско потекло. *Ел Фатиха* е првата сура, односно поглавје во светата книга Коранот. Има посебна улога во традиционалните дневни молитви кај муслиманите, но и во нивниот секојдневен живот. Проф. доц. Катерина Венедикова како специјалист и многу добар познавач на османските епиграфски споменици, сурата *Фатиха* ја преведува како молитва за покојниот, што е и сосема логично, бидејќи нема надгробен споменик на кој не е испишан терминот *Фатиха*, некогаш на почетокот од текстот, а често на крајот од текстот по кој се пишува годината на смрт на покојниот по Хиџра, со арапски цифри. Билјана Галоска, *Натписи на османски јазик на фрескоживописот во црквата „Св. Успение на Богородица“ во манастирот Трескавец, Balcanoslavica*, бр. 47, ЈНУ Институт за старословенска култура – Прилеп, 2018 г., 305.

²¹ Употреба на вертикална фетха и замме, знаци за вокализација во османската писменост. Ирина Саръиванова, *Граматичен минимум по османски език*, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ София, 2015 г., 23-26.

Надгробен споменик со натпис од 1918/1919 година посветен на покоен маж

Вториот надгробен споменик е посветен за покоен маж, а тоа се констатира преку арапската придавка *meḥūm* – покоен, машки род, во петтиот ред од текстот.²² Антропоморфниот корпус на предната надглавна мермерна плоча со натпис е претставена преку рамена, врат и глава со шапка, кече со пускул. Заедно со мермерна надножна плоча е формиран гроб ограден со крупни камени блокови. Предниот споменик е со висина 100 сантиметри, а дебелината се движи од 7 до 9 сантиметри.

Текстот е врежан во мермерниот материјал и се состои од седум редови, а секој ред има свое засебно ограничено писмено поле. Редовите од првиот до половината на петтиот се читливи, меѓутоа двата последни редови во кои стои името, а можеби и титулата на покојниот се зафатени од мов и лишаи и не се читливи, а најсоодветната метода за ваквите споменици е конзервација, при што ќе бидат отстранети растенијата, а споменикот ќе биде зачуван без механички оштетувања.

*Надгробни плочи кои го формираат гробот на покоен маж – 1918/1919 година
(фотографија: Билјана Галоска, 2017 г.)*

²² *meḥūme* – покојна, ж.р.

Текстот почнува со годината на смрт на покојниот, 1337 година по Хиџра – 1918/1919 година по Христово летоброење, или ран XX век, а во преостанатите редови речениците се повторуваат како и во првата надгробна плоча. Добро формираните арапски графеми со дијакритики укажуваат кон палеографијата на писмата несих и сулус, а вокализацијата е делумно применета.

Текст на арапско писмо:

سنة ١٣٣٧
 اه من الموت
 فنادن بقايه ايلدى
 رحلت حق ايده قبرنى روضه
 جنت مرحوم و

.....

.....

Транскрипција:

Sene 1337

Ah, min elmevt!

Fenādan beḳāya eyledi

riḥlet, ḥaḳ ide ḳabrini ravḷa-i

cennet! Merḥūm ve

.....

.....

Преведен текст:

Година 1337

Ах, од смртта!

Направи од земниот свет до вечниот живот
 патување, Господ да го направи неговиот гроб градина
 во рајот! Покојниот и

.....

.....

Надгробен споменик за покојната Хадице од 1914/1915 година

На гробот на покојната Хадице останата е предната надглавна бела мермерна плоча со јасно читлив врежан текст на арапско писмо, на османски јазик, содржан во осум реда. Плочата е добро зачувана со сосема мали оштетувања. Секој ред е испишан во свое засебно писмено поле, со добро формирани графеми, запазена дијакритика и знаци за вокализација (закосена фетха, кесре, замме), а преку палеографските карактеристики на текстот со фини заоблени букви се утврдува примена на писмата несих и сулус.

*Надгробен споменик за покојната Хадице – 1914/1915 година
(фотографија: Билјана Галоска, 2017 г.)*

Целосната висина на споменикот е 84 сантиметри, а дебелината се движи од 8 до 9 сантиметри. Корпусот на плочата во горниот дел има завршеток во вид на трапезест фронтон и не е применето дополнително моделирање или декорирање. Како и на претходните два споменици, и овде мајсторот каменорезец во почетните редови испишал воведна формула и римувано епитаф клише. Од четвртиот до

*Текстот на надгробната плоча за покојната Хадице
(фотографија: Билјана Галоска, 2017 г.)*

седмиот ред е текстот посветен на покојната Хадице.²³ Преку расчитаниот текст дознаваме дека покојната го напушта овоzemниот свет на своите млади 25 години, оставајќи ја татковата фамилија во голема тага. Бидејќи просторот е тесен и не дозволува развлечено пишување, мајсторот се потрудил на збиен начин да ги вметне сите потребни зборови за формирање на долгите реченици преку писмата сулус и несих, со соодветно испишани дијакритички точки за буквите со дијакритика, и вокализација преку симболите за вокализирање. Годината на смрт е во последниот осми ред со точно формирани цифри, 1333 година по Хицра или 1914/1915 година по Христос, почеток на XX век.

²³ Името се расчитува Хадице бидејќи е напишано со буква дал, но во некои текстови личната именка може да се сретне како Хатице, со расчитувањето на името на покојната со сигурност се констатира дека станува збор гроб посветен на покојна жена.

Текст на арапски јазик:

اه من الموت
 فنادن بقايه ايلدى رڤلت
 حق ايده قبرن روضه جنت
 پتر علونك كريمه سى يكرمى بش سنده اشدى عزم عقبايه
 ايلدك اوجيوز اتوز اوجده وفات
 يارنلرى جوق زمان اغلسونلر حديجه
 پتر علونك يرنه قالمادى نو ع جو ان
 مرحومه و مغفورة لها الفاتحه
 سنه ١٣٣٣

Транскрипција:

Ah, min elmevt!
 Fenādan beḳāya eyledi riḥlet,
 ḥaḳ ide ḳabrin(i) ravḷa-i cennet!
 (o)ḡluna(u)ñ kerimesī yiḡirmi beṣ senede aṣd(t)ı ‘ı d-ı ‘ıḳbāya
 eylediñ üç yüz otuz üçde vefāt,
 yārınları coḳ zaman aḡlasunlar (aḡlasınlar) Ḥadice
 (o)ḡlunuñ yerine ḳalmadı nev(‘) civān.²⁴
 Merḥūme ve maḡfūre lehā el Fātīḥa.
 Sene 1333.

Преведен текст:

Ах, од смртта!

Од земниот свет отпатува кон вечниот живот,
 Господ да (го) направи нејзиниот гроб рајска градина!
 Ќерката на... мина дваесет и пет години, ти се насочи кон оној свет,
 смрт во триста триесет и трета ((1)333).

²⁴ nev(‘) civān претставува сложен збор од придавките nev – нов и civān – млад, а со тоа ни се нагласува дека тука е погребано младо лице.

Врсниците нејзини многу време да плачат (долго време да плачат, Хадице на местото на ²⁵ не остана млад човек (потомство).

Покојната и опростена од Господ, заупокојна молитва за неа.

Година 1333.

Надгробен споменик за покојна жена од 1919 година

Третата и четвртата надгробна плоча имаат иста форма на корпус и сличен начин на претставување на текстот, врежан во белиот мермерен надглавен споменик и содржан во осум писмени полиња. На четвртиот гроб освен надглавната, не постои друга плоча, можеби не била поставена или со текот на времето паднала. Висината на оваа плоча е 68 сантиметри, а дебелината 6 сантиметри. Иако на плочата од временските влијанија се наталожиле талофитни растенија мов и лишаи, сепак текстот е многу добро читлив, а графемите и етажното надоврзување на зборовите ги интерпретираат писмата несих и сулус.

Надгробен споменик за покојна жена – 1916/1917 година
(фотографија: Билјана Галоска, 2017 г.)

²⁵ Не е точно прецизирано името на таткото на покојната Хадице.

Првото писмено поле е разделено на три помали полиња, во кои е испишана воведна формула што претставува во целост арапски израз и, датумот и годината на смрт на покојната 3 март 1335 година (Руми) или 3 март 1919 година по Христос, почеток на XX век. Во некои случаи годината на смрт различно се толкува и не може секогаш да се расчита точно, затоа што станува збор за текст издлабен на тврд материјал и различен стил на пишување на каменорезецот калиграф.

Во овој споменик од вториот до петтиот ред мајсторот испишува две различни римувани епитаф – клишеа, кои ја изразуваат литературната суштина на текстот. Кај османските надгробни споменици литературната вредност од гледна точка на нивната содржина претставуваат голем интерес за османската епиграфика, но паралелно е и тешка задача поради сложениот склоп од многу арапски, персиски зборови и изрази, но и високоуметничкиот стил на пишување. Во зависност од социоекономскиот ранг на лицето кое е погребано зависи и текстот спомен за него.

Овој надгробен споменик го прецизираше како женски бидејќи иако името на покојната тешко може да се расчита, арапските придавки од женски род *meḡḡime ve maḡḡire* во седмиот ред ни даваат податок дека тука е погребано женско лице.

*Горниот дел од корпусот на четвртиот надгробен споменик со разделување на три помали полиња во првиот ред
(фотографија: Билјана Галоска, 2017 г.)*

Текст на арапско писмо:

۳ مارت اه من الموت ۱۳۳۵

فنادن بقايه ايلدى رحلت
حق ايده قبريني روضه جنت
كلوب قبرم زيارت ايدن
اخوان بندن عبرت
السن طاش ديكلى باشمه
مرحومه و مغفورة لها
.... جنت ده قنر / قنر ل اد

Транскрипција:

3 Mart Ah, min elmevt 1335 (1332?)

Fenādan beḳāya eyledi riḥlet
ḥaḳ ide ḳabrin(i) ravḷa-i cennet!
Gelüp ḳabrim ziyāret iden,
ihvān benden ‘ibret
(a)l(s)ın taş dikildi başıma.
Merḥūme ve maḡfūre lehā
.... cennet de ḳnr / ḳtrlad(?)

Преведен текст:

3 март Ах, од смртта 1335

Од земниот свет отпатува кон вечниот живот,
Господ да го направи нејзиниот гроб рајска градина.
Браќата кои, дојдат и направат посета на мојот гроб,
од мене поука
да земат. Камен беше забиен на мојата глава.
Покојната и опростена за неа (за чии гревови се молат)
..... рајот во кнр / ктрлд(?)

Од опсервацијата и обработката на овие четири мермерни надгробни плочи може да се заклучи дека станува збор за три женски покојни лица и еден покоен маж. Освен првиот споменик, кој се датира од почетокот на XIX век, преостанатите три се од почетокот на XX век. Овие споменици се одлика на почетокот на XX век, кога испишаниот текст се изработува со длабење за разлика од релјефните текстови на надгробните споменици од XVIII и XIX век. Стилот на пишување на текстот се вметнува во средноосманската или среднотурската етапа на турскиот јазик, кога арапската и персиската лексика заземаат обемен дел од 90 проценти застапеност. Развојот на оваа етапа се протега од XV до средината на XIX век, а по истото време освен класичниот османски стил продолжува да се развива и народниот стил на турскиот јазик. Спомениците од старите гробишта кај село Канатларци се без декорација, уште една одлика на XX век, без карактеристиките на стилизираната релјефна камена пластика на османските надгробни споменици од XVIII и XIX век.

Низ Македонија има доволно епиграфски материјал кој како дел од османотурската епиграфика може да се истражува и проучува. Само за пример би ги споменала старите гробишта во дворот на Хункар-џамија во Дебар, која е задужбина на султанот Мехмед Втори Фатих или Освојувач (1451 – 1481) кој во 858 година по Хиџра, 1454 година по Христос, наредил во Дебар да се изгради една џамија и еден амам – бања.²⁶ Надгробните споменици кои и денес постојат во дворот на таа џамија изобилуваат со раскошна релјефна камена пластичност и се дел од моето истражување за нивната лингвистичка, калиграфска и декоративна вредност, а се од почетокот на XIX и XX век. Би ги споменала и надгробните мермерни споменици во дворот на Саат-кулата во Гостивар со периодичен распон од почетокот на XVII до почетокот на XX век. Но, за да се направи една временска рамка на надгробни споменици од ваков вид во различни места низ државата, потребен е исклучително долг временски период и секојдневна работа врз нив, меѓутоа тоа е суштествен и важен придонес во делот на османотурската епиграфика и науката во нашата држава.

²⁶ Machiel Kiel. Debre. *Makedonya'da Tarihi Bir Şehir*. TDVİA - cilt EK-1, 2016, s. 313-315

UDK 339.174(436.1):930.25(496.02)''1873''(093)

Емел Шериф-Мифтар¹

**ОСМАНЛИСКИ ДОКУМЕНТ ЗА ПРОИЗВОДИ ПОБАРАНИ ОД
СКОПСКИОТ САНЦАК ЗА ИЗЛОЖУВАЊЕ НА ВИЕНСКИОТ САЕМ
ВО 1873 ГОДИНА**

Abstract: After a so long history and over time, traditional fairs have changed into a large organizational events named as world fairs or as universal exhibitions where different countries had the opportunity to exhibit their products, innovations and culture. In the same century the Ottoman Empire lost considerable large territory and signed a series of trade agreements with European countries and made efforts to participate in world fairs held in Europe with a desire to show herself on the international stage.

The purpose of this paper is an analysis of the document present in the State Archives of the Republic of Northern Macedonia which is original and in Ottoman script, relating to the 1873 Vienna Fair. The document clearly shows that the Central Government of the Ottoman State calls its Provinces to participate with various and special products in the 1873 Vienna Fair. More specifically, this document gives a broad description of the required items for exhibition classified in 15 groups.

It can be noted that the traditional fairs had a positive impact on the development of internal and external trade in Macedonia. They reached their top peak in the second half of the XIX century, although many of them lost their importance due to the modernization of trade and transport.

It can be concluded that over time, especially in the second half of the XIX century with the advent of World Fairs, the role of traditional fairs gradually died out and turned into local markets-the bazaars.

Keywords: Vienna fair, exhibition, trade, market, goods.

¹ М-р по историски науки, соработник/истражувач при ЈНУ Институт за национална историја, Скопје, е-адреса: e.miftar2018@gmail.com.

Во XIX век светските саеми биле најшироко организирани меѓународни настани за промовирање производи, услуги, технолошки развој, информации и иновации, места за тргување и воспоставување трговски врски и соработка, кои се одржувале во редовни интервали и по одреден распоред. Традиционалните панаѓури се одржувале еднаш или неколку пати годишно и биле отворени во одреден период за трговци и стока од многу широк регион и влијаеле врз внатрешната и надворешната трговија и на трговските врски.² Во панаѓурите трговците од подалечни места не само што имале можност за продавање на нивната стока туку и се снабдувале со суровини кои им биле потребни за поволни цени.³ Додека пазарите биле локални и контролата ја имала локалната самоуправа, панаѓурите биле трговски центри од меѓународен карактер за трговија на мало и големо под контрола на централната власт.⁴ Така што по долгата историја како и со текот на времето овие панаѓури претрпеле промени. Од XIX век овие големи организациски настани најчесто се именувале како светски саеми, каде што разни држави имале можност да ги изложат своите производи од различни области, своите иновации и својата култура. До крајот на XIX се организирале неколку светски саеми: во 1851 и 1862 година во Лондон, во 1855, 1867, 1878, 1889 и 1900 година во Париз, во 1873 во Виена, во 1876 во Филаделфија, во 1893 година во Чикаго и др.⁵ Покрај другите земји и Османлиската Држава учествувала на првиот светски саем во Виена, кој се одржал во 1873 година.

Виенскиот саем во 1873 година бил првиот светски саем организиран во земја од германско говорно подрачје, со наслов и слоган Култура и образование.⁶ Вториот округ во Виена, односно локацијата Пратер била избрана за локација на саемот.⁷ Површината на Виенскиот саем била далеку поголема од претходно организираниите светски саеми во Лондон и Париз. Најпознатата градба која го претставувала Виенскиот саем била Ротунда, кружна градба со челична конструкција и со најголема купола до тоа време (108 метри во дијаметар) која се издвојувала меѓу другите изградени згради за изложбени цели.⁸ Оваа зграда со капацитет од 27.000 посетители⁹, била еден од симболите на градот во тоа време, но во 1937 година изгорела и денес тоа место го претставува модерното саемско место во Виена.

Виенскиот саем траел од 1 мај до 2 ноември 1873 година¹⁰, но бројот на посетители бил околу 7 милиони, доста пониско од очекуваното.¹¹ Главната причина

² Güçer Lütfi, Osmanlı İmparatorluğunun Ticaret Politikaları, *Türk İktisat Tarihi Yıllığı*, No.1, İstanbul, İÜ İktisat Fakültesi Türk İktisat ve İçtimâiyât Tarihi Araştırmaları Merkezi, 1987, 44.

³ Ülgen Pınar, Geç Ortaçağ Avrupasında Pazar ve Panayır İlişkisinin Ticaret Hayatındaki Rolü ve Türk-İslam Dünyasındakilerle Karşılaştırılması, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, V, No. 21, 363

⁴ Şen Ömer, Osmanlı Panayırları (18-19. Yüzyıl), *Eren Yayınları*, İstanbul, 1996, 11.

⁵ Pemsel Jutta, The Vienna World Exhibition of 1873: The late 19th Vienna at the Turning Point, Viyana, 1989, 13.

⁶ Eröffnung der fünften Weltausstellung, *Neue Freie Presse*, 01 Mai 1873.

⁷ Die Ausfahrt zur Eröffnungsfeier im Prater, *Illustriertes Wiener Extrablatt*, 04 Mai 1873.

⁸ Vom Weltausstellungsplatze, *Das Vaterland*, 30 März 1873.

⁹ Die Rotunde, *Weltausstellungs-Zeitung*, 30 Oktober 1872.

¹⁰ Wien Weltausstellung (Osmanlı), *Morgen-Post*, 25 April 1873.

¹¹ Секојдневно бројот на посетители се пренесувал преку весници. На 18 мај и 22 јули бројот на

била берзанската криза и епидемијата на колера во Виена.¹² Покрај европските земји, на саемот учествувале и земји како Османлиската Држава, Египет, Иран, Мароко, Кина, Јапонија и Бразил.¹³

Во XIX век Османлиската Држава загубила значително голема територија и потпишала серија трговски договори со европските држави. Затоа и правела напори да учествува на светските саеми што се одржувале во Европа со желба да се покаже на меѓународната сцена.¹⁴ Учествувала на саеми во Лондон во 1851 година и во Париз во 1867 година. Всушност, во 1863 година организирила и свој саем во Истанбул под името *Sergi-i Umumi-i Osmani* за свој домашен пазар.¹⁵

Осман Хамди-бег бил комесар на Виенскиот саем во 1873 година¹⁶. Тој бил познат археолог и сликар во тоа време и добил задача да го организира османлискиот павилјон. Во оваа работа го придружила и помагала Марија де Лонеј (Marie de Launey), која била член на Султанската комисија, како и член на Меѓународното жири на Виенскиот саем во 1873 година.¹⁷ Хамди-бег подготвил еден албум со дадени описи и гравури на седум носии, и тоа на оца од Солун, на хахамбашија (еврејски главен свештеник) од Солун, на еден граѓанин од Битола, на муслиманска жена од Солун, на еврејска жена од Солун, на македонска жена од Прилеп и фигура на бекташија. Сите овие гравури се придружени со текст кој ја објаснува сликата со деловите на носијата.¹⁸ Овој многу убаво опремен албум носи наслов: „Народни носии на Турција во 1873 г.“. Ова дело било публикувано под патронот на Султанската османлиска комисија на Светскиот саем во Виена. Текстот бил подготвен од неговата екселенција Хамди-бег, генерален комесар, и од Марија де Лонеј, член на Султанската комисија на Меѓународното жири, во Истанбул, во 1873 година.¹⁹

Во рамките на османлискиот изложбен простор биле изградени некои репрезентативни архитектонски дела, како Фонтаната на Ахмед III, лоцирана на влезот на палатата Топкапи. Оваа фонтана на прв поглед со својата форма привлекувала внимание затоа што била изградена со османлиската архитектура и барокниот архитектонски стил. Била изградена од османлиските мајстори како точна копија на оригиналот, до детали, со материјали донесени од Османлиска Држава, и

посетители достигнал највисок број од околу 40.000. (*Das Vaterland*, 19 Mai 1873.; *Neue Freie Presse*, 23 Juli 1873.)

¹² Schreiber Werner, Infectio, Infectious Diseases in the History of Medicine, F. Hoffman – La Roche & Co. Limited Company, Switzerland, Basle, Schreiber, 1987, 37-47.

¹³ Die orientalische Gruppen in der Industriepalaste, *Neue Freie Presse*, 08 Mai 1873.

¹⁴ Ersoy Ahmet, On the Sources of the Ottoman Renaissance: Architectural Revival and its Discourse During the Abdulaziz Era (1861-76), *Doktora tezi*, Harvard University, Cambridge, Massachusetts. 2000.

¹⁵ Çelik Zeynep, Displaying the Orient, *University of California Press*, Ltd. Oxford. 1992, 139.

¹⁶ O. Hamdi Bey, *Weltausstellungs-Zeitung*, 24 April 1873.

¹⁷ Türkei-Egypten, *Weltausstellungs-Zeitung*, 18 Mai 1872.

¹⁸ Матковски Александар, *Македонија во делата на странските патописци (1864 – 1874)*, Скопје, 2000, 298.

¹⁹ На патописот на Хамди Беј пишува дека овој албум се наоѓа во Конгресната библиотека во Вашингтон, каде што се чува со сигнатура GT 1267. H2, сору, 2, 1813.

со димензии погодни за таква изложба.²⁰ Понатаму, симболично едно османлиско соседство со турска кука, амам, кафуле, чаршија и замок во Босфор, било изградено за да се прикаже османлиската архитектура и градскиот живот во меѓународниот Виенски саем во 1873.²¹ Била подготвена и книга наречена *Usul-i Mimari-i Osmani*²² која содржела технички и теоретски архитектонски информации печатена на турски, германски и француски јазик.²³

Друга важна гранка на османлиската изложба била во областа на текстилот. Османлиската Држава се претставила и со традиционалната облека од различни делови на државата што се носела од страна на различни етнички и професионални групи и на кукли претставени и во фотокнигата, односно албум, подготвен за саемот, под името *Elbise-i Osmaniyye*.

Целта на овој труд е анализа на документот што се наоѓа во Државниот архив на Република Северна Македонија во фондот „Скопската турска општина“ со архивска сигнатура 1.10.3.176/184-185, кој е оригинален на османлиски јазик, во А3-формат составен од четири страници, односно два листа. Во фондот има неколку документи кои се однесуваат на Виенскиот саем во 1873 година. Од овие документи јасно се гледа дека Централната власт на Османлиската Држава бара од вилаетите да учествуваат со различни и посебни производи. Конкретно овој документ дава широк опис на бараните артикли за прикажување, класифицирани во 15 групи, како: облека, волнени производи, украсни накити, пијалаци и вино, рудни производи, музички инструменти, кожени производи, тутун, свиларски производи, играчки за деца, опрема, грнчарство, текстил, восок и сушено овошје. Документот е под назив Стока која се бара од вилаетите, односно од Скопскиот Санџак.

Првата категорија на стока е облека, и се бара да се прати секаков вид облека и народна носија и униформа од сите етнички групи кои живеат во вилаетите на османлиската територија, и тоа од Турци, Арапи, Курди, Грци, Ерменци, Бугари, Албанци. Дава широк опис дека ќе се пратат летна и зимна облека на мажи и жени, облека на коњаници и војници, на духовни лица, како и секојдневна облека на војници и коњаници и нивна опрема. Овие артикли ќе се распоредат под број 5 на редоследот на уредување,²⁴ а униформите на службеници и духовни лица под број 3. Пред секој артикл се поставува цена на вредноста на домашни пари и противвредноста на странски пари. Секоја дополнителна украсна работа има своја вредност и на крајот ја има и целокупната сума.

²⁰ Çelik Zeynep, *Displaying the Orient*, ..., 106-107.

²¹ Ersoy Ahmet, *On the Sources of the Ottoman*, ..., 108.; Koppelkamm Stefan, *Der Imaginare Orient, Exotische Bauten des achzehnten und neunzehnten Jahrhunderts in Europa*, *Wilhelm Ernst und Sohn Verlag für Architektur und technische Wissenschaften*, Berlin, 1987, 80.; *Die Türken auf der Weltausstellung, Weltausstellungs-Zeitung*, 22 Mai 1872.

²² Çelik Zeynep, *Displaying the Orient*, ..., 45.

²³ *Usul-i Mimari-i Osmani*, VI-VII, 1873.

²⁴ Во Државниот архив на Република Северна Македонија (понатаму: ДАРСМ) исто така постои документ кој укажува на редоследот на уредување назначен од австриската Влада. ДАРСМ, ф. „Стара турска општина“, бр. 10, а.к. 3, а.е. 1.10.3.177/186-187.

Втората категорија на стока се волнените производи изработени од секој дел на вилаетот, како што се килими, теписи, сеџадиња, черги, мантили и др. Се бара да се прати од секој вид волнен производ по два примероци. Овие артикли ќе се распоредат под број 5 од редоследот на уредување. Се поставува цената на вредноста на самиот артикл. Се назначува дека најбројни ќе бидат производите на вилаетите кои најмногу изработуваат и се познати по производството на килими и кадифе.²⁵

Украсните накити од секоја класа на население биле трета категорија на стока. Овие накити најчесто ги употребувале машки и женски како украсна носија по телото. Се бара да се пратат по еден или 2 примероци. Назначено е дека накитот ќе биде поделен и посебно поставен како вредни метали од злато и не толку вредни метали како бижутерија. Исто така, назначено е дека ќе се пратат украсни накити, односно украсна опрема на коњицата. Се опоменува дека артиклите доколку имаат упатства како и забелешки и објаснувања поставени на нив, ќе бидат прифатени и пратени за изложба.

Во патописот на Хамди-бег, при опишување на сликите прикажани во својот албум за Виенскиот саем во 1873 година, под сликата за Граѓанин од Манастир, Битола, објаснува дека во Битола се изработува филигрански накит, од сребро и од злато, рачно изработени рамки за огледала, кутии за тутун, послужавници за кафе, тас со навлаки како и филцани, кутија за запалки, цигари и вазни.²⁶

Пијалаци и вино е четврта категорија составена од земјоделските култури како житни производи на жито, јачмен, овес и др. Покрај бакла и зеленчук, и од овошје ќе бидат пратени по 2 кијја²⁷ и ќе бидат поставени под реден број 2 со назначени вредносни цени на нив.

Рудни производи се петта категорија на производи кои се бара да бидат пратени по еден примерок од рудните производи низ целата територија на вилаетот. Во документот се укажува дека слични рудни производи и шалитра кои биле пратени на претходниот саем во Париз како мали парчиња не ги задоволувале очекувањата и овој пат да се пратат поубави парчиња примероци, поставени под реден број 1.

Музички инструменти се шеста категорија и се бара секоја музичка алатка, инструмент што се употребува внатре во вилаетот, како што се дајре, тарабука, зурла, тапан, кавал, виолина, канон и др. да се пратат и поставуваат под реден број 15.

Седма категорија на стока се кожени производи, кои се бараат по два примероци од кожи на овци, кози, волови и др. од целата територија на вилаетот и секој

²⁵ Најголемата работилница која се занимавала со подготовка на волна и изработка на гајтани била во Велес, а припаѓала на трговската фамилија Кушеви, која постоела сè до 1872 година. (Данчо Зографски, *Развојот на капиталистичките елементи во Македонија за време на турското владеење*, Скопје, 1967, 227.; Ткаењето на шајак било распространето во околината на Солун, Битола, Серес и Гевгелија. Се споменува дека на крајот на XIX век постоеле околу 2.000 разбои, на кои се ткаеле околу 1.000.000 аршини волнени штофови. (Данчо Зографски, *Развојот на капиталистичките елементи*, ..., 231.)

²⁶ Александар Матковски, *Македонија во делата на странските патописци* (1864 – 1874) Скопје, 2000, 301.

²⁷ Кијје е стара османлиска мерна единица за маса. 1 кијје претставува 1 ока, односно 1,28 килограми.

вид кожени производи, како што е мешин, ѓон и боена кожа ќе бидат поставени под редоследот на уредување на кое припаѓаат.²⁸

Тутунот се бара да се прати во мала и убава бовча, и тоа од секој вид тутун кој се одгледува во внатрешноста на вилаетот. Во документот тутунот е осмата група на стока и се поставува по редослед на уредување на којшто си припаѓа.

Свиларски производи се деветта категорија. Се бара да се прати свилен и нефаличен материјал во вредност од 100 дирхема.²⁹

Десетта категорија се играчки од разни страни на вилаетот за децата, како топки и топачи, кои се бара да бидат пратени по еден примерок.

Алати и опрема за земјоделство, кои биле пратени на претходниот саем во Париз не биле вреднувани, затоа за Саемот во Виена да се пратат каиши за стока и самари за магариња и украсни додатоци поставени под реден број 21. Има забелешка дека скапоцените украсни додатоци треба посебно да се пакуваат и да се назначат под реден број 24 за да не се мешаат со другите артикли.

Од внатрешноста на вилаетот да се пратат сите грнчарски производи, како што се чанаци, чомлеци, купови, гаванози, бардаци од малите артикли по 10 примероци и од поголемите како куповите и штамите за вода по 5 примероци. Исто така, се назначува дека ќе бидат пратени 20 примероци од уметнички изработени грнчарски производи, како чинии, наргиле и др. Оваа категорија на стока е дванаесетта со наслов Грнчарство.

Текстилот е тринаесетта категорија на побараната стока и од сите страни на вилаетот се бара секаков вид аба и безови (штофови) од свила и волна, како и од памук и лен, и тоа по два топа, и тие треба да бидат поставени под реден број пет.

Од внатрешноста на вилаетот се бара да се прати од секој вид восок по едно тркало од по 10 кијји поставени под реден број три.

И последната категорија, петнаесеттата, е Сушено овошје и се бара да се прати од вилаетот кој има количински најмногу одгледувани и најквалитетни, од по 10 кијји. Доколку се во посебно изработени садови, се поставуваат во вториот дел на редоследот на уредување.

Од изворите за панаѓурите кои се одржувале во Македонија може да се види дека најчесто домашните трговци купувале странски стоки кои се носеле од разни делови на Европа и Азија, кои потоа оваа стока ја продавале во своите градови.

²⁸ Значајно место во развојот на мануфактурата во Македонија заземале работилниците за преработка на кожи, кои биле распространети во речиси сите поголеми градови, и најважни центри за преработка на кожа се сметале: Охрид, Солун, Костур, Лерин, Скопје, Битола и Прилеп. (Данчо Зографски, *Развојот на капиталистичките елементи*, ..., 221-222.)

²⁹ Развојот на свиларството во Македонија овозможувал во Македонија да се обезбедат потребните сировини за домашните мануфактури кои се занимавале со производството на свилени производи. Во гевгелискиот регион, годишно се произведувале 300.000 кг свилени кожурци, во воденскиот, струмичкиот и беровскиот регион се произведувале по 125.000 кг кожурци годишно, додека солунскиот вилает произведувал околу 1.400.000 кг кожурци годишно. (Данчо Зографски, *Развојот на капиталистичките елементи*, ..., 219.)

Воедно, на панаѓурите се продавале и домашни производи, така што значителен дел од домашното производство се пласирало и продавало во време кога се одржувале панаѓурите меѓу кои најголеми панаѓури одржувани во овие територии биле во Прилеп, Велес, Струмица – Долјани, Дојран, Скопје, додека помали панаѓури се одржувале и во Охрид, Струга, Дебар и други места во Македонија. Времето одредено за одржување на панаѓурите било така распоредено што преку целата година се одржувале панаѓури во Македонија или соседните делови на Османлиската Држава. Во јануари или февруари почнувал панаѓурот во Серез, панаѓурите во Прилеп и Велес се одржувале во месец мај, во Струмица – Долјани во ноември или декември.

Прилепскиот панаѓур остварувал големи приходи. Овој панаѓур се споменува и во „Ферманот на султанот Махмуд II, до сите везири и преостанатите власти од средниот ракав на Румелија за Прилепскиот панаѓур“, од јануари 1817 година,³⁰ кога наредува да се преземат мерки за одржување на панаѓурот во Прилеп.³¹ Овој панаѓур бил посетуван од трговците од Скопје, Штип, Призрен, Солун, Битола, Велес, Серез, Одрин, Пловдив, Босна, Албанија и др. места. Интересно е да се напомене дека за трговијата која се одвивала во Велес, стоката која била наменета за продавање надвор од Македонија се состоела од градежен материјал, жито, волна и др. македонски производи наменети за Солун и извезувани во Европа.³² На овој панаѓур се продавала и англиска стока, која се состоела од индиска басма, муслин, памучно платно и памучен конец, и од домашни производи се продавала кожа, афион, тутун, свилена буба и др. Со годишно преработување околу 400 илјади кожи, Велес бил познат и како центар за обработка на кожа.³³ Велес било исто така важно трговско место каде што постоеле триесет значајни трговски куќи за складиште за повеќе окрузи од соседните пашалаци, како Скопје, Куманово, Тетово, Паланка, Кочани, Штип, Врање и Лесковац, и дваесет трговски куќи од второстепено значење, кои се занимавале со трговија и повеќе работилници за штавење кожа која се извезувала во Германија.³⁴

Во извештајот на вицеkonzулот Блант, од 12 мај 1860 година, до британскиот амбасадор во Истанбул, се споменува Скопскиот панаѓур, истакнувајќи дека Солун го снабдувал Скопје со странска стока. Од Скопје за Солун се носеле жита, лен, коноп, волна, кожи, мед, огнено оружје, добиток, крзна, сирење, а од Солун за Скопје, сол, маслинки, солена риба, сапун, масло за јадење, конец и др. Се извезувал добиток од Скопје во Босна, како и тутун, ориз, јажиња, свилени платна, железарија и др.³⁵

На панаѓурот во Струмица – Долјани, главно се продавал тутун и затоа Данчо Зографски споменува дека овој панаѓур бил нарекуван македонската берза за тутун.³⁶

³⁰ *Турски документи за македонската историја*, 1809 - 1817 година, том III, (број 162, ист сицил, лист 36), превод, редакција и коментар Панта Џамбазовски, Скопје, 1955, 84-85.

³¹ Иван Глигоровски, *Панаѓурите во Македонија*, Скопје, 2009, 48.

³² Данчо Зографски, *Развојот на капиталистичките елементи*, ..., 309.

³³ *Турски документи за македонската историја*, ..., 77-78.

³⁴ Извештај за Битолскиот пашалак на францускиот вицеkonzул во Битола Белег де Буга од 1856 година, редакција и превод С. Стамболиска, Скопје, 2005, стр.47.

³⁵ Иван Глигоровски, *Панаѓурите во Македонија*, ..., 130.

³⁶ Данчо Зографски, *Развојот на капиталистички елементи*, ..., 50.

Може да се истакне дека панаѓурите позитивно влијаеле на развојот на трговијата во Македонија, за развојот на внатрешниот пазар и воедно придонеле за негова трансформација, како и ширење на стоковниот промет. Во Македонија својот врв го постигнале во втората половина на XIX век, иако потоа многу од нив престанале да се одржуваат или го изгубиле значењето поради модернизацијата на трговијата, како и политичките причини.

Исто така, со изградбата на железничката пруга, во периодот од 1873 година до 1894 година, бил овозможен побрз транспорт на македонските производи, но и побрз транспорт на странската стока на македонскиот пазар и нејзино пласирање на пазарите во Скопје, Велес, Битола, Серез, Солун. На прво место во извозот од Македонија биле земјоделските и сточарските индустриски сировини, како тутунот, афионот, кожурците од свила, кожата и др.³⁷

Може да се заклучи дека со текот на времето, особено во втората половина на XIX век со појавата на светските саеми, улогата на традиционалните панаѓури постепено се намалувала и тие се претворале во локални пазаришта.

Прилог: Османлиски документ во Државниот архив на Република Северна Македонија од фондот „Скопска турска општина“, а.е. 1.10.3.176/184-185

[6.10.1871] За Виенскиот панаѓур барале униформи, народни носии и друг вид стока.

Виенскиот саем во 1873 година бил првиот светски саем организиран во земја од германско говорно подрачје, со наслов и слоган „Култура и образование“. Централната власт на Османлиската Држава бара од вилаетите да учествуваат на овој светски настан со разни производи подредени во групи како што се назначени во документот. Ова, исто така, го претставува и редоследот на производите за изложување на изложбата. Во овој документ се наведени 15 групи на производи за изложување по овој редослед:

1. Облека	6. Музички инструменти	12. Грнчарство
2. Волнени производи	7. Кожени производи	13. Текстил
3. Украсни накити	8. Тутун	14. Восок
4. Пијалаци и вино	9. Свиларски производи	15. Сушено овошје
5. Рудни производи	10. Игрчки за деца	
	11. Алати и опрема за земјоделство	

³⁷ ДАРСМ, ф. „Стара турска општина“, бр. 10, а.к. 3, а.е. 1.10.3.174/182 и 183.

[illegible]

(جیو ٹیکنیکس)

[illegible]

(فتند)

(فصل)

در بیان ذکر طریقت کائنات بیت و دیو کنه و کون با معبود و کائنات فی و اعمال و نظام که نوح بها و قیام و بزرگوار و یکیش طریقت کوه کوه

آفتابا ابر و آب و بزم شریب و فزونی است بختی زینب خانه و لغوه و نوزد برین و او شریب و نوزد و وسیع ایستاد و نوزد کوه

(بالمزود)

و لایحه داخذه چنانچه بالمریدینت کهر بندهم اورینکلیک بر نکرک کونولیس لایحه کلاویه فقط لکرتیجاده میا لکرتیجاده
ایرجه بالکوه جب اینیم لک ولایه اینک قایم جیسی بالکوه بیجیض ایس اندوه بر نکرک ایس اولک اقله ایس
شعبه دفینت اوجی دفینه خانه اولفنه اوندر لایه اورتیتیک نورموس وضع الخدی
ینه اشیر اینی رتبه خانه اولوه اندوه ملک وکل وکل یاخ و سائر قورقور باغده و خراسان مطهره اولویست بوزک
خلفه والک ضی اولنرده کونولیس و قایمکلی قولونده قور ووز کوه و استیج و سائر یوکی اشید لایه رخی بر خونه
کونولیس (خورد میشد) فقط

(خود بخشد)

[illegible]

Дејан Маодуш¹

ДИГИТАЛИЗАЦИЈА НА Ф. 402, ЗБИРКА НА МАТИЧНИ КНИГИ НА ВОЈВОДИНА

Abstract: Subject of this work is the process of digitalization the birth registries kept in the Archives of Vojvodina. Several experts in different professions were engaged in the project, which resulted in an app used for searching the digitalized birth registries. In addition to the modern technologies applied in creating the apps, another important segment of this project is the preservation of the archive materials, which is one of the main goals of the archives as an institution.

Keywords: project, birth registries, preservation, apps, modern technologies.

Архивот на Војводина е културна установа од национално значење, која врши заштита на архивскиот материјал и матичните книги, што меѓу другото опфаќа средување, обработка и користење на архивскиот материјал за научни, јавноправни и приватноправни цели, како и нивна заштита. Со модернизирање на работата на Архивот паралелно со развојот на новите технологии, овозможивме полесен пристап до архивскиот материјал и обединување на уникатното културно наследство и спречивме оштетување или исчезнување на архивскиот материјал, што е една од основните задачи на архивот. Ф. 402 Збирката на матични книги е категоризирана во Република Србија како фонд од исклучително значење за зачувување на културниот идентитет на српскиот народ и националните малцинства кои живеат на територијата на Република Србија и Архивот на Војводина, а со поддршка на Министерството за култура и информирање на Република Србија доби значителни средства за негова дигитализација и зачувување.

Овој проект вклучуваше дигитализација на Збирката на регистри на Војводина (Ф. 402) – матични книги на крштемки, бракови и умрени – на српски православни парохии, римокатолички парохиски канцеларии, евангелски парохиски

¹ М-р, виш архивист, Архив на Војводина, е-адреса: maodus.dejan@gmail.com.

канцеларии, реформирани парохиски канцеларии и еврејски рабини. Овој архивски материјал го опфаќа периодот од 18 и 19 век и од 481 населено место од територијата на денешната АП Војводина и соседните земји (Република Хрватска, Унгарија и Романија) и поради оваа причина овој проект има меѓународно значење за зачувување на европското културно наследство.

Проектот се реализираше во две различни фази, на кои работеа повеќе архивисти и архивски помошници од Архивот на Војводина.

Првата фаза вклучуваше лечење и дигитализација на архивскиот материјал. За потребите на првата фаза набавени се скенер за книги и лабораториски дигестор, со финансиска поддршка на Министерството за култура и информирање на Република Србија. Оваа фаза траеше две години. На почетокот на оваа фаза беа извршени конзерваторско-реставраторски работи на архивскиот материјал од Збирката на матични книги на Војводина под стручно раководство на м-р Вишња Николиќ, вработена во Архивот на Војводина како конзерватор-реставратор.

Од гледна точка на заштита, хартијата е еден од најчесто третираните конзерваторски материјали. Комплексноста, разновидноста и чувствителноста на хартијата се квалитети кои претставуваат голем професионален предизвик за еден конзерватор. Хартијата, како производ чија главна состојка е целулозата, првенствено е предмет на расипување поради неизбежното природно стареење бидејќи нејзините механички својства се влошуваат поради расцепувањето на молекулите на целулоза во целулозните влакна. Промените на хартијата може да се појават во различни форми и во различно време. Тие се последица на употребата на одредени материјали во производниот процес, на местото каде што се чува хартијата, начинот на кој се користи, како и можните природни непогоди.

Заштитата на матичните книги пред сè подразбира спроведување превентивни заштитни мерки, бидејќи со мерките за превенција може значително да се намали оштетувањето на хартиената подлога. Кога станува збор за веќе оштетен носач за хартија, неопходно е да се применат мерки на активна конзервација и реставрација. При изборот на методот, мора да се почитува интегритетот на оригиналот, а употребените материјали треба да бидат идентични или колку што е можно слични на оригиналот, притоа почитувајќи го принципот на реверзибилност. Всушност, мора да се примени постапката што е најдобра за одреден документ.

Архивскиот материјал од фондот 402, Зборник на матични книги на Војводина, опфаќа ракописи од периодот на 18 и 19 век, на хартиена подлога од различен тип и квалитет.

Поради големите оштетувања, некои матични книги бараа сложени конзерваторски и реставраторски интервенции со цел да се овозможи дигитализацијата и, што е најважно, да им се обезбеди трајна заштита и да им се продолжи рокот на траење. Покрај механичките оштетувања во вид на дамки, исеченици, набори и виткање предизвикани од манипулација, т.е. од човечки фактор, на одреден број книги, според факторите што ги предизвикуваат се констатирани и физички, биолошки и хемиски оштетувања. Во зависност од видот и степенот

на оштетувањето, направен е избор на методи, а преку низа физичко-хемиски постапки, кои вклучуваат дезинфекција и дезинсекција, механичко чистење, перење, неутрализација, зајакнување, рачна реставрација и пресување, на третиралиот архивски материјал му беше продолжен векот, а неговиот интегритет беше зачуван и вратен, најблиску до првобитниот изглед.

По конзерваторско-реставраторскиот третман, книгите се дигитализирани, а податоците се внесени во единствената база на податоци, која на корисниците им овозможува лесно и брзо пребарување. Од аспект на заштита, на овој начин трајно се обезбедува физичка заштита на материјалот, т.е. на самата хартија, со оглед на тоа што корисниците веќе немаат пристап до оригиналот, туку само до книгите во дигитален формат (скеновите), а матичните книги во нивната оригинална форма се чуваат во депото на Архивот.

Втората фаза се однесува на обработка на зачуваните податоци, креирање апликација за прегледување на дигитализирани податоци и внесување податоци во однапред подготвена база на податоци.

Досега се скенирани 473.519 документи. Оние податоци кои се однесуваат на дигитализирани документи, кои вклучуваат место, религија, година и тип на матични книги, се сместени во базата на податоци MS SQL (Microsoft SQL Server 2008). Собрани се податоци за вкупно 481 населено место. Документите беа скенирани во резолуција на слика од 300 dpi и зачувани на компјутерскиот сервер на Архивот на Војводина со наставката TIFF. Овие податоци со наставката TIFF се мастер-верзија на скенираните податоци и нема да се користат за потребите на истражувачите, стручната јавност и граѓаните. Податоците ќе се чуваат како трајни копии и ќе бидат надвор од дофат на непрофесионалци. Заради истражување и јавна употреба, направени се копии, чии податоци се ставени во базата на податоци и може да се истражуваат без проблем. Овие копии се направени со наставка JPG и се со многу помала резолуција за полесно прегледување на податоците. Секоја од овие копии со наставката JPG има заштита во форма на воден печат во кој се наоѓа логото на Архивот на Војводина, со што се спречува злоупотреба.

Веб-апликацијата за пребарување дигитализирани регистри „е-матични книги“ е базирана на .NET-технологија (.NET Framework 4.5 – софтверска платформа). За развој на оваа апликација се користи MVC-архитектурата (Model-View-Controller), еден од најкористените шеми во светот на веб-програмирањето. Апликацијата овозможува пребарување податоци според дадените критериуми, како и преглед на матичните книги во рамките на галеријата со можност за зголемување на дел од сликата. Апликацијата е оптимизирана за Mozilla Firefox и Internet Explorer.

Фотографија бр. 1

Програмската средина за развој е Microsoft Visual Studio 2012, а програмскиот јазик е C#.

Фотографија бр. 2

Овозможено е пребарување во апликацијата на пет различни јазици (англиски, германски, унгарски, словачки и романски), а како посебна погодност за истражувачите и сите заинтересирани страни, претставува податокот дека во електронска форма е изготвен Географско-историскиот именик на населените места на Војводина. Овој електронски именик овозможува пребарување по имиња на населени места од територијата на АП Војводина од 1853 година до денес. Секоја од населбите од електронскиот именик е внесена во базата со сите имиња низ историјата. Заедно со името на местото од секоја епоха, се наоѓа и историскиот извор во кој е пронајден податокот.

Фотографија бр. 3

Почетна Матичне књиги О Архиву Контакт

Претрага матичних књига

Почетно слово места: P Место: Руменка
 Вероисповест: православни Срби
 Врста књиге: књига крстених
 Година:
Претражи

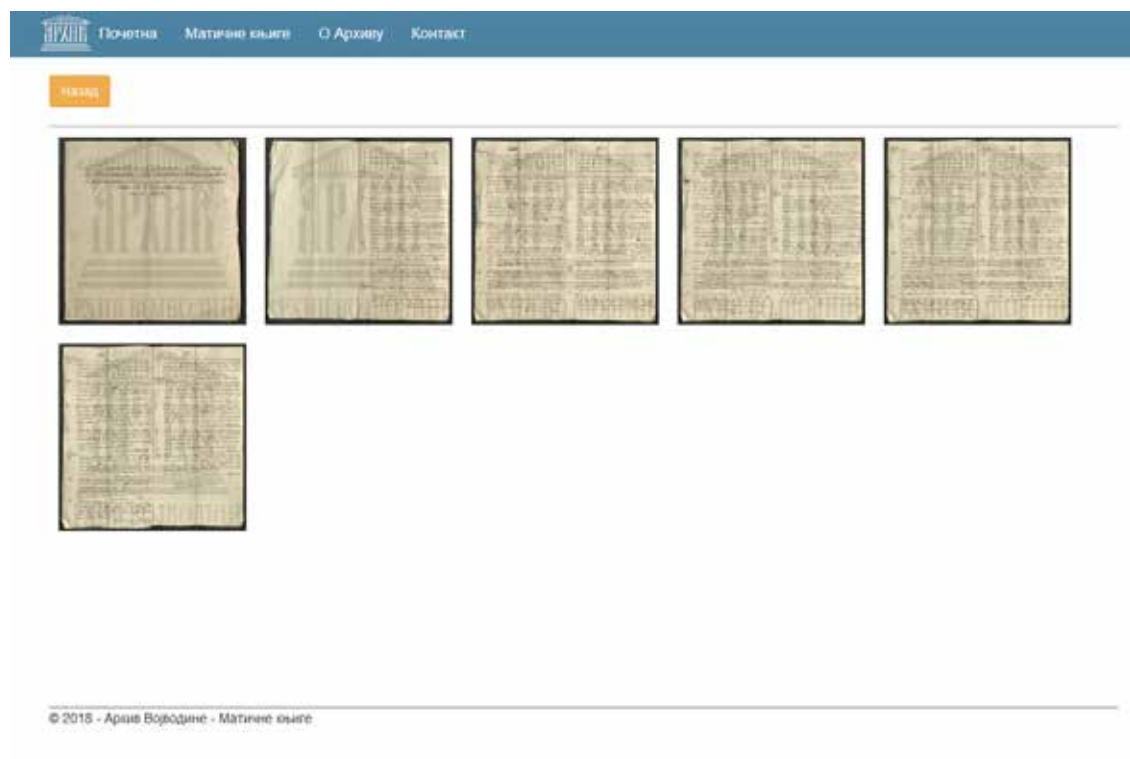
Редни број	Синатура	Назив	Место	Вероисповест	Врста књиге	Година	Број страници	Преглед документата
1	RS 002 F. 402-37705.6	Матичне књиге - Руменка - 1828 - православни Срби - ројени	Rumenka	православни Срби	књига крстених	1828	6	Преглед документата
2	RS 002 F. 402-37708.6	Матичне књиге - Руменка - 1829 - православни Срби - ројени	Rumenka	православни Срби	књига крстених	1829	6	Преглед документата
3	RS 002 F. 402-37711.6	Матичне књиге - Руменка - 1830 - православни Срби - ројени	Rumenka	православни Срби	књига крстених	1830	6	Преглед документата
4	RS 002 F. 402-37714.6	Матичне књиге - Руменка - 1849 - православни Срби - ројени	Rumenka	православни Срби	књига крстених	1849	2	Преглед документата
5	RS 002 F. 402-37717.6	Матичне књиге - Руменка - 1850 - православни Срби - ројени	Rumenka	православни Срби	књига крстених	1850	3	Преглед документата
6	RS 002 F. 402-37720.6	Матичне књиге - Руменка - 1851 - православни Срби - ројени	Rumenka	православни Срби	књига крстених	1851	5	Преглед документата
7	RS 002 F. 402-37723.6	Матичне књиге - Руменка - 1856 - православни Срби - ројени	Rumenka	православни Срби	књига крстених	1856	6	Преглед документата
8	RS 002 F. 402-37726.6	Матичне књиге - Руменка - 1858 - православни Срби - ројени	Rumenka	православни Срби	књига крстених	1858	6	Преглед документата
9	RS 002 F. 402-37729.6	Матичне књиге - Руменка - 1859 - православни Срби - ројени	Rumenka	православни Срби	књига крстених	1859	5	Преглед документата

Значењето на проектот е повеќекратно. Со средствата добиени од Министерството за култура на Република Србија, набавени се скенер за книги и дигестор, со што ќе се продолжи работата на заштитата и лечењето на архивскиот материјал што се чува во Архивот на Војводина.

Целта на проектот е заштита на стариот и оштетен архивски материјал, а придонесува за заштита на културниот и националниот идентитет на народите кои

живеат на територијата на Република Србија. Со спроведувањето на овој проект се обезбедува физичка заштита на документите, како и полесна достапност на архивскиот материјал, што е од голем интерес за истражувачите, стручната јавност и граѓаните.

Фотографија бр. 4

Резиме: Со завршувањето на проектот се постигнаа повеќе цели. Заштитениот архивски материјал е категоризиран како фонд од исклучително значење, а Архивот на Војводина е меѓу институциите кои користат современи технологии, што придонесуваат за напредок на целата заедница. Поучени од резултатите од овој проект, вработените во Архивот на Војводина продолжуваат со понатамошен технолошки развој на слични проекти, чии резултати ќе се видат во годините што доаѓаат.

Елисавета Марковиќ¹

ПЛАНИРАЊЕ И ИЗРАБОТКА НА СИСТЕМ ЗА ЧУВАЊЕ И ЗАШТИТА НА АРХИВСКИТЕ ФОНДОВИ И ЗБИРКИ

Abstract: The role of the archivists and the archives is most frequently described as that of a guardian of collective memory which sets the foundation and the future of a society. In its actuality, this sentence offers a description of the complex and highly responsible role performed by the archives. The preservation of the written contents and observed information, which by themselves are a testimony of a sort for the cultural, historical and social events throughout the centuries, is in fact the starting point for the establishment and existence of archives. In order to preserve their value, it is necessary to provide material and physical protection of the records in addition to keeping them for future years. The storage and protection of archival documents, two seemingly simple procedures, actually represent a set of complex and interdependent activities which allow accommodation, protection, selection, processing and availability of archival documents and their contents. The organization and implementation of these activities and all their accompanying steps and characteristics, represent a system of keeping and preserving the archival funds, collections and materials. The existence of a functional system for storage and protection provides a clear path for scientific and historical research, which adds to the collective memory that is then materialized. Together with all of the received information and processing, they strengthen the foundations of the society, the people and/or the nation.

Keywords: collective memory, protection, storage, archival funds, system.

За успешна реализација и остварување на своите законски надлежности и одговорности, секој архив или библиотека, без оглед дали функционира како

¹ М-р, раководител на Одделение за буџетска координација и евиденција во ДАРСМ, е-адреса: elisaveta.markovic@arhiv.gov.mk.

самостојна институција или во друга организациска форма и без оглед на својот хиерархиски статус, односно државен, регионален или локален и независно од големината и обемот на архивскиот и/или библиотечен фонд² со кој располага, има обврска да изработи *План за чување и заштита*³.

Изработката и проектирање на еден ваков документ подразбира детална анализа на работните процеси и одговорностите на секој сектор, одделение или работна единица во организацијата како и на нивната функционална поврзаност.

Покрај анализата на работните процеси во организацијата, во Планот треба да се земат предвид меѓународните и националните одредби и прописи за чување, односно систематско надгледување на состојбата на заштитените добра, нивно засолнување, сместување, складирање и друг облик на згрижување, правилно ракување и нивно техничко и физичко обезбедување од неправилен пристап и штетни дејства⁴ и оперативна заштита⁵ на архивските материјали, како и на спецификите на секоја институција одделно. Само со детален и систематски пристап при изработката на Планот може да се постигне формирање на целосен *Систем за чување и заштита* (СЧЗ)⁶ за една архивска установа. Затоа, изработката на СЧЗ е проектна задача во која се инволвираат и учествуваат стручни и раководни лица, кои имаат детални сознанија за спецификите на организацијата, за архивскиот фонд со кој располага архивот, како и со кадровскиот потенцијал на колективот.

² Закон за архивски материјал, *Службен весник на РМ* бр. 95/12 член 3, став 6, стр. 3.

³ Во понатамошен текст – План.

⁴ Закон за заштита на културното наследство, *Службен весник на РМ* бр. 71/04 член 11, став 8, стр. 4.

⁵ Закон за заштита на културното наследство, *Службен весник на РМ* бр. 71/04 член 6, став 1, стр. 2.

⁶ Во понатамошен текст – СЧЗ.

Планот за чување и заштита, вообичаено, се изработува за период од 5 до 10 години. По истекот на овој период, се прави анализа на резултатите кои се постигнати и врз таа процена, се изработува нов или иновиран План за следните 5 до 10 години. Во новиот План се вршат корекции и дополнувања на претходниот со новите норми и стандарди донесени од релевантни меѓународни организации или од националните институции, се прави ажурирање на сознанијата и информациите кои произлегуваат од последните техничко-технолошки и научни истражувања од доменот на чувањето и заштитата на архивските и библиотечни материјали и други измени соодветно на актуелните услови.

Системот за чување и заштита вообичаено содржи два генерални дела:

- Општ дел и
- Специјален или наменски дел.

Во Општиот дел се обработуваат и се опфатени следните сегменти:

1. Оцена и процена на актуелната состојба;
2. Правила за валоризација и категоризација на архивските материјали;
3. Учеството на организациските целини, сектори и одделенија на институцијата во реализацијата на Планот;
4. Буџетска конструкција за предвидените активности и динамика на реализација на Планот.

1. Оцена и процена на актуелната состојба

- 1.1 Пред да се пристапи кон планирањето на *Системот за чување и заштита*, неопходно е внимателно, совесно и објективно да се направи мониторинг и процена на актуелната состојба на објектот во целина, но и мониторинг и процена на целокупниот архивски материјал⁷, фондовите и збирките.

Во оваа фаза, особено внимание им се посветува на процената и анализата на просторот каде што се сместени и се чуваат архивските материјали, односно на депоата и магацините, потоа просторот каде што би се користеле или евентуално изложувале, односно на читалниците и архивските витрини.

Мониторингот на просторот, всушност, подразбира процена или споредба на актуелната архитектонско-градежна поставеност и споредба со пропишаните архитектонско-градежни и технички стандарди за ваков вид установи. Мониторингот на просторот се однесува пред сè во делот на општата безбедност и заштита при евентуални природни катастрофи (поплава, земјотрес или пожар), поставеноста на системите за греење и/или ладење, електричната и водоводна инсталација, поставеноста на влезните, односно излезни точки од депоата и од објектот, стабилноста

⁷ Закон за архивски материјал, *Службен весник на РМ* бр. 95/12 член 3, став 1, стр. 2.

на покривот и таваните, изолацијата на надворешните површини на објектот итн.⁸

- 1.2 Во депоата, магацинските простории и во читалниците треба да се спроведе мерење за јачината на светлината, мерење за средните годишни вредности на температурата и влагата и нивните амплитуди.

Оцената на постојната состојба треба да содржи и посебна анализа (квалитативна и квантитативна) за загаденоста на воздухот, количините на аерочестичките⁹ и правта.

- 1.3 Процената за состојбата на архивските материјали и фондови содржи податоци за степенот на чистота, односно онечистеност на материјалите, податоци за Rh¹⁰ вредноста на физичкиот медиум на архивските документи (хартија, папирус, фотографии или микрофилмски ленти). Накусо, анализата за целокупниот архивски материјал содржи податоци за физичката кондиција на материјалите (степен на физичка оштетеност, крутост, подвитканост или недостиг на дел од подлогата), хемиската состојба (зголемена киселост, променета боја на хартијата или на микрофилмските ленти) и оштетувања предизвикани од присуство на биолошки агенси (микроорганизми, глодачи или инсекти).

Сите наведени податоци се особени значајни елементи за подготовка на Планот за чување и заштита. Со овие податоци се добива општа слика за недостатоците и потенцијалните ризици кои можат да предизвикаат оштетување на фондот и врз основа на кои се планираат натамошните активности во функција на чувањето и заштитата.

Изработката на овој дел од Планот на *Системот за чување и заштита* е тимска задача во која учествуваат квалификувани лица од повеќе области. По правило, во централните државни архиви и библиотеки има вработено стручни лица кои можат со својата експертиза да им помогнат на помалите институции при подготовката на плановите за заштита и чување.

Анализите за квалитетот на воздухот, за квалитетот на хартијата и за присуството на инсекти и мувла се вршат во специјализирани хемиско-микробиолошки лаборатории. Доколку институцијата нема таква лабораторија, задачата ѝ се доделува на друга институција која може да ги обезбеди овие анализи.

⁸ Правилник за кадровски, технички и просторни услови кои треба да ги исполнат документарните центри за заштита, чување и користење архивски и документарен материјал, *Службен весник на РМ* бр. 99/2013, член 3, стр. 27.

⁹ https://mk.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D0%B3%D0%B4%D1%83%D0%B2%D0%B0%D1%9A%D0%B5_%D0%BD%D0%B0_%D0%B2%D0%BE%D0%B7%D0%B4%D1%83%D1%85%D0%BE%D1%82 (Прегледано на 18.06.2022 г.)

¹⁰ Водороден показател или рН-вредност – мера за активитетот на водородните јони (H⁺) во раствор, а со тоа и нивната киселост или алкалност; https://mk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BD_%D0%BF%D0%BE%D0%BA%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%BB (Прегледано на 18.06.2022 г.)

2. Правила за валоризација и категоризација на архивскиот материјал

Со Планот за чување и заштита треба да биде опфатен вкупниот фонд со кој располага институцијата. Меѓутоа, архивските материјали, односно целокупниот фонд не е еднороден, составен е од документи со различен физички состав, од различен временски период или старост и со различна содржинска важност и значење. Најчесто, архивските фондови се составени од повеќе збирки или разновидни видови документи, запишани на различни медиуми за кои се определуваат различни приоди за чување и заштита. Секој архивски фонд или документ има своја уникатна вредност и значење. Но, и покрај тоа, со цел преземање соодветни мерки за заштита, архивските материјали и фондови подлежат на обработка, односно категоризација или вреднување на материјалите кај имателите или во архивите и документарните центри¹¹ и валоризација, односно стручна и научна процена на вредноста и својствата на архивските документи како културно и историско добро¹².

Валоризацијата и категоризацијата на документите се врши според две основи:

- Општи, административни критериуми задолжителни за сите институции кои поседуваат архивски и/или библиотечни фондови;
- Посебни критериуми кои ги одредува секоја институција индивидуално.

2.1 Општите критериуми за категоризација на документарниот и архивски материјал во РСМ се определени со Уредбата за канцелариско и архивско работење¹³. Со овој пропис се уредува начинот на работа и правилата на постапување со документарниот материјал и архивската граѓа во канцелариското и архивското работење кај сите иматели (државни органи, претпријатија и други правни лица). Документот е подготвен од Државниот архив на Македонија во 1996 г., која институција е задолжена за работењето на сите архиви и регистратури во државата. Затоа, одредбите од овие документи се задолжителни за сите архивски установи. Во текот на изминатите години, од директорот на Државниот архив и во соработка со други стручни лица од колективот и од Меѓународната архивска асоцијација се донесени и објавени акти, прописи, упатства и закони, кои се однесуваат на постапување, ракување и заштита на архивските документи. Овие акти може да се најдат на официјалната страница на Државниот архив, во делот Законодавство (<https://arhiv.mk/zakonodavstvo/>).

2.2 Покрај општите критериуми, во Планот за заштита и чување се определуваат и посебни, дополнителни критериуми за категоризација на документите кои произлегуваат од специфичниот интерес на институцијата за одделни збирки или видови архивска граѓа. Според овие дополнителни

¹¹ Закон за архивски материјал, *Службен весник на РМ* бр. 95/12 член 3, став 8, стр. 3.

¹² Закон за заштита на културното наследство, *Службен весник на РМ* бр. 71/04 член 11, став 4, стр. 4.

¹³ Уредба за канцелариско и архивско работење, *Службен весник на РМ* бр. 58/96, стр. 3026-3028.

критериуми, обично се врши валоризација и категоризација на документите од еднородните или разнородните архивски материјали и збирки кои поради своите специфични својства (материјални или содржински) имаат препознатлива културна, историска, научна или друга слична вредност или посебност¹⁴, како, на пример, документи од значење за историјата и развојот на определена научна, стручна, производна или политичка организација, документи од интерес за животот и активноста на одредено семејство или поединец и сл.

Врз основа на извршената валоризација и категоризација на определени сегменти, односно збирки од фондот или на поединечни документи, се одредуваат мерките и постапките за нивно чување и заштита.

3. Учество на организациските целини (сектори, одделенија, служби) на институцијата во реализацијата на *Планот за чување и заштита*
- 3.1 За да се забележат задачите и процесите кои имаат допирни точки со заштитата и чувањето на архивските материјали, при планирањето на *Системот за чување и заштита* се зема предвид целокупниот работен процес во институцијата, односно установата. Понекогаш при темелната анализа на работните процеси во службите или секторите кои навидум не се директно поврзани со чувањето и заштита, може да се увиди дека имаат удел во определувањето на мерките за заштита и чување. На пример, одделенијата каде што се работи врз содржинската обработка и средување на материјалите и документите, која опфаќа категоризација

¹⁴ Закон за заштита на културното наследство, *Службен весник на РМ* бр. 71/04 член 11, став 18, стр. 4.

и валоризација на материјалите, се добиваат насоки за натамошните постапки за нивна заштита, односно индиректно оваа служба има влијание врз формирањето на *Системот за чување и заштита*.

3.2 Организациските единици и одделенијата кои се задолжени за ракување и распоредување, санирање, односно конзервација¹⁵ и/или реставрација¹⁶ на документите, нивна дигитализација¹⁷ и издавање на истражувачи и други корисници на архивските документи, имаат директна одговорност за физичката состојба на целокупниот архивски фонд. Нивните обврски треба прецизно да бидат дефинирани во правилници, односно процедури, кои се составен дел од *Системот за чување и заштита*. Извршителите и стручните лица во овие одделенија треба доследно да се придржуваат до поставените правилници и процедури при користење и манипулирање со архивската граѓа, со кои се гарантира безбедноста и сигурноста на фондовите со кои ракуваат.

3.3 *Системот за чување и заштита* не би бил целосен ако при неговата изработка и планирање не се земат предвид работните задачи и обврски на техничкиот персонал и хигиеничарите, а особено на службите кои се одговорни за обезбедување и надзор на објектот. Прецизното дефинирање за сигнализација и брза реакција или евакуација, во услови на потенцијален ризик (пожар, избивање на водоводна цевка или неисправна електрична инсталација), треба да бидат на агендата во Планот за *Системот за чување и заштита*.

4. Буџетска конструкција за предвидените активности и динамика на реализација на Планот

Реализацијата на Планот за *Системот за чување и заштита* и неговото функционирање не би било можно да се постигне без соодветно поставување финансиска рамка, односно буџет¹⁸. Подготовката на буџетската конструкција и планирањето на финансиските средства е високо стручна задача, која бара прецизно предвидување на трошоците и нивно распоредување на соодветни расходни конта, со што би се постигнала ефикасна реализација, со минимални отстапки од предвидената реализација на планираните средства. Вообичаено, буџетската рамка се прави на годишно ниво, но во зависност од планираните активности и динамиката на реализација на мерките за чување и заштита, може да се изработи и за две, но најмногу за три години.

Ако се има предвид дека најголем дел од архивите (државни, локални или регионални) се финансираат од буџетите на централната или локалната управа, издвоените средства вообичаено се помали од реално потребните. Затоа, потребно е раководните тимови со внимание и вештина да пристапат кон планирањето на

¹⁵ Закон за заштита на културното наследство, *Службен весник на РМ* бр. 71/04 член 11, став 10, стр. 4.

¹⁶ Закон за заштита на културното наследство, *Службен весник на РМ* бр. 71/04 член 11, став 11, стр. 4.

¹⁷ Закон за архивски материјал, *Службен весник на РМ* бр. 95/12 член 3, став 11, стр. 3.

¹⁸ <https://makedonski.gov.mk/corpus/l/budjet-m> (Прегледано на 23.06.2022 г.)

расположливите средства од една страна, но и со упорност во изнаоѓање дополнителни извори на средства за целосно или успешно формирање систем за чување и заштита.

Тимот и извршителите кои ја изработуваат буџетската рамка треба да се запознаени со предвидените активности, динамиката на извршување и потребните набавки, за да може средствата наменски да се распределат во согласност со презентираните приоритети, периодот на извршување и целта која се очекува да се постигне. Во оваа фаза, секако треба да се имаат предвид и минимално потребните средства за тековното одржување на веќе поставениот систем.

Буџетските средства се планираат според две основи:

- Инвестициски вложувања и капитални расходи;
- Средства за тековно одржување на *Системот за чување и заштита*.

4.1 Планирањето на средствата за инвестициски вложувања се врши врз основа на оцената и мониторингот спроведени од првата фаза на планот (точка 1 од планот). Тие се наменети за:

- осовременување или реконструкција на делови од објектот, со што би се зголемила безбедноста и унапредување на условите за чување;
- санација или поправка на дотраената инсталација, за превентивно намалување на ризиците;
- набавка на соодветен или современ канцелариски мебел за сместување на архивските материјали (специјализирани метални полици, фиокари, витрини);
- набавка на современа апаратура за превентивна заштита, како што се, на пример, комора за обеспрашување, апарати за дезинфекција и дезинсекција;
- набавка или унапредување на системот за следење на климатските услови (температура, влажност, светлина и аерозагадување) во просториите во кои се чуваат документите;
- набавка на современи лабораториски апарати соодветни на најновите научни технологии за превентивна заштита, конзервација и реставрација на архивските материјали.

Во некои случаи, особено кога станува збор за поголеми инвестиции и во интерес на подобра економичност и искористеност на средствата, барањето за инвестиции или дополнителни извори на средства може да биде поткрепено од повеќе сродни институции кои понатаму ќе бидат рамноправни корисници на набавената опрема.

4.2 Тековните финансиски средства за чување и заштита се однесуваат на:

- трошоци за редовната проверка на климатските услови во магацинските простории и во читалниците;
- трошоци за одржување на хигиената на архивскиот фонд, дезинфекција и дератизација;
- трошоци за обезбедување материјали за работата на лабораториите за

микрофилмување, конзервација и реставрација и за хемиско-микробиолошки анализи.

Институциите кои немаат организирани служби и лаборатории за заштита, треба да планираат финансиски средства со кои ќе ги платат услугите за заштита на своите фондови во други специјализирани установи.

5. Специјален (наменски) дел од *Планот за Системот за заштита и чување*

Секоја институција или организација, по правило, има свои специфики и посебности кои ја прават различна и уникатна во однос на другите.

Архивите се посебни институции и организациски единици, кои имаат свои специфичности и разлики кои се однесуваат на содржинските, квантитативните и квалитативни компоненти и физичката состојба на архивските материјали, архитектонските решенија и просториите на објектите, што ги прави оригинални и единствени секој на свој начин.

Планот за изработка на Системот за чување и заштита мора да содржи дел кој ќе ги има предвид уникатноста и спецификите на институцијата, односно организациската единица во целина.

Во принцип, овој дел содржи нормативни акти, упатства и правилници кои секоја институција ги подготвува наменски, во согласност со сопствените задачи и функции и според барањата и интересот на корисниците. Овие правилници, упатства и препораки секако претставуваат составен дел на *Системот за чување и заштита* на институцијата.

Со овие акти, прописи, упатства и препораки се нормираат неколку битни подрачја од доменот на заштитата и чувањето:

- Правила и постапување при ракување и тековно одржување на архивскиот фонд според направената категоризација (архивска граѓа и материјали од прв степен на важност, општи архивски документи, специјални збирки или друга категоризација според Законот за заштита на архивска граѓа и Законот за заштита на културното наследство);
- Правила и упатства за ревизија, опис и попис на архивскиот фонд;
- Правилник за следење на физичката состојба и промените на материјалите;
- Упатства и правила за преземање безбедносни мерки во вонредни услови (природни катастрофи или воени услови) или при кражба;
- Правила и упатства за превентивна заштита на специфичните видови граѓа.

Горенаведените акти, односно прописи и упатства се нормативни документи, со кои се даваат насоки и дефиниции за *Системот за чување и заштита*. Овие документи треба да бидат усогласени со меѓународно верифицирани препораки и стандарди.

За содржината на овие документи или најмалку барем за нивното постоење,

треба да бидат информирани сите вработени извршители во институцијата, без оглед дали се ангажирани во одделенија или сектори кои не се директно инволвирани со ракување или користење на архивските документи. Овие акти треба да бидат достапни за прегледување, а во некои случаи корисно е да се организираат кратки обуки од страна на сениор-тимот, со кој ќе бидат запознати вработените во архивската институција. Обуките може да се спроведуваат селективно за група или за поединци, во зависност од работните задачи и степенот на инволвираност во работни процеси и задачи кои се во допир со архивските материјали, како, на пример, при давање увид или преместување на архивските материјали или при процеси поврзани со заштитата и конзервацијата или при дигитализацијата на документите.

Во овој контекст е корисно и корисниците и истражувачите да се запознати со правилата и прописите при користењето на архивските материјали. Информирањето на корисниците може да биде организирано во вид на кратки обуки или пишани упатства кои ќе бидат изложени во читалниците или архивските библиотеки.

- Дијаграм на *План за изработка на Систем за чување и заштита на архивски материјали* (изработен од м-р Елисавета Марковиќ)

Формирање на функционален *Систем за чување и заштита* на архивските материјали е основата на значењето на архивската дејност. Преку организиран и систематски пристап кон процесите за физичката безбедност и заштита на архивските документи може да се постигне долгорочно чување и употреба на содржините и запишаните информации кои се значајно културно-историско добро на секое општество.

UDK 930.25:005.92(497.713)

UDK 347.9:[930.25:651.5(497.713)]

Цветанчо Тодоровски¹**УЛОГАТА НА ДРЖАВНИОТ АРХИВ – ОДДЕЛЕНИЕ ВЕЛЕС ВО ПРОЦЕСОТ НА АРХИВИРАЊЕ КАЈ СУДОВИТЕ ПОД НЕГОВА НАДЛЕЖНОСТ**

Abstract: The State Archives of the Republic of North Macedonia, as implementer of the archival practice in the country, is constantly and lawfully engaged in performing its strategic goals: permanent preservation and keeping of archive materials from the moment of its creation (at the holders) until its transfer to the Archives. In implementing this goal, the Archives performs expert supervision and help in the archival and office practice at the place of provenance of the documents.

Having in mind these principles of archival practice, the DARSM – Department of Veles, maintains constant supervision in compliance with the law of the archival practice of the Courts of First Instance in Veles, Kavadarci, Gevgelija and Negotino.

Keywords: archives, courts, holders, creators, archival process, expert supervision, expert help, archival materials, law, court cases, plan and lists, permanent protection, keeping, processing, selection, inventory and description, inventory sheet, depositary.

Заштитата, чувањето и одржувањето на архивскиот материјал во изворна форма кај имателите е една од суштествените задачи и цели на Државниот архив. Заштитата и управувањето на целокупниот документарен материјал кај создавачите подразбира доследно почитување и спроведување законски и подзаконски прописи од страна на имателите/создавачите, како и надзор над нив од страна на Државниот архив.

¹ Помлад соработник во Одделението за стручен надзор и стручна помош кај имателите, ДАРСМ – Одделение Велес, е-адреса: todorovskic@gmail.com.

Во целиот процес на права и обврски околу заштитата и чувањето на архивскиот материјал на местото каде што се создава, Државниот архив и имателите се упатени на меѓусебна соработка, без која не може да се замисли остварувањето на крајната заедничка цел, односно, чување и заштита на архивскиот материјал кај имателите/создавачите до моментот кога тој ќе биде предаден/преземен во депоата на Државниот архив на трајно чување, заштита и користење.

Можеби најправилно е да се каже дека од теренската работа на Државниот архив, преку постојан надзор и давање стручна помош во процесот на создавање и архивирање на архивскиот материјал кај имателите, зависи што всушност и во каква состојба Државниот архив ќе донесе и чува во своите депоа². Овие задачи и цели Државниот архив ги остварува преку Секторот за инспекциски надзор, стручен надзор и помош кај имателите и двете одделенија во рамки на Секторот: Одделение за инспекциски надзор и Одделение за стручен надзор и стручна помош на имателите.

Државниот архив на РСМ – Одделение Велес, водејќи се од доследното спроведување и почитување на Законот за архивски материјал³, Уредбата за архивско и канцелариско работење⁴ и Упатството за начинот и техниката на постапување со архивскиот и документарниот материјал во канцелариското и архивското работење⁵, се грижи за документарниот и архивскиот материјал кај имателите (под негова надлежност). Во таа насока, преку постојан надзор на имателите дава стручна помош во архивското и канцелариско работење со цел, заштита и чување на архивскиот материјал на местото на неговото создавање до моментот на негово преземање во депоата на Државниот архив на трајно чување и користење.

Архивот во Велес води евиденција на имателите на јавен архивски материјал на територијата на општините: Велес, Кавадарци, Гевгелија, Неготино, Чашка, Градско, Росоман и Демир Капија (регион – Повардарие). Меѓу нив се и основните судови во Велес, Кавадарци, Гевгелија и Неготино, како приоритетни иматели на јавен архивски материјал. Според постојната категоризација на иматели на ДАРСМ, основните судови во Велес, Кавадарци, Гевгелија и Неготино спаѓаат во приоритетни иматели на јавен архивски материјал од втора категорија⁶.

Кај овие иматели Архивот, преку своето Одделение за стручен надзор и стручна помош кај имателите (меѓу вработените во Архивот познато како „надворешна служба“) и Одделението за инспекциски надзор, врши постојан увид во архивското работење, се грижи судовите да постапуваат со судската документација на начин утврден со закон, односно врши надзор над применувањето на одредбите на Законот за архивски материјал и другите подзаконски прописи.

Службениот однос Архив – судови, во моментот е регулиран со Законот за архивски материјал, Уредбата за архивско и канцелариско работење и Упатството

² Се мисли на целовитоста, вредноста и количината на преземените архивски фондови.

³ Службен весник на РМ, бр. 95/2012, 41/2014, 72/2015, 148/2015, 169/2015, 53/2016.

⁴ Службен весник на РМ, бр. 1/2014.

⁵ Службен весник на РМ, бр. 99/2014.

⁶ ДАРМ – Правилник за категоризација на иматели на архивски материјал и валоризација и категоризација на архивски материјал, бр. 01-268/1 од 25.1.2017 г.

за начинот и техниката на постапување со архивскиот и документарниот материјал во канцелариското и архивското работење, како и од Судскиот деловник⁷, кој исто така посветува внимание на процесот на архивирање (глава XXIII).

Токму од тука судовите ги добиваат своите обврски кон Архивот и архивскиот материјал. Заемната заложба на двата субјекта мора да е на завидно ниво доколку сакаме да ја оствариме крајната цел - трајна заштита на судската документација во депоата на Архивот.

Како сите други иматели така и судовите ги уживаат правата на имател/создавач според чл. 18 од Законот за архивски материјал, односно тие имаат право на:

- Користење на материјалот во согласност со одредбите на овој закон и
- Стручна помош во поглед на заштитата, чувањето и користењето на материјалот.

За разлика од правата, нивните обврски се многу побројни според чл. 19 од Законот за архивски материјал:

- го заштитува, чува и одржува архивскиот и документарниот материјал во изворна и безбедна состојба да не се оштети, исчезне или уништи, го користи архивскиот и документарниот материјал во согласност со закон и други прописи или општи акти, води евиденција за архивскиот и документарниот материјал, дава податоци и информации за архивскиот и документарниот материјал на Државниот архив, му дозволува на овластено лице од Државниот архив увид во состојбата на архивскиот и документарниот материјал, истражување, проучување, снимање, користење и преземање мерки за заштита на архивскиот и документарниот материјал, обезбеди достапност на архивскиот и документарниот материјал на јавноста, во согласност со закон и други прописи, го известува Државниот архив за сите правни и фактички промени на архивскиот и документарниот материјал, обезбедува услови за сместување и обезбедување на архивскиот и документарниот материјал, врши и го определува начинот на прием, прегледување и распоредување на архивскиот и документарниот материјал, го обележува, датира и води основна евиденција за архивскиот и документарниот материјал и да врши негова административно-техничка обработка, обезбедува навремено враќање на решените предмети, да го класифицира и средува архивскиот и документарниот материјал и да врши негово предавање во писарницата, врши тековно одбирање на архивскиот од документарниот материјал, врши издвојување и попис на документарниот материјал за уништување, води евиденција (опис и попис) на архивскиот материјал, го обележува и чува архивскиот примерок, обезбедува соодветен простор, стандардна опрема и техничко-технолошки средства за чување, заштита и обезбедување на архивскиот и документарниот материјал и го предава архивскиот материјал на Државниот архив во состојба и рокови утврдени со овој закон.

Како предуслов за правилна и корисна службена комуникација меѓу Архивот и судовите, би било особено важно на „надворешната служба“ од Архивот, да ѝ парира (од страна на имателот) службено лице задолжено за архивското работење кај

⁷ Службен весник на РМ, бр. 66/2013, 114/2014.

имателот. Во нашиот случај, основните судови во Повардарието немаат вработено архивар, иако во нивната систематизација на работни места постои тоа работно место, со образовна квалификација - средно образование.

Сметам дека во судовите ова работно место треба да биде со квалификација од високо образование, и тоа од областа на архивистиката или правото, лице кое ќе биде свесно дека архивскиот процес во неговата институција е јавен интерес од највисоко ниво. Со оваа констатација се согласни и судовите, а можеби за образовниот профил на службениците задолжени во архивскиот процес кај имателите (во случајов, судовите) треба да се заложи и Државниот архив.

Сепак, во отсуство на опишана поставеност, Државниот архив – Велес ова прашање го има решено на начин произлезен од долгогодишната архивска практика со судовите, па така нашата службена комуникација ја остваруваме со судските администратори (поранешни секретари на судови), а во Основниот суд Неготино и со претседателот на судот. Во овие лица како и во членовите на формираните комитети (стручни судски соработници) имаме вистински соработник на професионално ниво во целокупниот процес на решавање на архивската проблематика кај нив, на што им припишуваме дел од успехот во нашата работа со нив.

Архивскиот процес во судовите: обработката, чувањето, заштитата и користењето на судската документација претставува сложен архивски предизвик за двете страни (Архив – создавач).

Како основа за успешно управување со актите и предметите, судовите (како и сите иматели) треба да имаат функционален План на архивски знаци, Листа на архивски материјал и Листа на документарен материјал со рокови на негово чување⁸. За функционален се смета Планот во кој ќе бидат опфатени сите, без исклучок, документи кои ги произведува и прима судот и Листи во кои тие ќе бидат правилно распоредени, а тоа ќе овозможи правилно одбирање на архивскиот материјал (негово понатамошно трајно чување и заштита) и издвојување на документарниот материјал со рокови на чување и негово поништување по истекување на рокот на чување.

Вака поставениот План и Листи ќе овозможи тековен архивски процес од создавањето, преку обработката до трајно чување на судската документација и нејзино користење, најпрво во сопствените архиви, а потоа и во Државниот архив.

Долгогодишната соработка на Архивот во Велес и судовите во негова надлежност, во последните години наметна решавање на важно архивско прашање. Имено, во практика имавме ситуација каде што Основниот суд Велес има различен План и Листи од Основниот суд Кавадарци или Основниот суд Гевгелија со различен опис на документацијата и различни рокови на чување. Бидејќи се работи за иста дејност (основни судови), таквата ситуација беше неодржлива. Затоа на иницијатива на Архивот во 2018 г. се отвори прашањето за создавање унифицирани План и Листи за потребите на основните судови во Повардарието на што судовите одговорија позитивно.

⁸ Уредбата за канцелариско и архивско работење. *Службен весник на РМ*, бр. 1/2014, чл. 27 и 28, стр. 6.

За креирањето на новиот План и Листи се одржаа три работни средби (една во Велес и две во Кавадарци) помеѓу претставници на Основните судови од Велес, Кавадарци, Гевгелија, Неготино и претставник на Архивот од Велес. За време на средбите беа користени искуства и мислења за одредена судска проблематика и од судии (секој од својата област).

Во овој План и Листи беа задржани постојните организациони единици, беа додадени нови, беше извршен нов опис и валоризација на актите и судските предмети, а беа дефинирани и нови рокови на чување (за кои дискусијата е отворена постојано).

За истакнување е создавањето нов опис и распоред на архивските знаци во организационата единица 02 – Управување и раководење⁹, која комплетно одговара на судската дејност наместо дотогашното користење на истата според описот на Државниот архив за сите иматели, а која не одговараше никако на судската организациската поставеност (односно не беше функционална).

Нова верзија План на архивски знаци

02 – УПРАВУВАЊЕ И РАКОВОДЕЊЕ

0201 Акти и материјали од работата на претседателот на судот (распоред за работа, одлуки, решенија, годишен план за управување со движење на предметите, внатрешни процедури, упатства, наредби, записници).

0202 Акти и материјали на судскиот администратор (распоред за работа, одлуки, решенија, упатства, наредби, записници).

0203 Материјали од седници на судските оддели (записници, мислења, упатства, барања).

0204 Материјали од работата на Работно тело за управување со движење на предметите во судовите (записници, извештаи, предлог годишен план за управување со движење на предметите и предлог внатрешни процедури).

0205 Материјали од работата на комисијата за движни и недвижни ствари (предмети од продажба, уништување и отстапување).

0206 Материјали и записници од работата на други комисии.

⁹ Имателите имаат право да ги приспособат архивските знаци од оваа организациона единица според своето управување.

На овој начин на вистинско место се вреднува документацијата од Судската управа (во делот на 02), која досега беше занемарена, бидејќи во архивскиот процес кај судовите акцентот е ставен на уписниците и судските предмети од сите одделенија (кривично, граѓанско, вонпарнично, стопанско итн.).

Но, токму документацијата од Судската управа ќе биде сведок во историјата за општествените, политичките и економските услови во кои работеле судовите, па оттука и нејзината важност за еднаков архивски третман како и судските предмети.

За новиот План и Листи, Државниот архив – Одделение Велес издаде Согласност¹⁰ за негова примена во 2019 г. во сите четири судови.

Во тој момент заеднички заклучок беше дека овој Акт (План и Листи) можеби не е најидеалниот, но е подобар од претходните и во 2019 г. се пушта во правен промет за во наредните 5 години да се видат придобивките и посебно слабостите што ќе ги изнесе на виделина архивската практика, а во овој момент ние не ги гледаме.

Денес (2022 г.) тој е функционален, а има најави од судовите дека во наредниот период можеби ќе треба да се надградува во насока на постојаните судски реформи и поголемо усогласување со Судскиот деловник.

АРХИВИРАЊЕ ПРЕДМЕТИ

- Одбирање на архивскиот материјал (според Листата на архивски материјал)¹¹
- Издвојување на документарен материјал чии рокови на чување се поминати (според Листата на документарен материјал со рокови на негово чување)¹²

Во судовите под надлежност на Државниот архив - Одделение Велес, архивското работење го извршуваат комисији, формирани од претседателот на судот. Комисиите се составени од стручните соработници (секој во својата писарница), а за претседател на соодветната комисија е поставен судија.

Комисиите се формираат секоја година, а одлуките за нивно формирање се доставуваат до Државниот архив. Тоа е знак за „надворешната служба“ дека процесот е отпочнат, а од одлуката за комисија првично се запознаваме со намерата на имателот, односно во која судска писарница ќе врши архивирање. Се разбира дека судот во тековната година ќе биде посетен од 3 до 5 пати, по наша службена должност и по нивно барање поради стручни консултации (постојана стручна помош).

Во надгледување на архивскиот процес Архивот врши и инспекциски надзор преку овластен инспектор. Во последните години видлива е присутноста на

¹⁰ Закон за архивски материјал (*Службен весник на РМ*, бр. 95/2012, 41/2014, 72/2015, 148/2015, 169/2015, 53/2016), чл. 21 став 4, стр. 5-6.

¹¹ Упатство за начинот и техниката... *Службен весник на РМ*, бр. 99/2014, чл. 27, стр. 14-15.

¹² Уредба за архивско... *Службен весник на РМ*, бр. 1/2014, чл.32, стр. 7; Упатство за начинот и техниката... *Службен весник на РМ*, бр. 99/2014, чл. 30, стр. 16.

Одделението за инспекциски надзор при Државниот архив на РСМ во целокупниот архивски процес кај имателите, па од неговото дејствување се очекува уште поголем импулс во заштитата и чувањето на архивскиот материјал кај имателите.

Судовите во практика можат да вршат тековно одбирање на архивскиот од целокупниот документарен материјал, а по завршување на тековната година и негово евидентирање, само во делот на Судската управа. Се разбира, паралелно се одвива и процесот на издвојување на документарниот материјал со рокови на негово чување.

Што се однесува во делот на судската дејност, односно документацијата што се создава во судските процеси низ сите одделенија - **судски предмети**, пристапувањето кон нивна обработка е покомплексно и условено со одредени правила и рокови пропишани во Судскиот деловник (рокови преточени во Листата на документарен материјал) и никако не може архивски да се обработуваат тековно или во тековната година да се обработат создадените од претходната.

(Исклучок од оваа обработка се предметите кои од моментот на создавање и правосилност, според Листата на архивски материјал се чуваат трајно – комплет предмет и врз нив се врши само евиденција (попис и опис).

На пример:

1021 – Предмети во врска со кривични дела против човечноста и меѓународното право

1702 – Предмети во врска со прогласување исчезнато лице за умрено и докажување на смртта

1706 – Предмети во врска со експропријација на имот, и други.)

Архивирањето (одбирање/издвојување/евиденција) на судските предмети во судовите се одвива само врз правосилно решени предмети кои се чуваат (по нивното завршување со правосилна одлука/пресуда/решение) во судските архиви и по изминувањето на рокот на чување на преостанатите списи од предметот (кои не се трајни) опишани во Листата на документарниот материјал со рокови на негово чување.

Пример:

Листа на документарен материјал со рокови на негово чување

10 – КРИВИЧНИ ПРЕДМЕТИ – (рокови од момент на правосилност)

1001 Предмети - решенија на кривичниот совет 5 год.

1002 Предмети во врска со кривични дела против животот и телото

- останати списи од предметот за изречена казна затвор над 3 год. 20 год.

- останати списи од предметот за изречена казна затвор до 3 год. 10 год.

- останати списи од предметот за изречена парична казна, условна осуда или судска опомена..... 3 год.

1003 Предмети во врска со кривични дела против слободите и правата на човекот и граѓанинот

- останати списи од предметот за изречена казна затвор над 3 год. 20 год.
- **останати списи од предметот за изречена казна затвор до 3 год. 10 год.**
- останати списи од предметот за изречена парична казна, условна осуда или судска опомена..... 3 год.

1004 Предмети во врска со кривични дела против изборите и гласањето

- останати списи од предметот за изречена казна затвор над 3 год. 20 год.
- останати списи од предметот за изречена казна затвор до 3 год. 10 год.
- останати списи од предметот за изречена парична казна, условна осуда или судска опомена..... 3 год.

Во посочениот пример се работи за предмет под архивски знак 1003 – (останати списи од предметот за изречена казна затвор до 3 г.)

За да се пристапи кон архивирање на овој предмет треба да поминат 10 г. од правосилноста, односно моментот кога судскиот предмет бил преместен од судската писарница во судската архива (конечно завршен). Во тој период се чува комплет (сите списи што го сочинуваат предметот), односно сите документи што учествувале во судската постапка до завршување со правосилна одлука/пресуда, а издавање на предметот од архива е возможно само со писмено одобрение на претседателот на судот.

Значи во 2022 г. ќе се обработуваат предметите (одбирање/издвојување/евиденција) кои во 2011 г. преминале од судската писарница во судската архива.

Обработката на судските предмети подразбира истовремено одбирање на архивскиот материјал (правосилна одлука/пресуда, правосилно решение и посмртница, записници и сл.) и издвојување на документарен материјал чиј рок на чување е поминат - останатите списи од предметот.

Тоа значи дека во ист момент се изработува попис и опис на архивски материјал¹³ и пописен лист на документарен материјал чии рокови на чување се поминати¹⁴.

Важно е да се напомене дека при обработката на судските предмети лицата што ја извршуваат таа задача секогаш треба да внимаваат во случај да најдат на судски предмет кој има историско, научно и општествено значење, тој да се сочува во изворна комплетна состојба со сите списи во него, без да се врши издвојување.

Бидејќи членовите на комисиите (секој од својата писарница) најдобро ги

¹³ Уредба за архивско... *Службен весник на РМ*, бр. 1/2014, чл.31, стр. 7 ; Упатство за начинот и техниката... *Службен весник на РМ*, бр. 99/2014, чл. 29, стр. 15.

¹⁴ Упатство за начинот и техниката... *Службен весник на РМ*, бр. 99/2014, чл. 30, стр. 16.

познаваат предметите, доволно се компетентни да оценат кој е таков предмет. За тоа може да одлучи и предметниот судија, а се разбира дека и Архивот по свое убедување може да побара одреден предмет да биде целосно сочуван бидејќи смета дека е од значење за заедницата и историјата.

По извршениот процес на одбирање и изработката на Попис и опис на архивскиот материјал, тој се сместува во архивски кутии и се чува во судските депоа до негово примопредавање во Државниот архив на трајно чување и користење.¹⁵ Во досегашната практика, рокот за предавање/преземање на архивскиот материјал секогаш бил предмет на договор помеѓу двете страни.

Основните судови во Велес, Кавадарци и Гевгелија располагаат со доволен простор во кој можат да чуваат архивски материјал на безбедно место, одредено време. Основниот суд во Неготино располага со мал локациски простор за чување на архивскиот материјал, а досега му се има случено и поплавување (1995 г.) до степен на уништување на архивскиот материјал затекнат во тој момент.

Важно е да се напомене дека ниту депоата на преостанатите три судови не се најбезбедни, по светски пропишаните стандарди. Во сите четири судови како архивски депоа се користат простории под приземје (подрумски простории), пренаменети за оваа намена со метални рафтови и ормани. Ова е горливо прашање за судовите, а неговото правилно решавање изискува големи финансиски средства и волја.

Исто така во последно време се појавува и друг, на прв поглед мал проблем, но може да прерасне во проблем со далекусежни последици по чувањето и заштитата на архивскиот материјал, а тоа е сè послабиот квалитет на архивските кутии кои судовите континуирано ги набавуваат. Имаме дискусии околу тоа, но преовладува мислењето дека не можеме како Архив многу да сториме пред имателите, во рамки на постојните законски прописи. Тука сме препуштени на нивната волја да набават поквалитетни архивски кутии, па понекогаш успеваат во тоа.

Државниот архив – Одделение Велес, долгогодишната успешна соработка со судовите ја темели и на постојаното преземање на архивскиот материјал во своето депо, на трајно чување и користење, а со тоа овозможува ослободување простор кај имателите за документацијата која ќе се создава во иднина.

Архивското одделение во Велес заклучно со 2021 г. има преземено архивски материјал од:

Основен суд Велес.....	1945 – 2005 г.
Основен суд Кавадарци.....	1945 – 2007 г.
Основен суд Гевгелија.....	1953 – 2006 г.
Основен суд Неготино.....	1978 – 2010 г.

Уште еден начин на ослободување простор кај судовите, кој Државниот архив будно го следи и учествува во него, е поништувањето на документарниот материјал чии рокови на чување се поминати.¹⁶

¹⁵ Закон за архивски материјал (*Службен весник на РМ*, бр. 95/2012, 41/2014, 72/2015, 148/2015, 169/2015, 53/2016), чл. 27 и чл. 36 став 1, стр. 7 и стр. 9.

¹⁶ Упатство за начинот и техниката... *Службен весник на РМ*, бр. 99/2014, чл. 30, стр. 16.

РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА - REPUBLIKA E MACEDONISE SE VERIUT
ДРЖАВЕН АРХИВ НА РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА
ARKIVI SHITETËROR I REPUBLIKËS SË MACEDONISË SË VERIUT
ОДДЕЛЕНИЕ ВЕЛЕС
NJËSIA VELES

Бр.-Nr. 17-446/1

22.06.2021 год. - ВР. Република Северна Македонија
ВЕЛЕС, ВЕЛЕС

РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА
ОСНОВЕН СУД ВЕЛЕС
СУ 03 бр. 164-1/21
29.06.2021 год.
ВЕЛЕС

**Државен архив на Република Северна Македонија
- ОДДЕЛЕНИЕ ВЕЛЕС -**

Државниот Архив на Република Северна Македонија, одделение – Велес, врз основа на член 27 и член 36 став 1 од Законот за архивски материјал (Сл.Весник на РМ бр.95/2012, 41/2014, 72/2015, 148/2015, 169/2015) и член 32 од Упатството за начинот и техниката на постапување со архивскиот и документарниот материјал во канцелариското и архивското работење (Сл.Весник на РМ бр.99/2014) го состави следниот

З А П И С Н И К

За извршено примопредавање на јавен архивски материјал од

„ОСНОВЕН СУД ВЕЛЕС“

Предавањето на архивскиот материјал е извршено на ден 22.06.2021 година од страна на Сузана Варналиева - Судски администратор во Основен суд Велес, а примањето од страна на Државниот архив на Република Северна Македонија – одделение Велес го изврши Цветанчо Тодоровски – Помлад соработник.

Преземенниот архивски материјал го сочинуваат:

-ОСТАВИНСКИ ПРЕДМЕТИ 1965-2005 г.

ГРАНИЧНИ ГОДИНИ	1965- 2005
КОЛИЧИНА	48 АК или 4,8 м
ФИЗИЧКА СОСТОЈБА	ДОБРА ФИЗИЧКА СОСТОЈБА, СМЕСТЕН ВО АРХ.КУТИИ, СО ОПИС И ПОПИС
СОДРЖИНА НА ФОНДОТ	- ОСТАВИНСКИ ПРЕДМЕТИ

Записникот е изготвен во 3 (три) еднакви примероци од кои еден за ОСНОВЕН СУД ВЕЛЕС и два за ДРЖАВЕН АРХИВ НА РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА - ОДДЕЛЕНИЕ ВЕЛЕС.

Предал:
Сузана Варналиева

Примил:
Цветанчо Тодоровски

По издвојувањето на останатите списи од предметот комисијата изработува Пописен лист на документарен материјал чии рокови на чување се поминати и го доставува до Архивот со службено барање за добивање Согласност за уништување.¹⁷

Пред да ја издадеме Согласноста задолжително ги посетуваме судовите за последна проверка на предложениот документарен материјал за уништување и самите пописни листи на лице место.

Во просториите на овие судови се чува и се заштитува архивски материјал кој засега Државниот архив не го презема. Тоа е документацијата од нотарските канцеларии кои по завршување на својата работа (по основ на пензија или смрт на нотарот) ја предаваат во судовите на начин утврден со закон.¹⁸ Без разлика што Архивот не го презема (засега) овој архивски материјал, грижата за неговото чување и заштита во просториите на судовите, од наша страна е еднаква како и за судската документација.

Успешната соработка помеѓу Државниот архив Одделение Велес и основните судови во негова надлежност, беше препознаена и од Академијата за судии и јавни обвинители „Павел Шатев“ – Скопје. Имено во 2021 година Архивот од Велес беше поканет да земе учество во Советувањето организирано од Академијата на тема „Архивирање на предмети“.¹⁹

Во иднина, останува задачата на Државниот архив во Велес да ја продолжи соработката со судовите под негова надлежност со цел да обезбеди трајна заштита и чување на јавниот архивски материјал кој го создаваат.

Постојаните реформи во правосудството како и засилената дигитализација во тој процес, неминовно ќе бараат поголемо внимание и приспособување од страна на Архивот во архивскиот процес кај судовите.

¹⁷ Закон за архивски материјал (*Службен весник на РМ*, бр. 95/2012, 41/2014, 72/2015, 148/2015, 169/2015, 53/2016), чл. 24 став 3, стр. 6.

¹⁸ Закон за нотаријатот (*Службен весник на РМ*, бр. 72/2016, 142/2016, 233/2018,) чл. 23, стр. 13.

¹⁹ На 6.7.2021 г. во организација на Академија за судии и јавни обвинители „Павел Шатев“, се одржа советување на тема „Архивирање на предмети“, а во неговата реализација учествуваа и Државниот архив. Советувањето се реализираше преку веб-платформата на Академијата (online). Обуката беше наменета за судските службеници кои работат во судските писарници и судските архиви во судовите низ земјата, а учествуваа 44 судски службеници од: основните судови, апелациски судови, Управен суд и Виш управен суд. Темата „Архивирање на предмети“ беше обработена во две посебни презентации, едната од претставник на судовите преку Сузана Варналиева – судски администратор во Основен суд Велес, а во име на Државниот архив презентираше Цветанчо Тодоровски – помлад соработник од Државен архив на РСМ – Одделение Велес. На советувањето учесниците се запознаа со Државниот архив како институција, неговото основање, дејност и со законската регулатива која го регулира целокупното архивско работење во државата со акцент на правата и должностите на Државниот архив и судовите како создавачи / иматели на јавен архивски материјал.

На учесниците подетално им беа преставени главните сегменти од архивското работење:

- Изработка и примена на План на архивски знаци, Листа на архивски материјал и Листа на документарен материјал со рокови на негово чување;
- Одбирање и евидентирање на архивскиот материјал и негово предавање во Архивот;
- Издвојување на документарниот материјал за уништување и постапка за добивање Согласност од Државниот архив.

UDK 930.25(497.774):778.55Манаки(браќа)

Димитар Ѓоргиевски¹**КАМЕРА 300
ОД РАБОТИЛНИЦАТА НА АЛФРЕД ДАРЛИНГ И
БРАЈТОНСКАТА ШКОЛА ДО БИТОЛСКОТО ДЕПО**

Abstract: Camera 300 of Milton and Janaki Manaki, is one of the unique artifacts owned by the State Archives. The purpose of this text is to enter into the technical features of the Camera, as well as its history from purchase to storage in the Bitola depository. The text includes camera operation details, the production method, and the master who produced it, as well as the vision for presenting the camera and its history in the future.

Keywords: Camera 300, Bioscope, Manaki brothers, Alfred Darling, Brighton, Charles Urban Trading Company, early film history.

Еден од најуникатните предмети кои ги поседува битолскиот Архив е камерата на првите сниматели во Македонија и пионерите на балканската кинематографија, т.н. „камера 300“ на браќата Манаки. Камерата е фасцинантен предмет од историско-културолошки, но и од технолошки аспект. Во архивот пристигнала во 1965 г., непосредно по смртта на Милтон, заедно со преостанатата фотографска опрема, стаклените негативи, позитиви и другата оставина. Камерата била куриозитет уште пред смртта на Милтон и била изложувана на разни народни собири како невообичаен и интересен артефакт. Извесен период (по 1980 г.) била изложена во изложбениот простор на новата зграда на Историскиот архив – Битола. Последните 20-ина години камерата може да се види најчесто во фоајето на Интернационалниот фестивал на филмска камера „Браќа Манаки“, каде што главната награда и статуетка го носат името и обликот на камерата, или на некои од тематските изложби организирани од Архивот за ликот и делото на браќата Манаки. Најчесто камерата го „поминува“ своето време во архивското депо заклучена во метален орман.

¹ Помлад соработник за средување и обработка на архивски материјал во ДАРСМ – Одделение Битола, е-адреса: dimego_bt@hotmail.com.

„Мајсторите“ кои работеле со камерата биле родени во влашкото село Авдела, во границите на географска Македонија, денешна Грција. Јанаки, постариот брат, бил тој што прв почнал да го изучува фотографскиот занает и го отворил своето прво студио за фотографија во Јанина. Милтон ги следел стапките на својот брат и поради зголемениот обем на работа, како и интересот за фотографијата, своето време најчесто го поминувал како помошник во ателјето. Во 1905 г., по низа настани, браќата биле принудени да го затворат јанинското студио, па решиле својата среќа да ја пробаат во Битола, значаен економско-културен центар на Балканот во тоа време. Околу овој период, само 10-ина години по презентацијата на првите „слики во движење“ од страна на браќата Лумиер, Јанаки ќе се запознае со ова ново откритие, камерата.

За точната година на набавувањето на камерата има неколку теории, но со сигурност може да се каже дека била набавена во периодот од 1905 до 1907 г.²³ Камерата ја набавил Јанаки. За местото од каде што е набавена камерата исто така постои двоумење, односно прашањето е дали камерата е набавена во Лондон каде што се наоѓало седиштето и работилницата на *Charles Urban Trading Company* или пак е набавена во претставничкиот дуќан во Париз (каде што се знае дека Јанаки престојувал во тој период). Престојот и патот на Јанаки за Лондон е посведочен со две фотографии од фондот 580 „Браќа Манаки“, и тоа стаклената плоча со број 1934 во чиј опис стои „Јанаки Манаки на бродот како повраќа - оди од Париз за Лондон да го купи киноапаратот“ и плочата со број 5868 со оригинален опис „Јанаки Манаки во Париз“. Веднаш е очигледно дека Милтон во 1961 г. знаел да ги побрка работите и да даде не секогаш прецизни податоци, впрочем јасно е дека Јанаки патувал за Лондон да купи филмска камера, а не киноапарат, дејност со која нема да се занимаваат уште најмалку 15 години. На фотографијата 5868 пак јасно се гледа дека не се работи за француски град, туку за англиска метропола, односно жив плоштад исполнет со луѓе, голема театарска зграда и разни други комерцијални објекти чии реклами се наоѓаат испишани насекаде по зградите. Зградата на која е испишан натписот *THE LIARS, CHARLES WYNDHAM CRITERION THEATRE* лесно се пронаоѓа бидејќи театарот сè уште постои на познатиот плоштад Пикадили (Piccadilly Circus) на улицата Пикадили. Самиот факт што адресата врежана на металната плочка на предниот дел на камерата е 48 Rupert Street Piccadilly, а оваа адреса се наоѓа на околу 200 метри од каде што е направена фотографијата, станува извесно дека Јанаки ја посетил продавницата на Чарлс Урбан при неговиот престој во Лондон, односно можно е оваа фотографија да е направена непосредно по или пред купувањето на камерата. Сепак, треба да се земе предвид и можноста дека камерата била набавена во претставништвото на Чарлс Урбан во Париз каде што Јанаки престојувал неколку пати.

За техничките особености на камерата:

„Камерата 300“, како што е позната, претставува 35-милиметарска камера

² Александар Крстевски, *Творештвото на браќата Манаки, Киноснимателската и киноприкажувачката дејност на браќата Манаки*, Архив на Македонија и Матица македонска, Скопје, 1996, 478-480.

³ Игор Старделов, *Манаки*, Кинотека на Македонија, 2003, 84-100.

од серијата „Биоскоп“ (односно тристотиот модел од оваа серија) произведена од компанијата „Чарлс Урбан трејдинг компани“ (Charles Urban Trading Co.) со седиште во Лондон. За историско-културолошкото значење на снимките на браќата Манаки е пишувано многу и нивните филмови се обработувани од најразлични аспекти од домашни, но и балкански и светски истражувачи. Несомнено е дека браќата се сметаат за основоположници на филмската уметност во Македонија и на Балканот воопшто. Материјалот на филмска лента во должина од преку 1400 метри со околу 42 наслови најпрво бил примен од Архивот на Македонија во 1955 г., за подоцна поради немање соодветни услови да биде предаден на новоотворената единствено стручна институција соодветна за заштита и чување на ваков тип на материјали - Кинотека на Македонија.

Телото на камерата е изработено од дрво (махагон) во вид на кутија со димензии 31*14*30 см и тежина околу 2,5 кг. Камерата (имајќи ја предвид нејзината старост и состојбата на преостанатата фото- и киноопрема во фондот) е многу добро сочувана. По целата површина се забележливи разни траги на користење. Повеќето делови од камерата се зачувани и оригинални. На горната страна од камерата има кожена масивна рачка која се користела за разнесување на камерата. На десниот агол горе, во правецот на снимање, се наоѓа либела за прецизно поставување на камерата во сите правци. На левата страна од камерата се наоѓа визир за добивање претстава за сцената која се снима. Визирот, односно камерата се мести со гледање низ окулар поставен на задната страна. Левата страница се отвора и дозволува пристап до внатрешниот дел каде што се монтира 35-милиметарскиот филм. Внатрешноста на камерата е целосно премачкана со црн премаз. Во овој дел се сместени две дрвени кутии за филм, и тоа горната каде што се чувал неосветлениот филм (фидер/feeder) и долната која била вадена и ставана (се забележуваат повеќе оштетувања) каде што се собирал снимениот филм. Како компатибилна со камерата, освен овие две, во фондот се јавува уште една кутија од овој тип. На горната кутија веднаш е забележливо лого, т.е. монограм во форма на затворац во форма на диск (rotary disc shutter) со отвор од 180 степени (каков што користи и камерата „биоскоп 300“) изведен во форма на буквите А и Д (AD). Истото лого е врежано и под кутијата за филм на страницата што средишно ја дели камерата. Ова е логото на Алфред Дарлинг, мајсторот кој ја изработил камерата. Дарлинг е претставник на т.н. Брајтонска филмска школа⁴⁵, друштво на пионери во филмската индустрија составена од филмации, инженери и бизнисмени лоцирани во Брајтон (Brighton), приморско гратче на 76 километри јужно од Лондон. Од 1899 г. е вработен како инженер во фабриката на Урбан, а од околу 1900 г. почнува да работи на 35- милиметарската биоскоп-серија. Својот „потпис“ во вид на лого/монограм го ставил и во внатрешноста на челната страна, додека пак целосно се потпишал длабоко во внатрешноста на десната страна во правецот на снимање (A.DARLING MAKER BRIGHTON ENGLAND).

На задната страна од камерата се наоѓаат два прицврстувачи на кутиите за филм. На задната страна се наоѓаат и два окулари. Едниот метален се повлекува

⁴<https://www.bbc.com/culture/article/20210514-brighton-the-birthplace-of-the-first-modern-film> (Прегледано на 21.08.2022 г.)

⁵ https://www.brightonhistory.org.uk/film/film_timeline.html (Прегледано на 21.08.2022 г.)

лево, се поставува во линија со стаклениот нишан на левата страна од камерата и двата служат за центрирање на сцената. Другиот кој служел за фокусирање е во форма на метален цилиндар, се отвора, извлекува и гледа директно на филмот. На задната страна постоел и клуч за вртење на металните затвораи на камерата, кој за жал е изгубен.

На десната страна на камерата во правецот на снимање се монтира рачка со чие вртење во правецот на стрелките на часовникот работи камерата. Рачката е посебен елемент со должина од околу 9 см со дрвен дел на едната страна и завртка која влегува во камерата во другата. Во упатството за користење на камерата се препорачува брзина на вртење на рачката од два круга во секунда што одговара на филм со 16 слики во секунда⁶, минималниот број кој е потребен за филмот да доловува природно движење. Над рачката се наоѓа индикатор за количество на преостанат филм во камерата (изразен во стапки). Овој е еден од ретките делови на камерата кој не е функционален. Десната страна се отвора со еден затворац (другиот е откршен) за да се пристапи кон делот со 5 запченици, кои ја движат камерата. Запчениците се подмачкани со масло и работат добро. Сите подвижни механички делови се добро зачувани и функционални.

На челната страна на камерата (која исто така се отвора) е залепена налепница со логото на браќата Манаки. Средишно се наоѓа објективот како и еден отвор (затворен додека работи камерата) низ кој се проверувало количеството на светлина што го добива филмот.⁷ Објективот се чини дека претрпел најмногу оштетувања. Произведен е од компанијата „Карл Цајз“, со Ф број 6,3, од серијата Тесар со фиксно фокусно растојание од 75 мм (3 инчи). Објективот дозволувал експозиција од 1/35 до 1/1500 делови од секунда⁸. Се чини дека ирисовата дијафрагма е неподвижна поради оштетување. На предната страна исто така се наоѓа и метална плочка со генералии за продуктот и производителот, каде што серискиот број 300 на камерата е врежан механички. На плочата се наоѓаат адресите на продавниците на Чарлс Урбан во Лондон и Париз. Со отворање на предната страна се пристапува до предниот дел од камерата, односно до механизмот што ги поврзува левата и десната страна. Во горниот десен дел повторно го гледаме монограмот на Дарлинг. Ротирачкиот затворац на камерата е метален во форма на полукруг (180°) со дијаметар од 10,7 см. Сите делови се подвижни и функционални.

Долната страна која се прицврстувала врз триножник претрпела модификации најверојатно направени поради оштетувања на оригиналната основа. Под оригиналната основа е прикована дрвена плоча. Навртката е компатибилна со двата триножници кои ги поседува фондот, а таа е разлабавена. Траги од користење на триножникот се забележуваат и на оригиналната и на секундарната основа.

Во сеќавањата на Зега тој зборува за „два сандака полни со материјали, филмови, хемикалии и др.“, кои му биле дадени на Јанаки како награда за добро

⁶ We put the world before you by means of the Bioscope and Urban films, Charles Urban Trading Co., Ltd., London, 1903-11, 160.

⁷ We put the world before you by means of the Bioscope and Urban films, Charles Urban Trading Co., Ltd., London, 1903-11, 157.

⁸ Игор Старделов, *Манаки*, Кинотека на Македонија, 2003, 109.

изведената работа при снимањето на свеченостите околу одбележувањето на Француската револуција на 14 јули во Париз.⁹ Во фондот 580 се сочувани и 6 филмски кутии од компанијата „Пате“ на браќата Пате, 4 со дијаметар од 11,5 см и 2 со дијаметар од 21 см, останува прашањето дали овие материјали се подарокот од таа пратка или друга набавка.

Наследството на браќата денес:

Значењето на она што го снимиле браќата Манаки тешко може да се сублимира во неколку редови. Нивната сензибилност за историјата и перцепцијата за значењето на актуелните настани во историски контекст, во нивниот стил на снимање ќе вметнат еден еклектизам кој го сублимирал европскиот технички прогрес и корените и традицијата на почвата од каде што доаѓале. Нивната баба Деспа со вртењето на нејзиниот родан не случајно е избрана како „актерка“ во првиот филмски кадар. Првиот статичен кадар на навидум едноставната домашна работа на жените од семејството Манаки ќе влезе во анализите на историјата на кинематографијата или т.н. живи слики во тоа време. Свеста за историската важност на она што се документира преку филмските снимки се чини дека кај браќата била на највисоко ниво. Нивната камера секогаш била присутна на најзначајните настани во Битола, нејзината околија, а и пошироко, снимале кралеви, високи достоинственици, владетели, но и селани, работници, обичаи, веселби... Кинотеката и Игор Старделов во рамките на низа проекти направија заштита, истражувања, дигитализација и достојна промоција на филмското наследство кое продолжува да се истражува, споделува и да предизвикува чудење и воодушевување сè до ден денес.

Архивот како домаќин на најголемиот дел од Манакиевата оставина презеде одговорност да ја чува и да ја негува во соодветни услови, но и да ја истражува, споделува и, можеби најбитно, да ја презентира пред јавноста. На 17.11.2022 г. на седница на Националниот совет за заштита на културното наследство, фондот 580 „Браќа Манаки“ – Битола 1853 – 1964“ беше прогласен за културно наследство од особено значење, поткатегорија исклучително значење. Министерството за култура и државата се обврзаа фондот да го заштитат на национално ниво, а Архивот пак да го води и поттикнува тој процес. Спомен-собата која му беше ветена на Милтон додека тој сè уште беше жив, само делумно беше изведена во период од 20-ина години со основни средства и едноставна презентација. Заложбите на архивскиот тим од Одделението Битола веќе ги даваат првичните резултати, но спомен-собата/ музеј е сè уште во фокусот како нереализирана цел уште од преземањето на материјалите во 1964 г. Богатата фото- и киноопрема, личните предмети, документацијата, фотографиите и секако „камерата 300“ како централен мотив на оваа целина секогаш предизвикуваат воодушевување кога се презентираат кај архивските гости. Местото на овој материјал не е во депо. Камера на почетокот на 20 век е реткост, камера од серијата „Биоскоп“ е исклучително уникатен предмет, камерата „биоскоп 300“ на браќата Манаки е единствена во светот. Овој артефакт заслужува да биде достапен за јавноста, а неговото место е онаму каде што Милтон сметал дека е најсоодветно,

⁹ Игор Старделов, *Мајсторот Михајло Зега – животопис достоин за историја*, Кинопис бр. 3, Кинотека на СР Македонија, 1990 г., 18.

Изглед на задната и левата страна на камерата

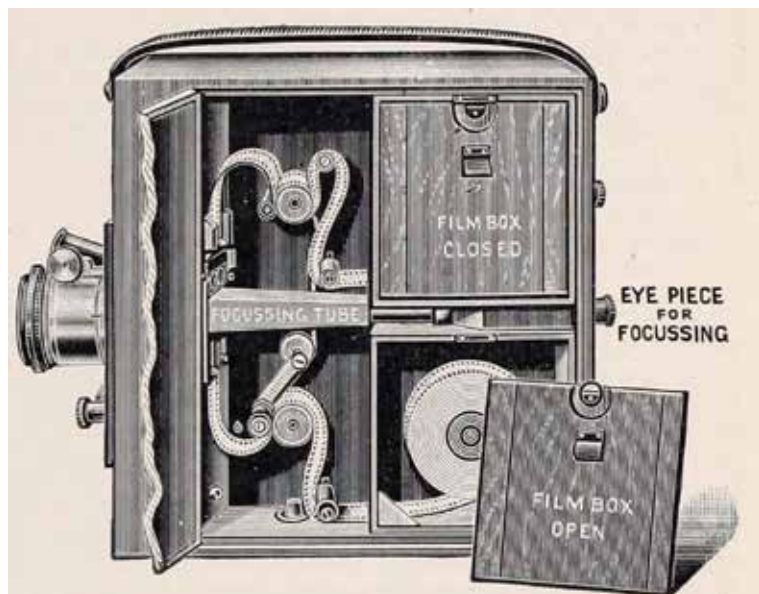
Предната и десната страна на камерата

Изглед на камерата челно

во неговата Битола, во изложбениот простор на битолското Одделение.
Потпис на Дарлинг во внатрешноста на камерата

Илустрација на камерата „биоскоп“ во брошура на компанијата „Чарлс Урбан“

Монограмот на Дарлинг во челниот дел на камерата

Метална плочка со адреси на продавниците на Чарлс Урбан

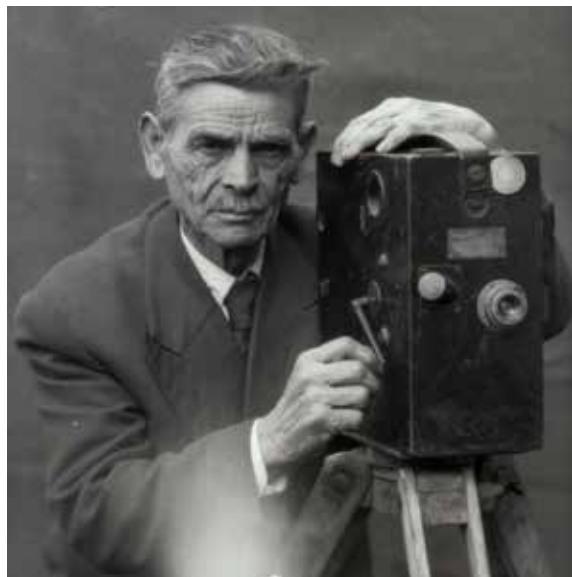
Јанаки на брод од Париз за Лондон, 1905 г.
(фонд 580, стаклен негатив 1934)

Јанаки Манаки во Лондон 1905 г.
(фонд 580, стаклена плоча 5868)

Јанаки Манаки на пречекот на престолонаследникот Александар во Битола
(фонд 580, стаклена плоча, 371, детаљ, 1913 Битола)

Милтон со камерата (фонд 580, план филм)

Потврда дека Државниот архив откупил филмски материјали од Милтон (фонд 580, кут. 3, предмет 97)

ПРИЛОЗИ И МАТЕРИЈАЛИ

Јасмина Дамјановска¹

„ВИСТИНАТА ЗА ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ“ – ЗАБЕЛЕЖАНА МЕМОРИЈА ОД ЛАЗАР ГОШЕВ

Подготвувајќи ја изложбата „150 години од раѓањето на Гоце Делчев“, Државниот архив дојде до одамна раскажани сеќавања за скромниот деец на Внатрешната организација, идеологот, организаторот и вистинскиот народен предводник на Македонското националноослободително движење, кои во оваа јубилејна година одлучува да ги сподели со јавноста.

Македонските генерации практично растеле и се формирале со идеалите на илинденците. Во периодот по 1945 г. поединците и институциите посветувале големо внимание на забележувањето на минатите историски случувања. Зачувувањето на архивските материјали бил еден од приоритетите на македонската држава. Благодарейќи на записничарите на минатото, денешните државни архиви се преполни со документација врз основа на која се базираат, почнуваат, се градат историските процеси, случувањата во минатото итн.

Поттик и иницијатива постоеле и за зачувувањето на усната историја од директните учесници во настаните, а како резултат на тоа се зачувани многу пишани материјали за настаните од илинденскиот период, Балканските војни, Првата светска војна, периодот меѓу двете светски војни, Втората светска војна.

Патот на оние кои одлучиле да трагаат по гласот на својот идол го следи и еден наставник по историја од с. Марвинци, Гевгелиско, кој предизвикот од македонското минато го задоволува со теренската истражувачка работа. Воден од Гоцевиот лик, Лазар Гошев² повеќе од 30 години посветил на забележување на сеќавањата на

¹ Д-р, раководител на Одделение за публикување архивски материјал во ДАРСМ, е-адреса: jnajdovska@yahoo.com.

² Од податоците добиени од сопругата и синот на Лазар Гошев, тој е роден на 17 март 1937 г., во с. Марвинци, Гевгелиско, каде што завршува основно и средно гимназиско образование. Во 1950 г. се вработува во основното училиште „Јосип Броз Тито“, како наставник по Историја. Од Собранието на град Валандово добива стипендија за запишување на Вишата педагошка школа во Скопје, отсек Историја. По отслужување на воениот рок бил именуван за директор на училиштето во Валандово,

преживеаните илинденци и нивните потомци од валандовскиот и гевгелискиот крај, сочувувајќи ги така од целосен заборав сведоштвата за илинденскиот период, за познатите војводи, случки и настани, за обичаите, за традицијата и културата во гевгелиско-валандовскиот крај. До крајот на 70-тите години на XX век секојдневно патувал низ сите села во Југоисточна и Егејска Македонија. Според кажувањата на неговата сопруга Сијка Гошева, истражувањата ги интензивирал и си ги олеснил со купувањето машина за чукање и магнетофон од јапонската марка „Грофнкондер“.³

Својата истражувачка работа ја популаризира како новинар и дописник на весникот „Вечер“, каде што повеќе од 20 години добил можност да ги објавува илинденските сведоштва.

Сите сеќавања се машинопис на дијалектот на кој говореле соговорниците. Дел пак од текстовите подоцна дополнително ги обработувал на литературен македонски јазик, воден од потребите за објавување во весникот „Вечер“. Секое пишувано сеќавање е дополнето со сите лични податоци за соговорникот (година на раѓање, место на живеење, народност, степен на образование), местото на снимање на сведоштвата, начинот на снимање, редоследот на магнетофонската лента.

Сеќавањата посветени на Гоце Делчев информираат за неговата блискост со сите поддржувачи на македонското револуционерно дело, неговата големина, мудрост и храброст во борбата за слободна македонска држава. Ги доближуваат организациската структурна подреденост во револуционерната организација, дејствувањето на хиерархиската поставеност, движењето на четите, дејноста на куририте и јатаците, учеството на жените во револуционерното движење, егзистенцијата на македонските семејства итн.

До крајот на својот живот работел на испишување на „Вистината за Гоце Делчев“, ракопис за кој неговата сопруга раскажува дека непосредно пред смртта Лазар му го предал на академик Блаже Ристовски, за рецензирање на историската содржина.

Неговите истражувања биле користени од многумина македонски истражувачи. Дел од нив никогаш и не ги вратиле семејните архивски материјали. Благодарейќи на она што семејството успева да зачува, Државниот архив оваа јубилејна година посветена на 150-те години од раѓањето на Гоце Делчев ја надополнува со отпретаните сведоштва на Лазар Гошев, наставникот по историја од Валандово, кој несомнено забележувајќи ги сеќавањата за илинденците, ја зачувал од заборав македонската национална историја.

каде што живее сè до 1971 г. кога се преселува во Гевгелија, каде што живее пак сè до својата смрт во 2019 г.

³ Магнетофонските ленти сè уште се чуваат во семејната архива, иако во овој временски период неупотребливи поради застарената техника. Во преслушувањето на магнетофонските ленти и испишувањето на текстовите голема помош имал од сопругата.

Лазар Гошев

СЕЌАВАЊА ЗА ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ

1.

Раскажувач: ГОНЕ ИЉО ПРОДАНОВ

Роден во Валандово во 1878 година.

Народнос Македонец, вера праос-
лавен, занимање пензионер.

Образование: Неписмен.

Постојано живеење во Валандово.

Ќе раскаже лично доживување и
сеќавање за Гоце Делчев.

Лента осма, страна втора.

Магнетофон јапонска марка

“Грофнкондер”

Брзина: 4,5 см. во секунда.

Снимено во Валандово,

На: 6 јануари 1972 година.

Текстот го сними и дешифрира:

ЛАЗАР ГОШЕВ - наставник

по историја од Валандово.

ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ НА ЗАКЛЕТВА ВО ВАЛАНДОВО

Во Валандово пред Гоце Делчев, заклетва д зем’т, кој ќ земе заклетва: Ѓурчиљов Ристо, Зајка Ѓорѓе, Зајка Гоне, Каљкавалиев Вашиљ. Тие баа првите, зимаа заклетва д р’ботт. И т’ка уф Ристо беше тоа, ургнизацијата Ристо, Ѓурчиља Ристо.

Пред д дојде Гоце Делчев, во т’квоата туа и заклетва ја шо с случи туа ув Вуландово:

Туран ага, гу вика т’квоата, Панчо, гу вика којите д и земе Панчо. И тка и Дестн му веле: Дестан, един к’урми ќ дунесе пари, д гу утепиш тоа к’уринот д и земиш парите. Арно ама турчино гу ут’па к’уринот, парите н’муже д и земе, изб’га, с уплаши, изб’га. И ка изб’га гувдаро намта уд згоре гуветта и тере и веле: Кој има там, чувек има падни? Уд там утиде д и вике турците уд Раброво. Има чувек утеп’н уф Суата Река. А имше тоашо кжувише Кољо, Гоце Делчев шо го чина, милицејо, он и чаушо и еден друк имше, трујца баа. И уд там оде и а’кар’ве них, од’т тамка. А видув’т таа карта шо му е, млична карта, уд Ѓевѓелиа, Туџар Пнчо. И и’ зимув’т парте, државта и зима парте. И Туран ага рипна намта. Мои се парите, јас кожи

му пурддех н него. Арно ама жента си имала документи з тие кожи шо и плкал он. Парите сеа уф државата с, државата и зима парите, ама после државата и чина, она си и зима парте уд државта.

Ф'ти намта гу фтиа Туран ага. Туран ага веле: Гу ут'па п'даро, кујнарино, тоа Дестан гу фтиа. Дестан намта: Туран ага м н'кра јас гу утнах. И тка биде таа р'бота. После тоа Туран ага уде и тквото и фатиа двујцата синве над Кукљиш му и истепаа, уд Струмица идејки.

Ду п'заро Туран ага гу ф'ти пак тквоата Гоце Делчев гу ф'ти, гу дунисе уф Ѓурчиљаци. И уд там коа гу фти Гоце Делчев, Туран ага н'д Куклиш, пак, гу дунисе уф Вуландово. Ка гу дунисе уф Вуландово гу клдеа уф бумаро, доло имаше галерија. Гу држаа една нидеља там. Тоа бише уф н Ѓурчиљаци куќата, там имше бунар, имше глерија.

Ут там гу бркт, гу нема. Е, уд там гу дигнаа, мка ф'тиа д гу бркт горе пу т'квото гу дигнаа уд тамка, гу уднисеа уф Мрвинската врба, Туран ага. Ке гу дунисеа тамка, синвто дујдеа на Ѓурчиље Ристо му викт: Ристо апо бе, татко ни го нема, татко ни да го најдиме бе? - Незнам Ристо им веле. Аман глеј д с мучиш дека е татко ни, шо сак'т тоа к дајме? - Он им веле н синвто: Абе к гу најме, веле, ама пари кого сак'т. Колко сакт нека сак'т, ние пари к дајме. - Една тиниќиа лири сакт. - Тиниќиа, тиниќиа, пари ного. Нплнувт љирте а уднесат на Ристо, там. - Слушајте к и дајте виа пари, ама д не с чуе моабет. А, нема никков моабет, само татко ни д е жив.

-Добро, парите и устаавт там. - А удејте си виа. Парите и пуштув'т, Пуштув/т абер н Гоце Делчев, он уф Мрвинци, там куф тквоата, којзнае ка гу викаа, уф него ојше. Н него Ристо Ѓога му беше куриер, шо к му пртребеше он него гу бркише, него к гу пуштише чак уф Софија д оде. И т'ка он беше тамка. И после ка гу чинаа, тамка ка и уднисеа парте, пуштил Ристо некое дете, Ристо, Ристо е бил: Оди там и фиљан чувек, има един чувек там уф врбите врз'н к гу суврзиш, к ги искариш и п'то, там к му и суврзиш очте, к гу испратиш к'де Вуландово, д си оде.

И иде некое дете, гу пуштуле му вика: Дедо кој е тоа тамка? - Незнам турчино. Е тоа тамхи? - Незнам. Е тоа рекл е Вуландово, тоа е Пирава, рек'л. - А, добро, добро! И турчино си иде.

Е, си иде турчинот. Го прчкаа. Ами ка гу прчкаа, после ка испдна Алај паша, удри па удри, удри па удри. Т'ква е р'ботта.

Тоа Гоце Делчев дујде после уф Ѓурчиљв Ристо, тамка баа д с чинув'т кој шо д' даде, кој шо д' земе.

И Гоце Делчев и збра ст т'кво тамка и уд селјата имше там. Гоце Делче в ка и бра љујто уд селјата имше уд: Брајк'вци, имше уд В'линци, имше уд Мрвинци, уд Пирава имше. Туа беа најглавните шо беа т'квиа: Аџиев Глигор, Пејаков Коле Ристо, Димв Гоне уд Брајк'вци, уд В'линци Ѓег'а Јуван, уд Блинци: Аџиев Глигор, Митков Мице, Митков Глигор, Аџиев Андон тиа беа. Уд М'рвинци Ѓег'в Ристо, гу пузнавум повеќе, друјсте не и знам повиќе, он шетише. Батко Ристо дек ќе одиш бе? - ќе одум кде Кустурно. Оти јас бех вулуварче, јас гу пузнавум.

И пите: Што имате ташкутиа уд турците? - Они викт: Што д немме тишкутиа

немојш д испадниш слубодно нис народо. Ако имиш некуј ткова, некуј женимени, с зкачат н жените. Таа бише т'ква р'бота. Как немаа, имаа тишкутии ама нмож'т д с исчин'т. Им е стра и љујто и тоа беше.

Гоце Делчев пучна д и питуве: Шо м'ки имате уд турците, дали имте м'ки, дали немите? Ристо му вике: Как нем'т м'ки, секуј един има м'ки ама неможе д' искаже, мо е страх д' не с' чуе, оти ако с' чуа к' гу утепт турците.

Ама Ристо не се бојше. Ристо уд никуј немше страх, Он слубодно си одише и им викише: Кжувајте белујге. Секуј един си бере мишките, мо е страх. Ама и него не му беше страх, на Ристо Ѓурчиљв, си се кжувише. Ристо Ѓурчиљв, Гонто Зајков и он не се бојаа они.

Гоце Делчев ка и збра там н'родо што е: Уд куго имте тишкутии, кжувјтеси. А продо вике: Как д немме тишкутии, кога един Аљи пиљван, имше п'дар уф Брајквци и жените в'рнѝс и путресвше и трчкише. Е, как н'можите ли некуј кулај д му најдите на него? - Как д му најдиме кулај? - Има н'рот, има љујге к' му најд'т. - Кој к' му најде? - Делчо Кл'чев и Гонто Гуменѝалиа, Делчо Кл'чев уд Бугданѝци, они к' му наат. Кк к' му наат? Му клдеа пусии на Аљи пиљван. Али пиљван тргна д си оде. Ного пусии му кл'ваа нмужее д гу изгор'т. Арно ама на трекапусиа горе н'муже д уткине. Ка му а клдеа, гу изгљдаа уд дека к' си оде и тамка му а клдеа, и тамка. Кжа, Гонто уд Спреди му викше и Делчо: Делчо ним пуки ти, јас к' пукнум. Арно ама Гонто дур д пукне Делчо пиобрзо пукна и турчино а устви пушката з д фрле и Гонто пат и турчино с нпрчи, Аљи пиљван уде. Памта шо нпрвиа Гонто му го зима фермането д му гу носе, Делчо Клчев шо к' му земе, појсо му го зима.

Гоце Делчев удувал и пу друјсте села: Брајк'оци, Блинѝци и Мрзинѝци. Тие кжувт имт тишкутии ама нема кој д им спумогне. И Гоце Делчев им вике: С збрајте сите едно.

Гоце Делчев им кжал: Љујге ние как д с услубодиме, с бериме, с ургнизируме, али нможиме д с урганизируме т'ка, требе д с збериме сите, ургнизација д нправиме и кој уружје, кој т'кво д земме д с земе.

И Делчев кога и збрал там љујто, љујто там с чинувале, заклетва д земат рекле оти: Ние к' ургнизируме гаре н'родо з д с утргниме ние уд ваа Турѝија, да а згазиме, нможе.

Гоце Делчев после им кжал: Еј, љује штом к' с чинте д земме сега заклетва, моти секи един к' с бори з турѝија д а изгониме уд тука. И тамка ка с збрале уф Ристо Ѓурчиљв, там сите прет Гоце Делчев заклетва д зем'т оти к' с бор'т з М'кѝдонија, Турѝија д а изгон'т.

Ка замале зазклетва уф Ристо, тамка, и Гоце Делчев тојги с иствил и си зминал з Солун, там пу тие места си зминал.

ЗАБЕЛЕШКИ И ОБЈАСНЕНИЈА: Јас воа гу знам лично, што зимуваа клетва уф Ѓурчиљв Ристо, оти к' рботт урганизација, заклетва зимаа прет Гоце Делчев. Воа ка гу зимаа, ваа клетва, мони з ваа клетва 1897 гудина и 1898.

Воа јас шо гу кжувум туа уф Вуландово што е било се е тоа, сичко гу знал јаска куту т'квоа, куту вода.

Гу рскажнах и порано и ду ден денеска гу рскажвум тоа, ду дека шо ќ бидум жив се ќ гу р'скажвум. Д знаат и децичката што е било, Гоце Делчев и што ќе биде ду крај ду века. Как беше уф Вуландово Гоце Делчев, ка ургнизирше тамка н'родо. А воа јас шо гу р'скажаум туа лично бех уф Вуландово, е било и нема уд мене постар чувек туа д гу рскаже уф Вуландово. Има некуј воа гу рскажват ама с млади ного спурти мене. Јас сум и пулвинте гудини с тие и мојте гудини. Мојте девејсе и четири гудини дек с е, еј. Они тоа гу нучиле уд некуј друзи љујѓе, уд некуј постари љујѓе, д и они гу кжуат тоа сега.

2.

Раскажувач: ЕФТИМ СТАМКОВ ИЛИЕВ

Роден во село Марвинци 1909 година.

Народност: Македонец, вера православен, занимање земјоделец.

Образование: Завршил прво одделение основно училиште на српски јазик во село Марвинци во 1921/22 година.

Од 1969 година живее во Гевгелија.

Ќе раскаже сеќавање.

Лента осма, страна втора.

Магнетофон јапонска марка

“Грофнкондер”

Брзина: 4,5 см. во секунда.

Снимено во Гевгелија,

На: 21 декември 1971 година.

Текстот го сними и дешифрира:

ЛАЗАР ГОШЕВ - наставник

по историја од Вуландово.

ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ ПРОДАВА СВИЊА И ПРАСИЊА

Јаска Ефтим Стамков Илиев уд село М'рвинци, род'н девета година., Е, куту как ми р'скаж'аше татко и вујко Димитриа, шо с нели Гошав, как си гувораа јас и слушах куту дете нели?

Гоце Делчев преко ридут дујдел там н тие наште двор'ве, сус еднна билка, сус некуј кпет-шес прасенца значи. Е, сега с збрал н'родо да откупува прасенца. А он ск'по им саке з д не и пурдаде. И сег Гоце Делчев нели тиа прасенца и ште нис селото и гледе кој што р'боте и што с гуворе. Некуј тка уд страна нели си гувор'т: Воа чувек сака диј пурдаде пр'сијната ама он ного ск'по им саке, нможе д'ј пурдаде.

И уф тоа време дујдел Гошав Димитриа, вујко ми. Он нели куту по искуствн чувек, он с ситил, ун вса чувек дека има нешто, ми право с фајќе з едно прасе, вике: Воа прасе колко пари чине? Сега баш не а знам цен'та колко му с пзарите, на, ваа цена му давам, ако гу дајш ќ гу знум.

Му ричел ќ ти гу дадум ама ако м примиш з д устанум н вичера, н спијајне уф тебе, бидејки сега слиц'то зазјдуве, нема дека д бидум.

Важи вике: Има и з прсинцата место и з тебе има. Место. И сега ти е поближ'н н тебе, к' гу пувикиш тукја д дојде. А поближни значи: татко ми, они с зет и шура. ЕЕ, кога дујдуве, гу викнувт нели татко ми, гу пите сега: Ти дали мојш д најш некуј поближни ду тебе чувечи. И сеа таткоми нели рспраавише т'ка, дека кму р'спрааве н него: Јас имум уф К'линци свои.

И Гоце гу пите него: Шо ти е? Па вике тоа ми е зет. - И, добро ондак д гу пувикте и него тука д дојде, нешто нели д р'згворме. И уд тамо он утидел. Гу дунсел. А Миткав Глигор и вујко ми Димитриа, они се се едн нели? - И му вике сеа, ти, уд селто туа туа некуј има ли? Е, татко ми ричел има. - Кој е? Љидо Попав виќ е, кумшиа ми е и мене. - Оди д гу дунесиш, сместа оди д гу дунесиш. Гу дунес'ве. Е, там с ркувале, шо, и им вике: така: Јас вике не дујдех прсијна д пурдаам, него ја урганизација утвор'вме, дека д можиме уд тука турците д и искорниме, знајш. И ни вике тишкутијте кжувајте.

Па викат секуј: Кој на некуј житто му гу зел, на некуј земјата му а зел, на некуј куќта му а зимал. Таа им е нијнта поплака. - Добро вике, се ќе биде само малко покасно. мИ им вике вие тука т'рајте, гљдајте, н'јдејте оште некуј, некуј чувек, д можиме повичко д бидеме, маса свет, оти сус един и двујца не бива. И он уд тука им зеле т'ка: Киј зборте тие чувечи, к с дугворме сите.

Е, они с збрале нели после, некуј ден, тука, с збрале и дубијале заклетва а д не, нема труло уф нихка. Е, секуј чувек с плаше уд заклетвата.

Јас гу питум вујко ми, нели там: Шо биде сус тоа чувек, тиа пр'сијна дека и нуси? А вујко ми сус татко ми рспрааваа нели заеднички, па вике: Тие не с, не беа нег'ви пр'сијна, него тие беа па наши само он е куту урганизатор Гоце Делчев, а пр'сијнта беа па нали тука и з тоа с'кпо им сакше д не и пурдаде, оти има нарот шо не знае пк к' гу земе прасто.

Па добро јас вељум сега, прсијнта ваши биле, а дека утиде он, з к'де змина? Они вик'т пу тоа змина з Солун, си утиде, си а тере нег'вта р'бота. Урганизацијата море д иде, д врве. И значи они пак си гувораа двата, татко и вујко ми, дека крос некуј, сеа, ка к с врнал тек'р вели да земат заклетва, уф Б'линци д биде, бидејќи, моти Миткав Глигор и татко ми они с зет и шура и е тоа уф него д биат и там д п'рбер'т оште неколку човека, д мож'т сите села д доат нели. Па јаска и питах нели нихка: Коа време беше тоа виа ваа урганизација што а з'почналисте. Па они викат т'ка тука осумсто деведесет седма, осумсто деведесет осма, тука значи уф тиа вримијна, Гоце Делчев кога шетише куту нели прсијна нели шо прудава.

ЗАБЕЛЕШКИ И ОБЈАСНЕНИЈА:

Јас Ефтим Стамков Илиев, сум нели, јаска и питах них, татко ми Стамко Илиев и вујко ми Димитриа Гошев, и тка и питах коа гудина бише тоа виа што сте а р'бутиле. Они рспрааваа тка: Дека нели осумсто деведесет седма, осумсто деведесет осма гудина, а ми рспрааваа и мене тука двајсе и друга, двајсе и трета гудина. Јас бех тојгиска на шеснајсе седумнајсе гудишно момче.

А п'к и друго можум д речум з Љидо Поп'в, он п и секоа импиден, он се

рспраавише з воа, коа нели штом они сус Гоце Делчев ка гувуриле, он стално рспраавише бидејки вујко ми Гошав Димитриа порано умре, а татко ми умре педесета гудина. А п Љидо Попв умре ланската гудина, ја ваа сдумдеста гудина. И се тка уф тоа време рсправлѝт н секуј рог'н ден, им'н ден, д речиме они старте нема шо д гуворт к гуворт укулу тиа старте рботи.

И сега они нели се тоа с гуворше, как Гоце Делчев ш'тал, нели сус бишката и прсенцата а и повичко с исмејаваа, значи си гуворехме нели ниа помлајте, значи ск'по саке з д не с пурдаде, нели и тка старте и викаа урганизацијата коа с р'боте требе малко тишина д биде.

Тоа што сум гу чујач нели с гу р'скжувале постарте и јас сега тоа лично гу кжувум, бидејки и мене ми к'жуваа и тоа наши чивеци.

З тоа как ш'тал Гоце Делчев нели, сус таа бишка и тие прсенцата не с'мо уф М'рвинци с гуворе, неко и уф Б'линзи, п и уф Брајковци, и можум д кажум и уф Пирава, бидејки погулемо село е и з тоа сврска зимув'т они сус тиа, бидејки Аџиев Глигор бил уд Б'линци ама живувал и умрел уф Пирава.

Тоа с рскажве ду ден-денеска и може и општо поннајки д с р'скажве бидејки млади што имна наши к чуат уд нас, а ние чујаме уд старте.

3.

Раскажувач: ЕФТИМ СТАМКОВ ИЛИЕВ

Роден во село Марвинци 1909 година.

Народност: Македонец, вера православен, занимање земјоделец.

Образование: Завршил прво одделение основно училиште на српски јазик во село Марвинци во 1921/22 година.

Од 1969 година живее во Гевгелија.

Ќе раскаже сеќавање.

Лента осма, страна втора.

Магнетофон јапонска марка

“Грофнкондер”

Брзина: 4,5 см. во секунда.

Снимено во Гевгелија,

На: 21 декември 1971 година.

Текстот го сними и дешифрира:

ЛАЗАР ГОШЕВ - наставник

по историја од Валандово.

ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ СО ГУСЛЕ ШЕТА ПО СЕЛО МАРВИНЦИ

Јас, Ефтим Илиев уд село М'рвинци можум д р'скажум нели за Гоце Делчев, как сус бел којн с е н'првил просј'к и ш'тал нис селто. Уф М'рвинци он сус гусл'то свире и шете уд куќа н куќа. Он повечко гу интирисуве него дек шо нема никаква стока уд там саке он сир'ње. А н'родо вике: немме сирње, тие шо нем'т. А дека шо има сер'ње он не саке сир'ње. С'мо прате организацијата как е и пите пу некуј, нели,: Как живејте сус турците?

Е, они викат т'ка: Сакк'т, нели, шо к искзарме гу зем'т, после не ни дав'т ние д с веселѝме как треба и тка н најки. И он па уф друга куќа ке пршете, нели, Се ду

дека нели време дојде д зајде сл'нц'то. И оде уф субашта, ама туа било пред д зајде с'лнц'то. У субашта, бидејќи он а знаа р'ботта, свире н врат'та а и су башта испјѓе и му даве брашно ли било, куту фсул нешто, ми си оде. Ка моде уф вујко ми Гошев Димитреија веч мрак гу фајќе и виќе: може ли да кпржвсам туа? А вукоми испаднал на порта, му виќе: па за един може. И устанале.

И пак с збрале тиа целата урганизација шо е там: Лидо Попов, таткоми, вујкоми, па и тоа другијот вујко Гошев Петар и он, а там имал и друзи уд сел'то. И сега нели они кој как има поближни к'жуве на нег'вте нели д можт шо повичко маса д стан'т и т'ка с збрале сите уф вукоми Димитрија. И с гувор'т нели как и шо д биде. И сеа Гоце Делчев гу пите вујкоми шо биве сус ваа зазклетвата шо с сстави уф Блинци, с рботе ли пу таа? - Вујкоми виќе с рботе и оште поближни чувеце и и агитирме д бид'т к'ри наска. И вујкоми виќе они с тоа нели, з д с услубодиме, и ут тука давачки ного, мки, затворе, гулемо ропство шо поскоро д с услубодим д с видиме и раат. И сега вујкоми рсправише тка: еј, луге, ние шо поскорох ро д можме да нрдедиме д можме д с услубодиме ут турците, бидејќи мкигулеми има двачки ного тешкотии имме. Шо имиш нешто твое не е. И тка шо с гуворше се тоа с гуворше укулу услубудувајнето. Д можиме д с услубодиме нели ние.

После тоа Гоце Делчев им гувурил на нхка. Лујѓе, сите треба да се прихватиме д може шо понпрет и д с услубодиме, бидејќи Мкедонија е наша не е турска. Гоце Делчев им гувурил тка: “Мкедонија” е наша не е турска, шо понапрди д и истериме, д ние с услубодиме уд нхка. Да си пуставиме Македонска управа да владее”. И сеа Гоце Делчев ни веле: “лујѓе сеа секуј ќ си ојте дома, смо тајно, д не се научат турците. А рбуतेјте з Мкденојија д с услубоде”.

Ут коа завршил тоа, вујкоми шое и таткоми гу прнусиле преку Вардр з Смоквица. Ут Смоквица з Солун. Им ричел он оти ќ оде з Солун. Уф разговорот јас гу питах вујкоми: кое време беше воа што шетал Гоце Делчев сус гуслото? - Он виќе тоа бише уф 1900 година.

ЗАБЕЛЕШКИ И ОБЈАСНЕНИЕ: ЕФТИМ ИЛИЕВ тоа што го раскажа за “Гоце Делчев со гусле шета по село Мрвинци”, го нарекува сеќавање. Јаска гу питах вујкоми во кое време се лсучувше во а он веле, тика 1900 година тоа се рскажвше тука 1922/23 година. А Лидо Попов дури лани умре. З Гоце Делчев се он гуворше как рбутиле рбутиле се заеднички су таткому, вујкоми па и друзи. Пу воа јас што гу рскажувум з Гоце Делчев и ден-денеска с гуворе ут постарите ние слушиме, уд нас па друзи слут, И тка ду ден-денеска с рскажува за Гоце Делчев как штал сус гуслето низ Мрвинци.

4.

Раскажувач: ДИМ - КАМЕ ДИМИТРОВ ГОШЕВ
Роден 1910 во Марвинци.
Народност Македонец, вера православен,
Занимање Пензионер.

Лента седма, страна прва
Магнетофон јапонска марка
“Трофнкондер”
Брзина: 4,5 см. во секунда.

Образование: Завршил трети разред
Гимназија во 1927 година во Гевгелија
На српски јазик.
Постојано живее во с. Марвинци.
Ќе раскажа настани од турското ропство

Снимено во село Марвинци,
На: 20 Септември 1971 година.
Текстот го снимил и дешифрира:
ЛАЗАР ГОШЕВ - наставник
по историја од Валандово.

ДИМИТРИЈА ГОШЕВ И НЕГОВИТЕ СРЕДБИ СО ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ ВО МАРВИНЦИ

Јас ќе раскажам з таткоми бидејќи сето оваа што го кжувум сум гу слушал
уд мајкми коа и она фактички рбутила заедно сус таткоми.

Таткоми е бил како вујвода, односно како ркувудитљ на месната урганизација
за Мкедонија. Он кога е рботил з воа уф Мрвинци, бил и како вујвода и з дојранска
уколија. Сус негвто пучнувње д рботе а Мкдонија преко урганизацијата, он е имал
ного тишкути как шо ми рсправише мајкми. Бидеки тојги турците ного тпале, мчиле,
пустиле, а пк и уф селто имал пу некуј кој фактички рбутиле и з турците. Он е бил
како ркувудитљ и вујвода, ама уд една страна игу пзил и нслението уф Мрвинци. Е
з уф тоа време вујвојте, чете шо биле тука му здаавт некуј здатк, да една жена која
сурбутувала сус турците, д биде ама убиана но он тоа не гу пузволит бидејќи знјал
оти к стане шкндал. Е туа му дават н него здатк, бидејќи он не пуслушал тоа, не ддел
д с убие таа жена. Н него четте шо биле тамо, вујвојте тоа време, кои биле там, имало
ного вујводи така с субрале ду десет војводи, как шо ми рсправише мајкми, девет -
десет вујводи с брале, секаа вечер иделе. И му здаавт здатк како казна д прносе, две
пушки д износе уд Петрово з Мрвенци. Ама тојги била тоа зимно време, пролаз н
Вардр никк нмал. Мора смо н удаскјо мос. Н удаскјо мое возо шо врвел имал стража.
И он шо нправе оде зимове една врејќа бубајќ уд Мрвинци д гу влаче и д гу стинасе уд
тамо семто гу уставе, а бубако гу нпливе и пушките и клаве уф врејќата. И испкуве
пушките, две пушки и коа иде уф Двидвом с рстуварве уф Двидво,

Н грбо а нусил врјќта и оде при негвта тетка, н таткому сестра. И виќе тетко
и мене ми е страх н Вардар д зминум ќе те мољум да дојдиш да ме поминиш инче к с
удавум, идвам пуминах. А ветр имал баш, и теткаму бидејќи гу сжлувака, братво дете.
Он а нусил вреќта ду пред мосто н мосто имал турски аскер, еден уд ваа страна чувал,
еден уд таа страна. И он коа дујдел н сто метра пред мосто ја даве вреќта н теткму. Он
с држал и пискал аман кс удвук, аман кс удавум. А турчино што бил стражаро чак шо
више гу служал и му рекл “Коркмаа бе” ним с плаши бе, ним с ман дујдел н срет
мостот и уд другата страна пк друкјо аскер и он му викал: што с плашиш бе гаур, ним
с плаши! и Зимуват пуминуват. И одт значи и испраќт, чак што више и вујниците што
биле турски и они и испрашќат и вickt: ето видиш не пдна, што се плашиш - Иште пу
турски му кжал ми е страх. Ка дујдел н триста - четиристотини метра - пукрај Вардар
он и теткаму и вике вака: Тетко врни се сега, н мене не мие страх, не беше рботта
н мене н мосто д ми е страх, но и мене ми беше страх тоа што е во врејќта имум
две пушки, те мољум н никуј д не кајш иначе и вапта кука ќе зпале и мојта кука ќе
зпале. Морам диј уднесум задатак ми е тоа уд организацијата. И пучнала она д плаке,

теткаму и му рекла зашто тка рботиш, ти д ми кајше н мене јас немаше д пуминум. Не рекл ако ти кажах и ти ќ с уплашише и јас ќс уплаших и здатко неможхм д гу исплниме. Е, кога и дунисол пушки е тука уф Мрвинци, во исто време вујвојте шо била четата измачна, она чкала тука, не баш уф Мрвинци не биле, но биле вонка уд селто. Али имало тука човек шој чеке пушките. И после кој дунисел пушките, им даве пушките и му викат: Ела вајки, Димитрија уд село н најќи си фактички иш и рботиш з нас. Ние сумњавме уф тебе з тоа што не а давиш ваа жена даа утепме ниа бидејќи сурботве сус турците, ама значи видиш рчуне и за населението и з тебе.

Е, сус тие здатци кога он извршил и не смо тие здатци но ои други здатци имал, му с кпустувале, а он устнувал куту верн и фактички срботник за ста организација. Ичак што више успјал во нашта куќа д дојде и Гоце Делчев. Како што ми рсправаше мама оваа задача била извршена укулу 1895 или 1896 година. Пу извршувајнто н ваа здача таткоми е бил пустанн како месен вујвода за село Мрвинци, а подоцна е назначен и з укулијски ркувудитљ за Дојранска Уколија. После овие рботи како веч сткнале поверение во него во нашта куќа, како што ми рсправише мајками, нмало вечер да не дојде некои чети вујводи д с зберт, пу пет шест вујводи д с зберт уф нашта куќа и д с кунсултуат нсамо рботт, само з Мкдонија.

А исто така мајками ми рсправаше дека и лично Гоце Делчев имал дојдено на два пти во нас. Ама истиот не како Гоце Делчев па преправен. Првата пат како трговец да пурдаве метли.

И така баш кога бил, д гу шете нис селото, бидејќи таткоми бил како виден човек веч, пуверење му стекнала урганизацијата и пучнале и лујто да имат пуверење точно уф него. И како така што и ддујдело право уф него идело.

Првата пт коа стнал во нас Гоце Делчев, он дујдел, како да пурдаве икони нис селто. А тогаш кога да испрате таткоми, куго да испрати вака, како нјверен, гу испрашќе чикоми Петар Гошев. Он бил како млат тојѓи. И му вика: Петре, иако и н него не му кжувил кој човек е, м овој човек ќе го шетиш низ Мрвинци д пурдаве икони.

Иако он е гу знајал кој човек е, но несмејал да му каже и на брат, иако е бил роден брат, не е смјал да му каже. Коа и штал икуните, му бил здатак н Гоце Делчев, секуј ден как живее и какви љуѓе ќе го сретнат во селто. Кде зјде слнце татко ми зимуве преко црквта, сус некуј којн, бел којн бил, как што ми рсправаше мајками и преку црквта гу уднисел уф Блинци. Как што ми рсправише мајками тоа таткоми и гу кжал и неа уф Блинци кога утишле и збрал сите тие љуѓе там, кои с исто тка там, кои рботт. А прво гу уднисел уф Митков Глигор, тка мајкми ми кжување и збрале сите тиа луѓе, и извикале тиа љуѓе и тамо заклетва им змувале, не знам, и гувуриле што гувуриле таму углавно се за слободата на Македонија.

Ова е случено како што ми рсправаше мајками околу 1897-1898 година точно и она не знајше да ми каже али тојѓи мислише уд прилика, дека е 1897-1898 година.

Пувторно кога дошол Гоце Делчев уф нашта кујќа как што ми рсправише мајкми, лично таткоми удел гу припратил преку Вардар уд Смоквица уд Смоквица му гу дунесве некуј Ристо, али не гу знам как с вике тоа Ристо, кој бил како курир, значи и пренесувал и он, рбутил за денешницата, за Организацијата, за Македонија.

Е, кога гу дунисел дома, што ќ правт сега? Му бил здаткот н Гоце Делчев д може да ги фате и Субашта. Да и турчинот, да и него го уклопе уф ваа урганизација, шо била они шо рбутиле. Али таткоми му кжал и него вакак: Аман, не ќ прајме рбота, каа изјаснине рбота, ќ ниа зпалт куќта. Не, ќ одме ниа. Ќе му кажиш ти, дека има еден трговец метли саќе да купуве. Јас само коам да го купум, каков е чувекот да го видум субашта, да го видум, а после јас ќе гуворум сус него. И татками гу уднесве, там дека што живее субашта. И му вике: Субашаа овој човек саке да купуве метли, трговец е на метли. Имишли метли за пурдвање? - Имум и пучнале да се пугодвет. Искрал, нридил субашта, да им искарт тиа метлите там. И гљдале и гљдале и колку што му скал субашта, он дест пта помалку му ддел само да не биде рбота, и му рекл: Абе ти не купувиш метли бе Ѓаур, му рекл, него ефтино давиш, ти немојш да и дубијш толко, на мене толко ми дадоа а ти толко малко давиш. И с нљутил субашта, бидејќи не гу знајал кој е. Он мислил стварно е трговец н метли. И си утидел он дома. И уд ко си утиделе они дома, му виќе Гоце Делчев на таткоми: Каодиш ќ му кажиш на субашта да дојде малко тука кај мене уф твојта куќа. Амн рекл таткоми ќ нпрајме рбота. Не ќ одиш ќ гу зкариш ќ дојте двујцта. И таткоми што ќ нправе, мора д оде удел Субашта рекл, тоа метларот т вике д дојдш там кде мене. Ама да ти кажум правото рекл и ти и јас удеме пу фаволте. Нее метлар рекл нее трговец, но тоа е вујвоата Гоце Делчев ако си чујал за него. Сум чујал рекл. Е, коа си чујал, те ска, да гуворесус тебе малко. Ним ме земи н душа, му рекол Димитрија, ќ м убије. Не, ако т убие и мене нека ме убие, и мојта кујка нека оде ста. И уделе двујцата. Оште не дујдел, мајками как што рсправаше, биле стари куќи, Субашта оште уд дека вонкшната врата ка зимал Субашта замах да лазе и митајне да му праве. Рекл не, Гоце Делчев, нема што д правиш стани слубодно, седни тука спугојан биди, ние сме тие кој рботиме, ако си ти турчин, ти ќ рботиш з нас. Ние рботиме и сус турците, ние имаме повеќе Македонци а и од турците кои рботт сус нас. И после субашта малко с успокоил. И му рекл ќ рботиш з нас.

Никак нема, што ќ ти пусакат ќ дадиш, смо ќ гледиш д не искажиш ако искажиш знај оти ќ биде лошо и за тебе и за фамилијата. И тојги субашта рекл добро на кусурот јас преко Димитрие ќе рботум, само ве мољум да не ме чепкате, јавно да не ми сакате, иначе јас сум како измикар што викат, ако се науче Бегот и на мене ќе биде зло. Кога тиа рботи и звршиле сите и с кунсултилувале тамо и субашта устанал верен, фактички сус таткоми. И он сите оноа што биле некои тешкотии ут страна на турците му пумагл на тате гу спасувал уд сите зла. Е Гоце Делчев звршил сус таа кунференција што биле там, а и збрал и некој друзи попат гу викнале, дујдел и попот тамо уд Мрвинци с кунслтушивале, тамо дујделе и немал друзи љуѓе уд Мрвинци дујделе тамо два тројца.

И утрата сбајле тате укулу идинајсе - двнајсе саато стануве зимуве два којна, един за Гоце Делчев един на него, по едно ќебе с имтнале и пу цидето уткде Вландово, пу цидето право з Кустурно и уф Кустурно гу оставиле.

За оваа кога пувторта пт дујдел Гоце Делчев, било мајками как што ми рспраавише, било укулу илјадо и деветстотинта година.

После овоа кога пучнале чете да варат пу сто души, пу пеасет души, секоа дејн,

секоа ноќе, една вечер му дават задатак на таткони. И му викаат ама да се пренесе уружје уд филјан место, тоа место било туа Балинскјо баир, шоа викаме пугана. Уд тамо д с земе уружјето и д с носе преко Вардар, Смоквица, Петрово и за Кожуф.

Кога и оваа задача а успеаве, гу пренесове уружјето на таа срана на Вардар, он дубијве опште поголем ауторитет за организацијата. И пучнале стално да се кунсултишаат сус него.

И секаа вечер имало вујводи уф нашта кујка. Мајками пак што ми расправаше, таткоми бил глава, како домаќин во кујката. А пак пак било тојги задатак на турците, да работе уд секоа кука пу некуј, д рботе н бегут, ама бидејќи тате бил погулем и он за да не рботе имал и друзи здатци, ребало д рботе з организацијата, за да не се баве и ноќно време, он си рботе ноќно време на неговте ниви, а ноќе се кунсултишве сус вујводи бидејќи иделе и луѓе кде него. Бил како главен тука уф нашто село.

Една ден, му иде наредба, гу известуват некој куриро. Му викаат чета е горе уф Блинјскјо баир горе пугана, и с гладни д им уднесиш как знајш д знајш д снабдиш јдење. И он што к нправе дека кк брке, к стане а уф селто имало аскер, имало цандари, и да не дузнаат никуј, он иде горе дека што билена бегут биалто и после он оде ду един млак, гу грбнуве младо уд едно тричетиријсет кила гу змуве млако и гу зкољве, место гу удерве и гу и гу уднесве горе место. Уд кога он тоа месо гу зкулал гу уднесве на чета горе. После два три месеци а рдузнаавт рботта оти млакот згинал.

Згинал млакот кој е бре, а там некој гу видел. И му кљуве и субашта, субаша млакот Димитриа гу зкуља.

Е шо му први коа гу зкула? Иште гу нусих горе уф бирот. И субашта а змулчел работа. Ништо, Но, тоа дујдел и уште чак м н бегут и бегут, нредве, чим он непитно к бидејќи и н кумитго нусил, млакот лично мој, д и ране кумито, одмах д с убие Димитрија, засада да му се кладе или д с пргоне. Или уф колко иможе д с фате фмијлијта д му с пргоне, д с иселе уд Мрвинци уд мојо чифлик. И тка бидело, Субашта а рзберве рботта и му иде една вечер и му вика: Димитрие, ти ми си верен другар, смо сме зклили ние двујцата сус тебе, знај дека ти к бидиш убин, а д не најдиш уд мене, д знајш дека клетвата е клетва јас те мољум на секуј начин да ти уф најскоро време д избегиш уд тука, д т нема тука. Дали к одиш негде кде Солун, углавно твојта фмилија н може д живее, а имум нредба уд бегот, дека тебе дт убијат а па фамилијата д ти а кпрогонме. Таткоми коа гу чујал тоа одман н утата сбајле мгријнта туварве шеавто и избегве уф Мрзенци. А чикоми шо бил тука он крбутил уф бегот како измикар, стоката а глдал и му река: Петре ти к устаниш тука а јас морам д бегум. Бре, чикуми рекл јаска батко сус тебе к доам, п мкар ти ако к умриш и јас к умрум. После тоа кога он уд Мрвинци с исилил, дека к оде не знјал и дека д оде, но имал руднини во Мрзенци негов вујко мојта рбота е вака и вака мене м пдт уд Мрвинци, а не му кжал з што гу пдт. Но рекол з мене љеп - там нема д ми најш едно место тука да с зсолнум, фмилијата д си а донесум. И вујко му рекл ела тука има една кујка, ќе се иселиш и па к рботиш кде мене н кусуро биди спукојн, уф Мрзенци и там с иселил 1907 година. Кога утишол уф Мрзенци, после извесно време он пак с пуврзувал сус урганизацијата. И србутил и после ду 1912 гудина, стално рбутил пак сус четте. Мајками как што

рсправише и туа имало ного вујводи и тамо иделе збрних горе, има углавно и тамо гу нујѓале четте му излагале уф сусрет.

ЗАБЕЛЕШКИ И ОБЈАСНЕНИЈА:

Каме Димитриев Гошев тоа што го раскажа за “Димитрие Гошев и неговите срдби со Гоце Делчев во Марвинци” го нарекоа настан од времето на турското ропство”. Како што веле раскажувачот Каме Гошев сето оваа што го искажа му е искажано лично од неговата родена мајка Анастасија /Нашка/ Гошева која е умрена во 1965 годиа на 102 години старост.

Сето тоа тој од неа го слушал а сега го раскажува со што фактички се докажува дека во село Марвинци се работело против турското ропство а за слободата на Македонија нарочно кон крајот на 19-тиот и почетокот на 20-тиот век.

Сето тоа што тој го раскажува се случило во селото Марвинци а го наречува настани од времето на турското ропство. За овие настани што тој ги раскажува вели дека ги знаат и други луѓе од село Марвинци и од поблиските села Балинци, Брајковци, Грчиште, и дека и тие како него ги раскажуват како на помладите така и на постарите до ден ден денеска. За овие настани од турското ропство кој се сврзани со имињата и херојските подвизи на месниот војвода од село Марвинци - Димитрија Гошев како и со името на македонскиот револуционер Гоце Делчев, се слушат со многу голем интерес.

5.

Раскажувач: АТАНАС РИСТО ЧАНЕВ
Роден во село Баровица, околија Гу-
менце Егејска Македонија во 1897 г.
Народност Македонец, вера православен,
занимање пензионер.
Образование: Завршил трето одделение
основно училиште на бугарски јазик
во село Баровица, околија Гуменце..
Од 1947 година живее во Валандово
Ќе раскаже лично доживување, средба.

Лента осма, страна прва
Магнетофон јапонска марка
“Грофнкондер”
Брзина: 4,5 см. во секунда.
Снимено во Валандово,
На: 9 декември 1971 година.
Текстот го сними и дешифрира:
ЛАЗАР ГОШЕВ - наставник
по историја од Валандово.

ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ МАЈСТОР НА ВАРНИЦИ ВО СЕЛО БАРОВИЦА

Да рскажум нешто јас з Гоце Делчев, ка гу видел сум. Јас сум д село Баровица Атанас Ристо Чанев. Јас бев сирак.

Испаднах сус татко ми н среди селто и гледум едн чувек, чуждинец, јбнци. Уд дека е во чувек, как е во чувек, љујто питт саат уд дека е. Еден чувек пк го бара кудабашијта. И гу нјдеа кудабашијта. Дујде и сидна ду него му веле: питај ги суљајнто

ако сакте вар д ви правум, јас сум мајстор д ви првум вар. И куџабашјта му веле на љујто: “Брајте се људе, ја варџиа ни дујде, мајстор, да ни праве вар. Кој колко оки сака?” Се прбираа љујто. Еднто пише иљада оки, другто пише петстотини оки, другио пише, кој как имал пари. И то чувек, сврши тиа писаниците за варта и су куџабашјта удеа колко на дистина - петнајст метра, си лџиа шо си лџиа, дујде куџабашјта му кажува на љујто: “Во чувек к си оди д си а земе дружинта и д дојде д ни праве вар”.

На утрото испадна ги гледа место Камен убво и д праве вар. И си ујде. Си уде, слајнте чект д дојде врџијта, мајсторот, д праве вар. Гу питт коџабашјта абе дека е во чувек, как во чувек д н излже толко село. К дојде, к дојде вели куџабашјта. Н, гу нма д с врне назат пак, д праве вар.

Е сеа д кажум нешто пак з врџијта. Ја бех куту детенце, сираче. Таткоми ме носеше пу него. Искпднахме горе на срет селото и гу видохме воа едно јбнџиа чувек. За вар пишувт, пишувт, пишувт, дупишаа и н утрото он испдна д гу виде терено дали к има камин за вар. Арно ама ние ко с нучихме после, ич не му било з д праве вар, он му бил з д гу иде теренот дали бива за пузиции д и прчека турците. Оти нашто село Баровица имше много јак нарот з борба.

Во сега шо гу кажувум јазимо се случи 1903 гдина пролета. И во врџијта тамка пишуваше ного људе.

-Абе, как сте, што сте, нешто д немте некуј мки од турците. Арно ама нашто село турци немше. Нашто сло Баровица, имше ного вредни луди, се пу револуџијта одаа. Арно ама на наште луге му беше жал оти на пољто дека беа беговте села праваа турците много зулуми.

Исправо нас учах јазико уд љуџто, уд наште луџе, уд ка си утиде варџијата и ка недујде и фџиа д с лафт како во беше Гоце Делчев.

Нешто па се секавам за врџијта испаднахме горе н сред селто и он и з вар пишаа, пишаа и пите па гу љујто.

-“Абе лујди как сте виј, д дојде рет можиме ли д гу јокчиниме /истериме/ турчино уд тука? Д’ си а земме, д си а услободиме Мкедонија. Д ни биде наша земја”.

Е, идни велеа: ки можиме. Друзи па и не му с вируве. Оти он врџијски руби. Там уд Солун горе има едно село Грдобор уд там су врџијте. И он варџијски руби и не можме д рзберме кков чувек е. И идно веле и друго веле. Веле за вар ама и пита лугјето: “Абе луџе спремни сме ние турчинот д гу уткорниме уд тука”.

И лугјето м веоа: “Можиме, можиме, и требе да а услободиме Мкедонија, да биде нашта.

И уд тогај јазка зпумитих и кофџиа да си лафт љујто оти вој Гоце Делчев. Во шо го рскажах тој, оти во бил Гоце Делчев. Во се случи уф нашто село Баровница 1903 гудина прољита.

ЗАБЕЛЕШКИ И ОБЈАСНУВАЊА: АТАНАС ЧАНЕВ овоа што го раскажа “Гоце Делчев мајстор на варници во село Баровица” го нарекува лично доживување

од времето на турското ропство. А се случило во март или април 1903??? Година. Тоа го знајат и раскажуваат и други луѓе од Баровица.

6.

Раскажувач: КОСТА СЕРАФИМОВ МИШЕВ

Роден во село Ратово 1892 година.

Народност Македонец, вера православен,
занимање земјоделец.

Образование: Има завршено осмо одделе-
ние на бугарски јазик во село

Ратово општина Берово

Од 1955 година живее во село Раброво

Валандовска општина.

Ќе раскаже сеќавање.

Лента осма, страна втора.

Магнетофон јапонска марка

“Грофнкондер”

Брзина: 4,5 см. во секунда.

Снимено во село Раброво,

На: 21 декември 1971 година.

Текстот го сними и дешифрира:

ЛАЗАР ГОШЕВ - наставник

по историја од Валандово.

СЕЌАВАЊА ЗА ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ

Јас сум роден во село Ратово, Беровска околија, сега живеам во село Раброво, Валандовска општина.

Мојот татко и Гоце биле блиски. Гоце Делчев доаѓал почесто кај мојот татко. Гоце му велел на татко ми: без тебе попе не ја бива работатата. Ти си голем револуционер. Татко ми се бори и до смртта остана како Македонец.

Мојот татко почнал да го доведува Гоце Делчев во нашата куќа од 1895 година. Кога доаѓал кај татко ми, постојано му зборувал за Македонија. И татко ми добивајќи револуционерен дух, се наоружувал со фишеци и карабинкиата, се борел против турската империја.

Мојот татко живејал во село Ратово, Беровска околија, како свештеник, но и бил голем револуционер. Гоце Делчев доаѓаше многу вечери при него и му говореше: “Попе ако имаме и други уште како тебе Македонија ќе ја ослободиме”.

Како син на македонскиот револуционер поп Серафим Мишев, слушав од татко ми како ги потурчуваат нашите тетки, нашите сестри. И за тоа татко ми работел против турската империја. А работел заедно со Гоце Делчев.

Јас го прашав татко ми што зборувате вие со Гоце Делчев. Ми кажувааше дека Гоце ги прашувал: “Какви маки имате од турците”?

-Му кажуваме дека ние имаме големи насилства од страна на турската империја и турската власт. Турците во нашето село потурчија пет наши моми.

Јаска како свештеник се борам за народот, да не биде таа работа. Уште турците не присилуваат со големи даноци. Си ја оставаме нашата работа, за да ја вршиме работата на турците и беговите. Нивната ја свршуваме а нашата останува.

Гоце Делчев кога доаѓаше во нашата куќа го прашаше татко ми заз тешкотиите на нашиот народ. Татко ми му се поплакуваше дека има големи тешкотии од турците, зошто ги потурчуваат нашите моми, жени и сестри. Ги силуваат.

Гоце Делчев говореше: “Тие тешкотии треба да ги отстраниме, но за тоа треба сите да се бориме па да добиеме слобода за нашиот народ”.

До 1903 година, додека умре Гоце Делчев често доаѓаше кај татко ми. Татко ми како голем пријател на Гоце Делчев, на големиот револуционер, учествуваа заедно и во борбите. И во поставувањето на бомбата во Солун /при рушењето на банката/ татко учествува.

Јас бев како дете во времето кога Гоце Делчев го припремаше народот на револуционерна борба. Често ги слушав Гоце и татко ми што говорела ноќно време. Јас божем спијам, но ги слушам. Гоце Делчев говореше: “Попе ти си еден тука и јас сум еден од Кукушко, ќе се бориме против турската империја, за да ја ослободиме Македонија. Треба луѓето да ги организираме, да ги наоружиме со пушки, а потоа да се бориме против турското ропство”.

Јаска како дете од 1900 па се до убијството на Гоце Делчев, лично знам како он доаѓаше повеќе вечери кај татко ми. И разговараа за слободата на македонскиот народ и борбата против турската империја. Да се организира и вооружа народот.

Татко ми купи од Виена четири илјади пушки. Во 1901 година мојот татко како голем македонски револуционер оди во Виена, со пораката на Гоце Делчев купува четири илјади пушки. Тие пушки отидоа во Софија. Од Софија македонскиот Централен комитет ги дигна и ги раздаде по народот по околиците. Деведесет и четири пушки дадоа во Ратово, останатите останаа во Берово, а Беровци ги издадоа турски шпијони.

7.

Сеќавање за Гоце Делчев

СИМО ПРОДАНОВ РАСКАЖУВА:

СО ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ ВО ЗИМСКИТЕ ДЕНОВИ ГО ПРЕПЛИВАВМЕ ВАРДАР

Дедо Симо Проданов е роден 1885 година во село Марвинци - Валандовско. Познат е по тоа што ги памети настаните, сврзани за животот и судбините на жителите од овој крај, како и по сликовитото раскажување. И на старите и на младите тој, како од магнетофонска лента, им го раскажува тешкото ропство на нашите народи. Дедо Симо со задоволство го слушаат особено помладите - учениците, кои велат дека постојано сакаат да бидат кај “живата историја” на својот крај. Поради тоа, околу дедо Симо секогаш “врие” од деца. А, тој со задоволство им зборува - и кога е дома, и кога е на нива, а најмногу за тоа како бил курир на Гоце, како учествувал во Церската битка а и за Сремскиот фронт каде загинал неговиот син Димитар.

-Ако не раскажувам за моите доживувања и за доживувањата на луѓето од

овој крај, ми се чини дека ќе експлодирам! - вели дедо Симо. - Турското ропство најмногу го почувствував кон крајот на минатиот век, кога имав околу 15 години. Ни го одземаа тешко спечалениот мал имот; ги силуваа девојките и жените, убиваа многу невини луѓе. Тоа предизвика огорчување меѓу луѓето од валандовскиот крај, особено во селата: Марвинци, Балинци и Брајковци. Во повеќе села се формираа месни организации на ВМРО, и во селата Балинци и Марвинци лично и Гоце присуствуваше. Во 1901 и 1902 година имав повеќе средби со Гоце Делчев. Го среќавав преправен како питач со гусле и бел коњ, како продавач на икони, како продавач на прасиња и како трговец кој од бегот пазарува повеќе метли а купи само една. Во нашето село Марвинци Гоце се задржуваше само ден-два, а потоа заминуваше за други места. Околу него секогаш се собираа луѓето. Ги прашуваше - како живеат и што им е најтешко. Им зборуваа дека ќе дојде крај на турското ропство и дека Македонија ќе биде слободна. Во тие тешки и судбоносни денови, повеќепати пренесував писма и комити - верни соборци на Гоце и тоа најчесто од Марвинци за Смоквица и обратно, и преку реката Вардар, кое ми беше многу тешко а особено во зимата. Убаво се сеќавам, како да е сега, кога во еден од тие зимски денови заедно со Гоце Делчев го препливавме студениот Вардар. А потоа кога се поделивме со голема пријателска љубов, ме прегрна, ме почука по рамениците и ми рече: ние имаме доверба во децата, и вие можете да извршувате големи дела за слободата, а еве тоа ти овј пат го потврди и докажа, а тоа треба да го работат и другите млади, зошто слободата за која се бориме ќе биде и за старите и за младите. До крајот на мојот живот секогаш и со најголема гордост ќе ја раскажувам мојата средба со Гоце.

Дедо Симо памети и раскажува за двете светски војни и за безброј борби и настани. Раскажува за бројни злостори на Турците над мирното население и за одмаздата на комитите. Потоа пренесува за настаните од Балканските војни и деновите од Првата световна војна, за тоа како ја доживејал Церската битка во која учествувал како војник каде е ранет во десното рамо. Раскажува за виорот на Втората светска војна, особено за херојството на Сремскиот фронт, каде загина и неговиот син Димитар, чија гробница се уште не знае каде е.

Неговата гордост сега е натписот на основното училиште и мермерниот споменик во село Марвинци, каде е испишано името и презимето на неговиот загина син. Но уште порадосен е кога на празниците ќе му донесат букети цветќина - како борец за денешната светла слобода.

UDK 930.25:005.92(100-622НАТО)“1999/...”

UDK 930.25:651.5(100-622НАТО)“1999/...”

Емил Крстески¹**ЗНАЧЕЊЕТО И УЛОГАТА НА АРХИВСКИОТ КОМИТЕТ НА НАТО**

На почетокот на јуни 2022 година, во Брисел се одржа годишен состанок на *Архивскиот комитет на НАТО*, на кој учествуваше и Државниот архив на Република Северна Македонија, како институција која има полноправно членство во овој Комитет. На овој дводневен состанок беа презентирани: извештајот на *Извршната програма за развој на НАТО*, проектите за заштита на записите на *Меѓународните сили за безбедносна помош* (ИСАФ), најновите иницијативи за селектирање и заштита на информациите од пошироката јавност, како и за преземените мерки во однос на чувањето на записите од поморските операции на Балканот и во Ирак. На пленарната сесија беа разгледани и други прашања поврзани со јавното објавување на стратешките информации на НАТО и со процесот на архивирање и заштитување на пишаните информации и документи и нивно менаџирање и користење низ структурите на Алијансата.

Процесот за воспоставување на *Архивскиот комитет*, кој е во рамките на Архивот на НАТО, е почнат уште во првата половина на 1989 година, за да им се излезе во пресрет на барањата на истражувачите и на академската фела во врска со историските документи на НАТО. *Архивскиот комитет* на НАТО формално е создаден на 19 мај 1999 година, при одбележувањето на 50-годишнината од создавањето на Алијансата, како значаен дел од нејзиниот систем на работни комитети и тела. Мандатот на *Архивскиот комитет* официјално е потврден на 10 септември 1999 година од страна на *Северноатлантскиот совет*, на којшто, меѓу другото, *Архивскиот комитет* му асистира и му дава совети преку архивски материјали кои се соодветни за одредена проблематика или за одредено прашање. *Архивскиот комитет на НАТО* има мандат да воспоставува, да имплементира и да надградува записи и архивски документи и да ги процесуира во рамките на структурата на НАТО заради обезбедување на сите побарувања на мисиите на НАТО.

На овој годишен состанок на *Архивскиот комитет на НАТО* во Брисел

¹Д-р, директор на Државниот архив на Република Северна Македонија, е-адреса: emil.krsteski@arhiv.gov.mk.

акцентот беше ставен врз значењето на информациите и документите поврзани со активностите на Алијансата, како и врз прашањата за нивно правилно селектирање, чување и доставување до корисниците на интересен план и во медиумите, поточно до пошироката јавност.

Информациите се сметаат за вредно стратешко средство и денес повеќето институции се стремат да го зголемат нивното значење за да го подобрат работењето и да се приспособат на промените за да може да се донесуваат правилни решенија. Ефективната програма за управување со информации е основна компонента на секоја организација бидејќи на вработените и оние кои одлучуваат им овозможува брзо и ефикасно да реагираат при секојдневните предизвици, да донесуваат правилни решенија и да учат од минатото искуство. Слично, управувањето со информации е круцијално и во текот на операциите на НАТО како поддршка при командното водство и со што им се овозможува на оние кои одлучуваат во НАТО да обезбедат навремени, правилни и веродостојни одговори на секторите што преземаат акции, како и на другите заинтересирани страни.

При окончувањето на воените операции на НАТО, во согласност со политиката одобрена од Советот, потребни се доволно информации, особено оперативни податоци, кои се пренесуваат во *Архивот на НАТО* на долгорочна заштита. Податоците, се разбира, имаат клучна важност при веродостојната проценка на операциите и мисиите. Во последните години, окончувањето на неколку операции на НАТО, поточно на *Меѓународните сили за безбедносна помош (ИСАФ)*² и на *Мисијата за решавачка помош (РСМ)*³, се констатира дека спроведувањето на политиките за добро управување со податоците се соочува со многубројни пречки. Неможноста за успешно прибирање и архивирање оперативни податоци претставува опасност за намалување на способноста на Алијансата да спроведе стратешка анализа за нејзините операции, а го загрозува и историското наследство и ја намалува репутацијата на одбраната, на пример, при можни судски спорови по завршување на мисиите.

Како никогаш претходно, приватните компании како и јавните организации сфаќаат дека нивната вистинска предност е во тоа што го знаат и дека способноста да се управува со непрекинат тек на податоци е клучен за успехот на организацијата. Не е исклучок и НАТО, што се гледа од многубројните иницијативи што се случува во Алијансата во скорошно минато, особено по одобрувањето на *Рамковната политика на НАТО за искористување податоци (ДЕФП)*⁴, по унапредувањето на *Стратегијата на НАТО за дигитална трансформација*⁵, како и по објавувањето на НАТО Агендата 2030⁶. Како што е наведено во ДЕФП, севкупната визија на НАТО е да се „*постигне информативна супериорност и донесување решенија, засновани врз податоци на сите нивоа на Алијансата, преку стекнување целосна стратешка предност со вредноста на податоците што произлегуваат од НАТО и од државите-членки, што се достапни за јавноста*“.

Информативната супериорност се дефинира како оперативна предност

² International Security Assistance Force (ISAF).

³ Resolute Support Mission (RSM).

⁴ NATO Data Exploitation Framework Policy (DEFP).

⁵ NATO Digital Transformation Strategy.

⁶ NATO 2030 Agenda.

на полето на информациите со донесување вистински информации до вистински лица во вистинско време и во вистинска форма, при што, на извесен начин му се оневозможува на противникот да го направи истото или да преземе слични чекори. Управувањето со информациите е една од главните алатки во постигнувањето информативна супериорност, а архивите се клучниот сегмент од тој процес. Архивирањето традиционално е последниот елемент од животниот циклус на податоците и претставува трансфер на податоци од трајна вредност што биле во сопственост на одредено тело на НАТО, на кое веќе не му се потребни за тековните мисии.

Во таа смисла, *Архивот на НАТО* има мошне важна улога при олеснувањето на пристапот и користењето на архивираниите историски податоци и информации од страна на воените команданти и на оние лица кои одлучуваат за одредени активности. Како што се споменува во *Водичот на НАТО за собирање и управување со податоци за аналитичка поддршка на операциите*⁷, ефективното архивирање е клучниот услов за да се овозможи тековна и идна поддршка за историска анализа на операциите. *Историската анализа* вообичаено се спроведува со дистанца од неколку месеци од настанот или мисијата за да се издвои знаењето или да се спроведе историска процена која може да ги насочи тековните и идните планови. Според тоа, клучниот услов за историска анализа е соодветно поставен систем за архивирање.

Покрај тоа, податоците се клучни при правилна процена на операциите и за време на нивното изведување и по нивното завршување. Доколку не е можно да се соберат, да се управуваат и да се зачуваат оперативните податоци, тогаш тоа може да има негативни последици при планирањето и спроведувањето на идните операции. Одговорноста за поддршка на оперативните податоци го подобрува организацискиот кредибилитет, помага во заштитата на интересите на Алијансата и ја спречува можноста од намалување на нејзината репутација при давањето неопходни информации во јавноста. Оперативните податоци, исто така, помагаат и при давањето одговори на различни истражувања и медиумски прашања. Архивскиот комитет, поточно *Архивот на НАТО* е клучен за Алијансата и при нејзиното исполнување на целите до 2030 година што се однесуваат на квалитетното собирање информации и податоци наменети за чување, споделување и за анализа.

По завршување на воена операција на НАТО потребно е голем број оперативни информации (доверливи и недоверливи) да се подготват и да се пренесат во *Архивот на НАТО* во Брисел на долгорочно чување. Завршувањето на мисијата ИСАФ во 2014, а потоа и на РСМ во 2021, истиснаа на површина многубројни недостатоци со управувањето со информациите и податоците. Овие операции покажаа дека и покрај тоа што постојат политички насоки и воени директиви за управување со севкупниот процес, при нивното спроведување имало многубројни пречки (технички, логистички, политички, безбедносни) кои негативно влијаат врз ефикасното архивско процесирање на информациите.

Мисиите ИСАФ и РСМ се интересни случаи за проучување од два аспекта. Прво, овие две операции ја означиле промената на известувањата од хартија во дигитална форма и донесле раст во стапката на прибирање податоци. Дотогаш, архивските политики биле адаптирани на светот на податоци на хартија со многу

⁷ NATO Guide to Data Collection and Management for Analysis Support to Operations.

помало количество и кои не биле секогаш соодветни за потребите на корисниците. За оваа промена бил потребен променет пристап, процес и начин на размислување. Вториот аспект е што мисиите ИСАФ и РСМ биле многу сложени операции со нивното времетраење, опсег, географски распоред на единиците, бројот на нациите што учествуваа, обемот на податоци и слично, па може да понудат добри и многубројни поуки, насоки и лекции за во иднина. Конечно, овие операции се завршени доволно скоро за да се препознаат релевантните препораки што, секако, може да имаат корисна и практична примена и за други операции на НАТО.

Со сите податоци и информации што се добиваат во архивите на НАТО треба внимателно и специфично да се менаџира и селектира. Целта на фазата на планирање во процесот со управување со податоци е да се создадат конкретни и спроведливи планови кои се потребни за нотирањето, прибирањето, трансферот и архивирањето на оперативните податоци и тие да бидат достапни за различни консументи и заедници за нивна идна употреба. Овие планови може да бидат самостојни *Планови за управување со записи*⁸ или, пак, може да се создадат како анекс на стратешки или оперативни планови на различни нивоа. Плановите за управување со податоци се создаваат во согласност со важечките политики и нивното спроведување се остварува преку развојот на *Стандардните оперативни структури* (СОП)⁹, кои најчесто му даваат добра насока на оперативниот персонал со цивилна или воена заднина.

Политиките и процедурите се неопходни кога персоналот се насочува како да спроведе ефективно управување со податоците, а тоа подразбира политики за информации и за управување со податоци, што ја дефинираат улогата и одговорноста при раководењето со информациите во организациите. Постојат различни нивоа на управување со податоци и информации – од политичко ниво (пример, *Политика на НАТО за информации*¹⁰; *Политика на НАТО за Записи*¹¹), до ниво на стратешка команда (Bi-SC 025-001 *Директива за управување со информации и знаења*¹²).

Иако нема еден единствен извор посветен на планирање на управувањето со податоците, планирањето на процесите за управување со информации и податоци е општо покриен со неколку постојни политички документи. Во рамките на *Примарната директива за управување со информации* (C-M(2008)0113)¹³, информативната супериорност се опишува како „*состојба на релативна предност на планот на информациите стекната со доставување на вистинските информации до вистинските луѓе во вистинско време и во вистинска форма*“. Информативната супериорност е една од клучните цели на Управувањето со податоци (ИМ)¹⁴, а планирањето се дефинира како предуслов при постигнувањето информативна супериорност.

Со *Директивата за управување со информации и знаење* цивилните и воените

⁸ Records Management Plans.

⁹ Standard Operating Procedures (SOP).

¹⁰ NATO Information Policy.

¹¹ NATO Records Policy.

¹² Bi-SC 025-001 on Information and knowledge Management Directive.

¹³ Primary Directive on Information Management C-M(2008)0113.

¹⁴ Information Management (IM).

тела на НАТО се обврзани да го обезбедат создавањето и изведувањето на нивните ИМ-планови, да ги идентификуваат ИМ-активностите клучни за мисијата, да развијат соодветни процедури и да бидат одговорни во однос на трајните податоци. *Информациите со трајна вредност се опишуваат како „сите информации кои се потребни за да се документира развојот и мисиите на НАТО и на процесите на советување и одлучување“*. Цивилните и воените тела на НАТО се обврзани да развијат и одржат планови за чување и уредување информации во кои е назначено кои од нив имаат трајна или привремена вредност и да го забележат периодот за чување.

Политиката на НАТО е јасно зацртана, но често се случува да не може веднаш да се лоцира и да се пристапи до намената на документите од извештаите во кои се опишани процедуралните насоки, како што се СОП и *Стандардните оперативни инструкции* (СОИ)¹⁵ за управување со податоци. Поради тоа, кога станува збор за дневното спроведување на политиките за управување со податоци, не постои метод за процена на адекватноста на процедуралните насоки.

Иако на овој годишен состанок на Архивскиот комитет на НАТО не се навлезе во деталите за спроведувањето на политиките на НАТО од страна на државите-членки, може да се истакне дека има многу ограничена видливост од страна на НАТО за тоа колку секоја земја-членка ги почитува и спроведува посебните барања пропишани од различни документи за политиката, при нивното учество во операциите на НАТО. Ова, сепак, не може стопроцентно да се гарантира, зашто воениот персонал природно тежнее кон тоа да им дава предност и значење на своите национални насоки.

НАТО-директивите кои се однесуваат на управувањето со податоци и архивирање, препорачуваат клучните проектни документи и техничка документација што се однесува на нацртите, развојот и одржување на системите и опремата во сопственост на НАТО, да се пренесуваат во Архивот во случај на завршување и затворање на Мисија на НАТО. Дополнително, податоците што се однесуваат на клучните договори и набавки на Мисијата, исто така, се пренесуваат во Архивот. За набавки за главните тела на НАТО, за *Агенцијата на НАТО за комуникација и информации*¹⁶ и за *Агенцијата на НАТО за поддршка и набавки* (НСП)¹⁷, одговорни се земјите-домаќини. Тие се одговорни и за набавување на повеќето од овие системи и одржување на информации и управување со податоци во нив. Сепак, се чини дека не постои директно доставување податоци што се однесуваат на ваквите набавки во Архивот на НАТО, иако тие се чуваат во рамките на информативните системи на овие НАТО-тела.

Во Брисел беше поставено и прашањето: Како може НАТО да ја подобри способноста за нотирање, собирање и пренос на физички и дигитални оперативни податоци и да се осигури дека тие се складираат на едно место и дека ефикасно се обработуваат за нивна долгорочна заштита и со пристап при користење во процесите на НАТО?

Важноста на процесот за архивирање и значењето на архивите не е универзално препознаена од сите релевантни фактори. Покрај тоа, обуката за

¹⁵ Standard Operating Instructions (SOI).

¹⁶ NCI Agency.

¹⁷ NATO Support and Procurement Agency (NSP).

распоредениот персонал со текот на времето е намалена, што создава уште поголем јаз во постигнувањето кохерентен пристап спрема управувањето со податоци. Технологијата и инфраструктурата, наместо да бидат клучните олеснувачи, тие се како хиерархиски платформи и создаваат пречки и придонесуваат за зголемена сложеност во процесот на сегрегацијата на информации. Сите актери го споменуваат проблемот за собирање и пренос на податоци главно на крајот од мисијата. Имајќи ги предвид големината и должината на мисиите, како што беа ИСАФ и РС, информациите кои редовно требало да се даваат во текот на мисијата се претвориле во голем проблем со податоци со над 300 терабајти несредени податоци за кои се потребни десетици години за да се обработат.

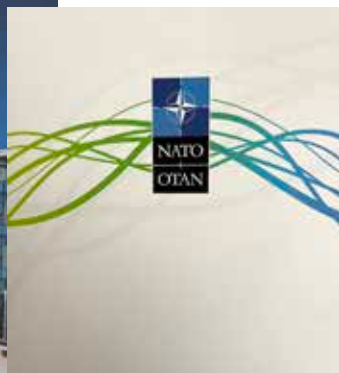
Покрај проблемите што се однесуваат на доцниот почеток на прибирањето и обработката на податоци, во иднина се очекува да се појават проблеми што се однесуваат на складирањето големи количини податоци кои значително растат. Ова не се должи само на тоа што ИТ-системите на НАТО ќе продолжат да генерираат уште податоци, туку, исто така, и на развивањето идни технологии и можности.

Во НАТО е во тек таканаречената „*дигитална трансформација*“ и ја препознава важноста на податоците, информациите и AI како клучни овозможувачи во справувањето со идните предизвици. Тоа значи дека улогата и опсегот на Архивот може да се зголемат бидејќи тој содржи податоци со висока вредност кои ќе бидат потребни во блиска иднина. Не постои подобар начин да се учи од минатото од користењето историски факти и податоци за да се зацврсти постојаната трансформација и модернизација на силите на НАТО и на неговите воени можности. Ако се изостават релевантните податоци, тогаш лидерите нема да бидат во можност да донесуваат решенија засновани врз веродостојни, издржани и валидни информации. Поради тоа, се очекува опсегот, големината, комплексноста и важноста на архивираните податоци само да се зголемува. Меѓутоа, за тоа е потребна соработка на различни актери и НАТО да си обезбеди значајна и солидна архивска архитектура и архивски процеси соодветни за неговите идни потреби.

Во рамките на Алијансата постои експертски тим што се занимава со овие прашања. Тимот ги анализира можните пристапи за подобрување на оваа проблематика и предлага многубројни решенија за нивна краткорочна или долгорочна имплементација при собирањето и класифицирањето на информациите и документите.

Овие промени, како што беше речено на годишниот состанок на Архивскиот комитет на НАТО во Брисел, не само што се можни, туку се и потребни. Препознавањето и прифаќањето на проблемите и недостатоците што се идентификувани од стручниот тим се значаен исчекор кон планирањето и спроведувањето на идните мисии на НАТО. Што поскоро прифаќање и спроведување на нивните препораки, толку подобро извршување на задачите и должностите кои се очекуваат од вработените. На крајот, од сето ова што е изнесено може да се заклучи дека е очигледна важноста на податоците и сознанијата стекнати од претходните мисии и од воено-политичките активности на Алијансата, кои треба бидат мошне корисни и во иднина при севкупното дејствување на НАТО како значајна безбедносно-политичка организација во меѓународната политика и меѓународните односи.

Скопје, јули 2022 г.

Д-р Емил Крстески, директор на Државниот архив, во седиштето на НАТО во Брисел
Годишна сесија на Архивскиот комитет на НАТО, 2022 г.

Гоце Стојановски¹, Марија Дурлова², Димитар Ѓоргиевски³

ЗАОСТАНАТО ВРЕМЕ ЧУВАЈЌИ ЈА ФОТОГРАФСКАТА ОСТАВИНА НА БРАЌАТА МАНАКИ

Проектот „Time stands still: *preserving* the Manaki brothers' photographic legacy“ се изведува во рамките на „Endangered Archives Programme“, администриран од Британската библиотека, а е поддржан од „Аркадија“ – добротворен фонд на Лисбет Раусинг и Питер Болдвин.

Во следните 24 месеци, 10-член тим предводен од Гоце Стојановски – проект-лидер и раководител на ДАРСМ – Одделение Битола, ќе работи на целосна дигитализација на оставината на Милтон и Јанаки Манаки.

„Endangered Archives Programme“ е програма со која се поддржуваат проекти за дигитализација на архивски материјали низ целиот свет. Почнувајќи од 2004 година, во оваа програма, а со поддршка на добротворниот фонд „Аркадија“, дигитализирани се над 10.000.000 фотографии и 35.000 звучни ленти. Програмата овозможила реализација на 467 проекти во повеќе од 90 земји низ светот и на повеќе од 100 јазици.

По првпат во рамките на оваа програма се доделува грант во Република Македонија. Имено, на мапата на Британската библиотека првпат е означена Битола како носител на проект за дигитализација и заштита на вредното историско наследство.

¹ Раководител на Одделение за средување и обработка на архивски материјал – стар и нов период во ДАРСМ – Одделение Битола, е-адреса: gstojanovski73@gmail.com.

² Советник инспектор во Одделение за инспекциски надзор во ДАРСМ – Одделение Битола, е-адреса: marija.durlova@arhiv.gov.mk.

³ Помлад соработник за средување и обработка на архивски материјал во ДАРСМ – Одделение Битола, е-адреса: dimego_bt@hotmail.com.

- За фондообразователите и фондот „БРАЌА МАНАКИ“

Милтон и Јанаки Манаки биле првите балкански филмски сниматели, фотографии, еснафи, претставници на општествената елита. Тие ги поставиле темелите на балканската фотографија и кинематографија, почнувајќи со дејност на крајот на 19 век. Сведоци на политичките премрежиња на територијата на географска Македонија во 20 век, браќата Манаки покажале поширока културна визија и димензија во областа на фотографијата, надминувајќи го степенот на работата во ателје, за комерцијалните потреби на граѓаните, типичен за нивните деловни современици од фотографскиот еснаф. Тие се насочиле кон сестрано теренско работење, кое денес има непроценлива вредност поради опфаќањето разни области на општеството. Нивната дејност била предмет на многубројни студии од областа на културата, уметноста и историјата во Европа и светот.

Најголем дел од творештвото на браќата Манаки денес се чува во Државниот архив – Одделение Битола (документација, негативи, фотографии и предмети), додека пак во Кинотеката на Република Северна Македонија се чуваат филмските материјали. Архивскиот фонд е заведен под називот: Фонд: 580 „Браќа Манаки – Битола, 1853 – 1964“. Фондот има вкупно 23 кутии од кои шест се со документација од членовите на семејството Манаки (биографски материјали, лични документи, преписка, документи за стопанска дејност со имотите, книги од фотографската и киноприкажувачката дејност на семејството Манаки и сл.). Преостанатите 17 архивски кутии содржат фотографии изработени од браќата Манаки. Вкупниот број на фотографии во овој фонд е околу 10.000 (фотографии позитиви – хартиени копии). Исто така, фондот брои околу 7.000 стаклени негативи, од кои повеќето имаат описи и околу 3.000 – план и рол-филмови. Фондот содржи и 49 единици фото- и киноопрема.

- Времето што изминува – зголемување на вредноста на сведокот на историјата или негов убиец? (потреба од заштита на историскиот извор)

Архивските материјали се постојано изложени на надворешни влијанија без разлика на тоа колку се добри условите за нивно чување. Материјалот е подложен на хемиски процеси, кои го намалуваат неговиот квалитет. Ова особено се однесува на фотографијата, која поради своите физичко-хемиски својства бара специфични услови за сместување и чување. Постојаната физичка манипулација со оригиналниот материјал дополнително го загрозува и ги зголемува ризиците од негово оштетување. Ако се земе предвид фактот дека фондот „Браќа Манаки – Битола, 1853 – 1964“ е често користен фонд од истражувачи од целиот Балкански Полуостров, па и пошироко, на кои со Закон им е овозможено негово користење, тогаш ризиците за овој фонд се уште поголеми. Дополнително, самата старост на архивскиот материјал е ризик-фактор кој треба сериозно да се земе предвид.

Оттаму произлегува потребата од дигитализација на целокупното творештво на браќата Манаки и заштита на оригиналниот архивски материјал, кој е од непроценлива вредност. Оттаму произлегува потребата за времето да застане.

Архивистиката уште од поодамна ја препозна дигитализацијата како неминовен процес првенствено за заштита на архивскиот материјал, а потоа и за олеснување на процесот на пребарување и користење на материјалот. Според член 3, став 1, точка 11 од Законот за архивски материјал („Службен весник на РМ“ бр. 95/ 2012, 41/ 2014, 72/2015, 148/2015, 169/2015 и 11/2018), дигитализацијата претставува пренесување на архивскиот материјал од физички и аналогни облици во електронски облик. Според позитивните законски и подзаконски акти, Државниот архив има точно дефинирани принципи кои треба да се достигнат со процесот на дигитализација, а тоа се: Гаранција на безбедноста и физичката состојба на архивските документи во сите фази и активности при нивната дигитализација; Реставрација на оштетени документи или документи во загрозувана физичка состојба пред нивната дигитализација; Изработка на дигитални мастер-објекти со највисок можен квалитет за да се обезбеди нивна употреба во најширокиот можен спектар на кориснички потреби со минимална потреба за повторно скенирање на дигитализиран извор; Максимален можен кредибилитет – максимално приближување кон карактеристиките на дигитализираниот извор како единствен физички објект; Неутралност на дигиталните мастер-објекти кон специфични цели за користење; Дигитализација исклучиво на архивските документи кои се научно-технички обработени од вработените во Секторот за средување и обработка на архивски материјал во Државниот архив; Прецизен избор на архивски документи за дигитализација, базирани на заеднички принципи, критериуми и приоритети; Усогласеност со важечкото законодавство во областа на пристапот и користењето на архивските документи и нивните копии.

- Цел на проектот

Наша главна цел е целосна дигитализација на целокупниот архивски фонд, вклучувајќи ги оригиналните негативи, позитиви и документи. Целосната дигитализација ќе значи и заштита на оригиналниот архивски материјал. Како продукт од овој процес ќе се добие висококвалитетна дигитална копија на материјалот, која многу полесно се користи, додека пак оригиналниот материјал ќе биде повторно спакуван во нови, современи архивски кутии, кои ќе обезбедат многу подобра заштита во иднина. Предвидено е оградување на простор во депото кој ќе биде специјализирано опремен за чување фотографски негативи и позитиви, според најсовремените светски стандарди за заштита на фотографски архивски материјал.

Втората придобивка од дигитализацијата е достапноста на архивските материјали. По комплетирањето на процесот на дигитализација, архивскиот материјал ќе биде поставен на интернет-страницата на Британската библиотека со што ќе се олесни пребарувањето на архивскиот материјал и постапката за негово користење, која е во согласност со важечкото законодавство.

Милтон и Јанаки Манаки пред повеќе од 100 години ги препознале историските процеси и промени кои им се случувале пред очите и ја имале таа високо развиена историска свест да знаат дека токму тие се очите на историјата. Нивната работа е од огромно значење за историјата, науката, уметноста. Се докажале во многу сегменти на општествениот живот на Балканот. Нивното творештво е премногу големо за да остане ограничено само на Балканскиот Полуостров. Тие го заслужуваат целиот свет и светот ги заслужува нив. Ние му ги даваме браќата Манаки на светот преку Лондон, оној ист Лондон од каде што во 1905 година ја донеле магичната кутија во Битола.

- Почетоците на проектот *Time stands still*

Договорот за доделување на грантот со Британската библиотека беше потпишан на 30 јуни 2022 година, а на потпишувањето му претходеше неколкумесечен процес на комплетирање на апликацијата во согласност со процедурите на Британската библиотека. Проектот почна да се реализира од 1.9.2022 година и е предвидено да заврши на 31.8.2024 година. Презентацијата на проектот на јавноста се случи на 21.8.2022 на свеченото отворање на изложбата „Милтон – 140 години од раѓањето на Милтон Манаки“. Изложбата беше проект на Државниот архив – Одделение Битола, поддржана од Министерството за култура, а во рамките на оф-програмата на Интернационалниот фестивал на филмска камера „Браќа Манаки“. На отворањето на изложбата присуствуваше министерката за култура Бисера Костадиновска-Стојчевска и британскиот амбасадор Метју Лосон, кој зборувааше за големото значење на овој проект. На отворањето на изложбата свое обраќање имаше Гоце Стојановски – проект-лидер, раководител на ДАРСМ – Одделение Битола и еден од авторите на изложбата. Британската библиотека посвети еден блог пост на настанот со кој го најави стартот на овој проект.

Во втората половина на октомври 2022 година беа одржани специјализирани обуки на тимот кој ќе работи на дигитализација на фондот „Браќа Манаки – Битола, 1853 – 1964“. Тимот е составен од искусни архивски работници вработени во Државниот архив – Одделение Битола, кои дополнително ги надградија своите знаења од областа на дигитализацијата, изработката на метаподатоци, заштита и чистење на фотографски материјал.

Ивана Хациевска¹

Постапката за препознавање на архивскиот материјал како културно наследство од исклучително значење: Фонд 580 „Браќа Манаки – Битола 1853 - 1964“ како прв национален случај

This is a narrative summary of the recent institutional procedure for declaration of an archival fund for national cultural heritage of exceptional importance. It presents the initiative of the team of archivists, devoted to the formalization of the procedure in the relevant state institutions. The importance of this summary of the procedure stems from the fact that the fund 580 “Manaki Brothers” – Bitola 1853-1964” is the first case of archival material that’s in the procedure to acquire the status of cultural heritage within the national borders. The sharing of this experiences of the archival workers is an opportunity to present the process, its positive social consequences in terms of the collective attitude towards the historical heritage in the domestic archives and for developing ideas towards the usage of the potential of the archival material with the status of cultural heritage.

Овој текст претставува резиме на постапката за прогласување архивски фонд за културно наследство од исклучително значење, од иницијатива на архивските работници, до формализирање на постапката во релевантните државни институции. Важноста на ова јавно резимирање на постапката произлегува од фактот што фондот 580 „Фонд 580 „Браќа Манаки – Битола 1853 – 1964“ е прв случај на архивски материјал во фаза на успешна формализација за стекнување статус културно наследство во националните граници. Споделувањето на искуствата на архивските работници претставува можност за претставување на процесот, неговите позитивни општествени последици во поглед на колективниот став кон историското наследство во домашните архиви и развивање идеи за користење на потенцијалите на архивскиот материјал со статус на културно наследство.

¹ М-р, помлад соработник во Одделението за средување и обработка на архивски материјал – нов период во ДАРСМ – Одделение Битола, е-адреса: ivana01hadjievaska@gmail.com.

Вовед: од иницијатива кон формализација

Во мај 2022 година, раководството на Државниот архив на Република Северна Македонија и вработените во Државниот архив – Одделение Битола почнаа иницијативна постапка за проверка на состојбата и статусот на фондот 580 „Браќа Манаки – Битола 1853 – 1964“. Овој семеен фонд претставува архивски материјал од раритетно и културно-историско значење, каде што се споени локалните, националните и транснационалните вредности на човечкиот креативен труд, како репрезент на спомените и трансформациите на балканските градови во XX век. Денес, целокупниот архивски материјал од браќата Манаки се чува во Државен архив – Одделение Битола.

Фондот има вкупно 23 кутии од кои 6 се со документација од членовите на семејството Манаки (биографски материјали, лични документи, преписка, документи за стопанска дејност со имотите, тефтери од фотографската и киноприкажувачката дејност на семејството Манаки и сл., вкупно 1.310 архивски единици со 3.923 листови). Преостанатите 17 архивски кутии содржат фотографии изработени од браќата Манаки. Вкупниот број на фотографии во овој фонд е 10.959. Од нив: околу 7.500 парчиња се негативи (стаклени плочи), од кои о. 6.500 заведени и средени; 1.071 парчиња се рол-филмови; и 2.087 - план-филмови. Архивскиот материјал припаѓа на прва (I) категорија, според Правилникот за категоризација на иматели на архивски материјал и валоризација и категоризација на архивски материјал бр. 01-268/1 од 25.1.2017. Во оваа категорија припаѓа архивски материјал од особено значење за државата.

Овој фонд претставува подлога која денес активно поврзува неколку области од културата, науката и општествениот живот: историја, уметност, фотографија и кинематографија. Архивските работници од Одделението Битола кои имаат долгогодишно искуство и практика во архивската работа со овој фонд, проценија дека постои сериозна потреба од формално утврдување на статусот на овој фонд во рамки на Законот за заштита на културно наследство.²

Целта, како и потребите зад иницијативата беа да се почне процес на решавање на современите предизвици поврзани со чувањето и пристапноста на овој фонд како културно добро. За време на иницијативната постапка беа одржани работни средби помеѓу надлежните лица задолжени за чување, средување и обработка на фондот и надлежните институции релевантни за формализирање на процесот, Министерство за култура на Република Северна Македонија и Управата за заштита на културно наследство. Надлежните институции беа запознаени со моменталната состојба и со заклучоците и потенцијалните решенија на архивските работници. Во текот на

² Со Одлука на Влада и според ЗЗКН, само аудиовизуелната збирка на „Филмскиот опус на Браќата Манаки“ од НУ Кинотека на Македонија – Скопје е прогласена за културно наследство од особено значење, поткатегија исклучително значење на 17.9.2010. *Службен весник* бр. 122/2010, год. LXVI, стр. 8.

работните средби беше утврдено дека ова е прва иницијатива за заштита на архивски фонд од Државниот архив во домашното јавно постапување од областа на заштитата на културното наследство. Главни документи кои беа приготвени по официјалното почнување на постапката беа: елаборатот за валоризација на движно културно наследство – архивска збирка фонд 580 „Браќа Манаки – Битола 1853 – 1964“ и предлог за донесување акт за заштита на збирка на движно културно наследство.

Елаборатот, како и работата во целиот процес, беа координирани од стручен тим при Државниот архив, како надлежна институција за фондот во прашање. Стручниот тим е составен од архивски работници - експерти за работа со овој архивскиот фонд, со користење на научно-информативните средства за фондот, настанати при неговото средување (записници од примопредавање, обработка, аналитички инвентар, попис на архивски материјал од прва категорија, попис и опис на архивски материјал и сл.), како и информации стекнати од истражувачката работа на вработените во архивот кои работеле со фондот на негово средување, обработка и користење за научно-публицистички, едукативни и културни цели во рамки на институцијата и нејзините надлежности. Тимот беше составен од: Гоце Стојановски – в.д. раководител на Одделение Битола, Нуртен Алијевска-Омерова – виш соработник за заштита на архивски материјал – депо, Марија Дурлова – инспектор, Димитар Ѓоргиевски – помлад соработник за средување и обработка на архивски материјал и Ивана Хаџиевска – помлад соработник за средување и обработка на архивски материјал.

Уникатниот локален и транснационален пример со архивското наследство на браќата Милтон и Јанаки Манаки во Битола

Фотографиите најчесто влегуваат во архивите како составни делови на фондови архивски материјал, како и врз основа на подарок или откуп. Овие материјали во себе го содржат значењето на важни локални, општествени и национални текови од културниот развој на една заедница. Значењето на фотографијата денес е повеќестрано, како за културата и историјата така и за другите науки, но и општествени потреби. За разлика од пишуваните архивски материјали кои непосредно говорат за некој настан, автентичната фотографија секогаш е сведок за она што на неа конкретно е забележано. Оттаму и произлегува нејзиното значење како историски извор и како архивски материјал. Од друга страна пак, фотографијата поради своите физичко-хемиски својства бара специфични услови за сместување и чување, а со самото тоа се наметнува и поинаков начин на средување и обработка, во однос на пишаниот архивски материјал.

Во таа смисла, фотографиите кои се наоѓаат во Државниот архив – Одделение Битола, бележат една локална карактеристика, која се преплетува со националното, но и со универзалното преплетување на културите: како дел од фондот „Браќа Манаки“ – се чува една од најголемите збирки на фотографии во архивите во регионот. Конкретно, фондот „Браќа Манаки“ соодветно со своите архивски аспекти,

како и историски, културни, локални и национални аспекти, навлегува и во областа на културно и историско наследство. Тоа ги поставува предизвиците и потребите од негова соодветна заштита, која би била надолжување на архивските норми и методологија на чување и средување. Вклучително, и насочување на фондот кон соодветни норми за чување, истражување и изложување, кои се регулирани во областа на заштитата на културното наследство. Оваа потреба особено може да се поткрепи и со фактот што Државниот архив – Одделение Битола поседува и предмети (крупна и ситна опрема) од фотографската и киноприкажувачка дејност на основоположникот на балканската уметничка и ангажирана фотографија и кинематографија.

Милтон Манаки (Авдела, 9 септември 1882 – Битола, 5 март 1964) бил првиот македонски филмски снимател. Заедно со неговиот постар брат Јанаки Манаки ги поставиле темелите на балканската фотографија и кинематографија, почнувајќи со дејност на крајот на 19 век. Сведоци на политичките премрежиња на територијата на географска Македонија во 20 век, браќата Манаки покажале поширока културна визија и димензија во областа на фотографијата, надминувајќи го степенот на работата во ателје за комерцијалните потреби на граѓаните, типичен за нивните деловни современици од фотографскиот еснаф. Тие се насочиле кон сестрано теренско работење, кое денес има непроценлива вредност поради разновидноста на опфатените области на општеството. Нивната дејност била предмет на многубројни студии од областа на културата, уметноста и историјата во Европа и светот. Најголем дел од нивното творештво денес се чува во Државниот архив – Одделение Битола (документација, фотографии и предмети), како и во Кинотеката на Република Северна Македонија (филмски материјали).

Според експертите, фотографскиот опус на браќата Манаки може да се систематизира на три периоди: јанински (до 1905 година), битолски (1905 – 1964) и пловдивски (1912 – 1916). Оваа поделба произлегува според местото на нивното професионално творештво, а воедно тоа се локации во градови кои во наведените периоди претставувале места на европски политички, културни и воени процеси.³ Престојот во овие градови со интензивни комуникации и разгранет социјален живот влијаел на развивање автентичен естетски сензибилитет во фотографската дејност на браќата Манаки. Најголем дел од зачуваните фотографии се снимени во Јанина, Битола, Авдела, Самарина, Змикси, Корча, Гравена, како и од Белград (според различни експерти, се проценува дека во опусот се опфатени снимки од околу 60 различни места од регионот на југоисточен Балкан). Низ својот професионален престој во Европа, браќата Манаки направиле значајни снимки од европски центри, како Солун, Истанбул, Букурешт и Лондон. Најголем дел од кариерата поминале во Битола, во фирмата основана од нив „Ателје за уметничка фотографија“ на Широк Сокак. Погледнато во поширокиот регионален контекст, браќата Манаки, меѓу другите современици локални фотографи, се разликувале токму во широкиот интерес кон снимањето отворен и јавен простор, како и интерес за јавната и историската сфера на животот, пошироко од свадбените и семејните портрети кои биле (комерцијална) дејност на најголем број од тогашните конвенционални фотоателјеа.

³ Игор Старделов, *Манаки*, Скопје, Кинотека на Македонија, 2003, 62.

Гледано жанровски и тематски, фотографскиот опус на браќата Манаки е вистински сестран и полифон во смисла на опфаќањето на различни наративи и заедници во богатата и густа мултикултурна балканска демографска структура. Најзастапени се поединечните и групните портрети, фотографии со опис на стопанска дејност, социјални слоеви, етнографски аспекти и од обичаи и секојдневен живот на население од различни етнички заедници (Власи, Албанци, Срби, Бугари, Македонци, Грци итн.).⁴

Од особена културна важност се фотографиите од пејзажи на природа и урбан простор. Овие фотографии каде што се опфатени градски пејзажи во архитектура, урбани симболи, саат-кули, цркви и други значајни градски објекти понекогаш претставуваат единствен сведок за поранешната состојба на објекти и јавни простори кои денес се во незавидна положба или кои воопшто не постојат (еден таков пример се фотографиите од ентериерот на еврејската синагога „Арагон“ во Битола, која била урната во 1940-тите години).

Особено се значајни фотографиите кои денес се сметаат за сведоци на големи историски настани од регионална и европска важност: портрети на императори, кралеви, претставници на власт и дипломатија, претставници на различни социјални и политички движења, претставници на високата трговска класа кои оставиле локален белег. Како особено значајни во историска смисла ги наведуваме: колекцијата од Младотурската револуција и прокламацијата на т.н. *Хуриет*, снимки од револуционерни балкански чети, комити, војводи, Албанскиот конгрес во Дебар (1909 г.) и посетата на последниот султан Мехмед V Решад во Битола во 1911 г., посетата на српскиот крал Александар Караѓорѓевиќ во Битола, српскиот премиер Никола Пашиќ, Бранислав Нушиќ, антифашистичкото ослободување на Битола во Втората светска војна, партизанските бригади и социјалистичкото раководство и сл. Подоцна во историскиот тек, Милтон Манаки се јавува како фотограф на првата посета на југословенскиот маршал Јосип Броз Тито во Битола. Од особен интерес за истражувачите во хуманистичките области секако дека се фотографиите снимени за време и по Првата светска војна каде што се опфатени последиците на ужасот на војната врз индивидуалното и колективното тело – слики од војници и офицери од различни војски кои се бореле на Солунскиот фронт и кои престојувале во Битола, санитарен кадар и воени болници, население погодено од глад и хуманитарни катастрофи и сл.

Експертите го проценуваат опусот на браќата Манаки како епохален – поради опфатот на историските текови и општествено-политички промени кои имале пресудно значење за населението; и како монументален – поради големината на фотографската содржина и фотодокументација настаната во период од шест бурни децении на 20 век. Трет аспект е и уметничката вредност која историчарите на фотографијата ја проценуваат како естетски усовршена.

Фондообразувањето и почетоците на архивско чување на овој материјал нè

⁴ Александар Крстевски, Раде Силјан и Аленка Лапе (ур.), *Творештвото на браќа Манаки*, Скопје, Архив на Македонија, 1996.

водат директно до важноста на творештвото на браќата Манаки за градот Битола, со што се дава уште еден аргумент за потребата од формализирање на статусот за културно наследство. По смртта на Милтон Манаки, градските власти во Битола (Отсек за просвета и култура при општинско Собрание на Битола), заедно со претставници на релевантните културни и образовни институции (Републички секретаријат за образование, Историски архив – Битола, Народен музеј на Битола, Матична библиотека на Битола) донеле одлука за откуп, преземање и заштита на фотографското наследство на Милтон Манаки, базирана на културното и историското значење на дејноста на Манаки за градот и државата. Формираната комисија на ден 25 декември 1965 година, во ателјето на Милтон Манаки во Битола, по претходна постапка и склучен договор за откуп помеѓу Општина Битола (Никола Даскаловски, претседател на општинското Собрание) со наследниците Василикија Манаки (сопруга) и Леонид Манаки (син), ја почнале постапката за примопредавање на откупениот материјал. Преземањето на материјалот од приватните простории на правните наследници на Манаки, дефинирано со договор, било извршено на 25 јануари 1966 година, кога бил пренесен во просториите на Историскиот архив на Битола. По преземањето на материјалот, почнал долг процес на негово констатирање, средување и обработка од страна на вработените во архивот. Уште од самите почетоци на работниот процес, архивистите биле соочени со многубројни предизвици кои произлегувале од претходниот начин на слаба зачуваност и среденост на материјалот.

Првата фаза на оформувањето на фондот „Милтон Манаки“ (првото име на фондот) завршила на 9 јуни 1976 г., во просториите на архивот. Во наредните декади фондот бил пресредуван и повторно обработуван со цел да се надминат првичните предизвици во неговата состојба, како и да се приспособи на современите архивски методологии за средување. Со напредокот на архивските методологии и потребата за дигитална пристапност до исклучително важни фондови, Државниот архив – Одделение Битола од 2017 година почна процес на постепено пресредување на фотографскиот материјал од фондот, придружено со дигитализирање. Процесот на дигитализација е главно фокусиран на дигитализирање на фотографскиот материјал, односно стаклените негативи.

Содржина на елаборатот

Елаборатот за валоризација на движно културно наследство – архивска збирка фонд 580 „Браќа Манаки – Битола 1853 – 1964“ од Државен архив – Одделение Битола е подготвен во согласност со член 35 став 10 од Законот за заштита на културно наследство („Службен весник на Република Македонија“ бр. 20/04, 71/04, 115/07, 18/17, 148/17, 23/13, 137/13, 164/13, 38/14, 44/14, 199/14, 104/15, 154/15, 192/15, 39/16 и 11/18;) и членовите 7, 14 и 21-26 од Правилникот за критериумите, условите и начинот на вршење валоризација, категоризација и ревалоризација на културното наследство, содржината на елаборатите и начинот на обезбедување на ревизијата („Службен весник на РСМ“ бр. 44/21).

Во постапката за прогласување добра за културно наследство, елаборатот претставува клучен документ каде што се изложува аргументацијата, документацијата и методологијата на работа. Затоа, во овој дел од текстот ќе ги наведат главните аспекти на содржината на елаборатот за валоризација на фондот 580 „Браќа Манаки“. Содржината на овој елаборат се состоеше од 6 поглавја: 1. Идентификација на доброто; 2. Постојана состојба; 3. Оправданост на предложената категорија на значење; 4. Режим на заштита; 5. Документација; 6. Библиографија.

Во првото поглавје е даден детален квантитативен и квалитативен опис на содржините на фондот, технички карактеристики, сумарен преглед на документацијата, како и карактеристики на фотографскиот опус;

Во второто поглавје се дадени податоци за моменталната состојба на чување, одржување, односно степен или фактори на загрозување на доброто во целина или на негови делови. Тука се поместени и конкретни податоци за процесот на преземање на архивскиот материјал, фондообразувањето и специфичностите при средувањето и обработката низ децениите на негово чување.

Третото поглавје се однесува на оправданоста при барањето на валоризација за културно наследство на конкретниот архивски фонд. Станува збор за експликација и аргументирање на аспектите, како: автентичност, реткост, репрезентативност, разновидност, интегралност, зачуваност, старост, втемеленост и културна припадност. Важно за ова поглавје е и фокусот кон законите релевантни за процесот на валоризација за културно наследство, како законите и прописите за заштита на културно наследство, односно Законот за архивски материјал.

Четвртото поглавје се однесува на режимот на чување на доброто. Во овој дел од елаборатот се проценува и аргументира соодветниот степен на режим на заштита: за овој фонд се предлага режим на заштита од прв степен. Одржувањето на доброто, посебно со оглед на природата на архивскиот фонд, може да се дефинира и да се планира во следните аспекти: состојбата на дескриптивната документација; напорите за почитување на целостоста; и процесите на дигитализација на фондот. Поради природата на конкретното добро, во ова поглавје се зборува и за степенот на истраженост на фондот, т.е. неговите потенцијали за научно-општествена работа. Во ова поглавје се поместени и исклучително важните точки поврзани со „Управувањето со доброто и ризиците на кои тоа е изложено“ и „Достапноста на доброто или неговите делови експонирани за јавноста“.

Петтото поглавје се однесува на документираноста на доброто. Тука се поместени во форма на прилози, дескриптивни описи од научно-информативни средства каде што има детални описи на секоја архивска единица, со информација за степенот на зачуваност. Во ова поглавје е додадена и фотодокументација на групни и поединечни демонстративни примери од доброто.

Последното, шесто поглавје ја претставува библиографијата користена при пишувањето на елаборатот. Тука се таксативно наведени сите релевантни извори, закони и законски акти, како и листа со користена стручна литература.

Заклучок: моменталната фаза на постапката и понатамошни чекори

Со поднесувањето на елаборатот со целокупната придружна документација до Управата за заштита на културното наследство, целокупниот архивски материјал кој се чува во Државниот архив – Одделение Битола како фонд бр. 580 „Браќа Манаки – Битола 1853 – 1964“, беше предложен за заштита како движно културно наследство од исклучително значење. Националниот совет за заштита на културното наследство, стручно и советодавно тело на министерот за култура, на седница, која се одржа на 17.11.2022 година, го разгледа предлог-актот за заштита на збирка на движно културно наследство фонд 580 „Браќа Манаки – Битола 1853 – 1964“. Во рамките на состанокот, членовите на Националниот совет за заштита на културното наследство едногласно дадоа позитивно мислење за овој предлог.⁵

Со овие чекори преземени кон стекнување статус на културно наследство, како и други предлози кои би дошле од релевантни институции и општествени чинители, во форма на правни интервенции, научни проекти и други активности, би се зајакнал процесот на суштинско почитување на валоризацијата на фондот „Браќа Манаки“ и сите негови содржини, како и можност за користење ресурси за негово соодветно чување, средување, дигитализација, истражување и изложување.

Во рамките на минатогодишните активности на Државниот архив – Одделение Битола, а релевантни за потенцијалите кои би произлегле од новиот статус на фондот „Браќа Манаки“ како културно наследство, беше и идејата за формирање, конципирање и одржување спомен-соба посветена на браќата Манаки во изложбениот простор на Државен архив – Одделение Битола. Концепциски, станува збор за претставување постојана изложба на архивски материјал од фондот „Браќа Манаки“. 3D-визуелизација на првичниот концепт за идејно решение за спомен-собата беше изработена во август 2022 година, и јавно презентирана на 21 август 2022 година, во Битола, во рамки на свеченото отворање на изложбата „Милтон“ по повод 140 години од раѓањето на Милтон Манаки, на Државниот архив на Република Северна Македонија.⁶ Натамошни чекори кон реализација на овој проект ќе почнат од 2023 година.

⁵ Седница на Националниот совет за заштита на културното наследство, Министерство за култура на Република Северна Македонија, објавено на 22.11.2022 г., Достапно онлајн: <https://kultura.gov.mk/%D1%81%D0%B5%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D1%86%D0%B0-%D0%BD%D0%B0-%D0%BD%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%BD%D0%B8%D0%BE%D1%82-%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%82-%D0%B7%D0%B0-%D0%B7%D0%B0%D1%88%D1%82/>

⁶ Изложба „Милтон“ – 140 години од раѓањето на Милтон Манаки, Државен архив на Република Северна Македонија, објавено на 22.8.2022 г., Достапно онлајн: <https://arhiv.mk/2022/08/22/%d0%b8%d0%b7%d0%bb%d0%be%d0%b6%d0%b1%d0%b0-%d0%bc%d0%b8%d0%bb%d1%82%d0%be%d0%bd-140-%d0%b3%d0%be%d0%b4%d0%b8%d0%bd%d0%b8-%d0%be%d0%b4-%d1%80%d0%b0%d1%93%d0%b0%d1%9a%d0%b5%d1%82/>

ИЗЛОЖБИ НА ДРЖАВНИОТ АРХИВ ВО 2022 Г.

ДРЖАВЕН АРХИВ НА РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА

STATE ARCHIVES OF THE REPUBLIC OF NORTH MACEDONIA

ИЗЛОЖБА

EXHIBITION

150 ГОДИНИ ОД РАЃАЊЕТО НА ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ
(1872 – 2022)

150 YEARS SINCE THE BIRTH OF GOCE DELČEV (1872 – 2022)

150 ГОДИНИ ОД РАЃАЊЕТО НА ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ (1872 – 2022)

Државните архиви имаат различни улоги во општеството, но неизбежни се оние што меѓу другото потврдуваат дека тие се чувари на меморијата за минатото, за историјата, за наследството и културата, дека се институции и инструменти за добро владеење, за личните корења и семејните врски и за тоа кои сме ние како човечки суштества. А, мерна единица на хуманоста на општеството е односот на луѓето спрема зачувувањето на меморијата за учесниците во ослободителните движења, во војните, за жртвите итн.

Таквата одговорност од 1951 година ја има и Државниот архив на Република Северна Македонија, стекнувајќи го своето место како самостојна институција обврзана да чува, да памети и да потсетува за сè. 70 години тој опстојува во својата работа и им одолева на временските предизвици и притоа истражува факти, открива факти, чува факти, пренесува факти, ги дава на користење итн.

Оваа институција секогаш одговорно одговара на одбележувањето на државните јубилеи, потврдувајќи ја својата важност зашто секое истражување почнува и завршува меѓу документацијата во нејзините депоа.

2022 година Државниот архив ја почна со одбележување на јубилејот „150 години од раѓањето на Гоце Делев“, неодминливата и ненадминлива личност во македонската историографија – идеологот на македонското ослободително движење, олицетворение на беспрекорен хероизам, непокор и пожртвуваност на македонскиот народ.

Николај Чернишевски одамна има запишано една голема вистина: „Силните личности ги забрзуваат настаните, или го запираат нивниот тек и со својата надмоќна сила ја пренесуваат правилноста на хаотичното бранување на силите што ги движат масите“.

Токму така и појавата на Гоце Делчев¹ не беше случајна, како што не беше

¹ Македонка Митрева, Петар Манџуков (1878 – 1966): *Анархист и критичар на едно време*.

случајно ниту разраснувањето на македонското националноослободително движење. Овие две двигателни појави се суштествено поврзани произлегувајќи од еден ист историски извор, заемно надраснувајќи го своето време.

Изложбената поставка се состои од 10 паноа, низ која најголем дел од презентираниите материјали (документи и фотографии) се дел од архивските фондови на Државниот архив, како и од материјали кои се донесени од истражувачи во странските архиви, меѓу кои и од архивите во Бугарија.

Низ паноата се проследуваат материјали за: семејството Делчеви и за самиот подем на Гоце Делчев како учител, револуционер и идеолог, понатаму сведоштва од соборците на Гоце Делчев претставени преку нивните биографии, кои исто така се дел од фондовите на Државниот архив, а се огледало за животописот на Гоце Делчев, односно најдостоинствен показател за длабочината и големината на неговото животнo дело; Претставена е и дел од преписката, односно писмата од и до Гоце Делчев и неговите соработници, другари и пријатели по македонското дело, кои со својата богата содржина аргументирано сведочат за неговата улога и дејност во македонското Националноослободително движење; Понатаму следуваат материјали, односно извештаи од мај 1903 г. за судирот на четата во с. Баница и смртта на Гоце Делчев од тогашните институции на османлиската власт и конзуларни претставништва, материјали за преносот на моштите на Гоце Делчев од с. Баница во Софија во 1923 г., како и за преносот на моштите во 1946 г. во Скопје, престолнината на Македонија, со што се исполни заветот на Михаил Чаков, илинденски војвода и еден од соработниците на Гоце Делчев, кој во неговиот напис во „Илустрација Илинден“ во 1933 г. посветен на „Прибирањето на коските на големиот револуционер-апостол Гоце Делчев“ меѓу другото напиша: „Ги заколнуваме поколенијата, светите мошти да бидат погребани во престолнината на независна Македонија“; Изложбата ги пренесува и материјалите од оставината на потомците на Гоце Делчев, отстапена од неговата внука Велика Чопова-Јурукова на Државниот архив, фонд кој се состои од лична документација на Велика Чопова, биографски материјали и сеќавања за револуционерните семејства Делчеви и семејството Чопови, како и фотографски материјал, кој ги отсликува сите чествувања и манифестации посветени на Гоце Делчев, а на кои присуствувала неговата внука; Изложбата ги презентира и

Публикации и писма, ДАРСМ, 2019 г., 16 (Георги Делчев - Гоце, роден на 4 февруари 1872 г. во Кукуш, спојува во едно македонски револуционер, учител, војвода и ревизор на четите на Организацијата. Завршил егзархиска гимназија во Солун и се запишал на Военото училиште во Софија. Во редовите на Македонската револуционерна организација бил приклучен од Даме Груев во 1894 г. Учителствувал во штипското Ново Село. Учествовал како делегат на Солунскиот конгрес на ТМОРО во 1896 г. Бил еден од основачите на четничкиот институт на Организацијата и учествувал во создавањето канали за пренесување оружје од Бугарија на територијата на Македонија. Од ТМОРО бил избран за главен ревизор на четите и во тоа својство направил обиколка на повеќе револуционерни окрузи на Организацијата низ целата територија на етногеографска Македонија. Бил избран и за член на Задграничното претставништво на ТМОРО во периодот пред избувнувањето на Илинденското востание. Станал еден од главните поборници на идејата за тоа да не се крева избрзано востание во Македонија и да се чека поволен момент за тоа. Загинал во судир со турската војска кај село Баница, Серско, на 4 мај 1903 г.

материјалите за Гоце Делчев низ меморијата на Македонците, односно чествувањето на ликот на Гоце Делчев – во името и со името на Гоце Делчев. Во името на Гоце Делчев се објавени многу трудови од истражувачите на македонската, балканската и светската историографија, објавени се многу написи во дневниот печат, подготвени се уметнички изложби, народни песни, музеи, манифестации, именувани се многу училишта, гимназии, студентски домови, градинки, библиотеки, фабрики, спортски клубови, улици, булевари, мостови, доделувани се државни награди, изработувани се поштенски марки, пликови, монети итн.

Изложбената поставка првпат го промовираше и обемиот фотографски и документарен материјал за семејството Делчеви кој го поседува Јордан Јанев, академски вајар од Гевгелија, потомок на војводата Гоце Делчев од семејството на неговиот чичко, Гоце Делчев (помладиот брат на Никола Делчев, таткото на Гоце Делчев).

Гоце Делчев (братот на Никола) се занимавал со трговија. Често доаѓал и во Гевгелија, низ која минувале каравани бидејќи тука бил патот на свилата, кој ги поврзувал Истокот и Западот. Во Гевгелија Гоце ја запознава Кита, која потекнувала од с. Мрзенци, од семејство што се занимавало со сточарство и со трговија и со која во Гевгелија основа семејство. Имаат три ќерки, Марија, родена во 1872 г. во Гевгелија, Анета и Ирина.

Марија Делчева се омажила за Нано Сеизов, со кого имале две ќерки – Аспасија и Елена. Анета Делчева се омажила за Јордан Димков Докурчев од Велес, кој долги години живеел во Солун. Јордан бил брат на Андреа Докурчев, илинденец и војвода во Горна Џумаја. Анета и Јордан имале девет деца од кои живи останале ќерките Невена и Катерина, мајката на академскиот вајар Јордан Јанев. Најмалата ќерка на Гоце и Кита Делчеви, Ирина, се омажила и живеела во САД. Имала две деца, Ѓорѓи и Елена, кои живееле во Солун.

Гоце и Кита Делчеви се погребани на градските гробишта во Гевгелија.

Семејните архивски материјали за семејството Делчеви се наследени од Анета и од Марија Делчеви, првите братучетки на Гоце Делчев.

Да се биде потомок на Гоце Делчев е несомнено голема чест, но и одговорност. Великаните, легатите, ретките и исклучителни личности се достоинство на човештвото, достоинство на еден народ по кој тој станува препознатлив насекаде. Гоце Делчев покажа дека - патот кон отпорот не е лесен. Архивот има огромна чест што е практично најблиску до она што значи Гоце Делчев, поседувајќи ја архивска документација лично создадена од овој визионер, идеолог, апологет, организатор и предводник на македонското националноослободително дело од крајот на 19 и почетокот на 20 век.

Гоцевото дело ги надживеа искушенијата на вековите и сјае во полна светлина, иако метеорски прошета низ македонското поднебје.

А, трагата не може да се уништи, сè додека е тука меѓу нас Државниот архив, кој уште еднаш нè потсети со јубилејот „150 години од раѓањето на Гоце Делчев“, дека тој е неизбришлив дел од македонската меморија.

Бројаници со метален крст и приврзок донесени од Кукуш

Метален приврзок донесен од Кукуш, 1870 г.

Сребрен приврзок донесен од Кукуш, 1891 г.

Метален крст донесен од Кукуш

Дрвен крст донесен од Кукуш

Анета Делчева, ќерка на Гоце и Кита Делчеви,
прва братучетка на Гоце Делчев

Кита и Гоце Делчев,
брат на Никола Делчев таткото на Гоце Делчев

Марија Делчева, ќерка на Гоце и Кита Делчеви,
прва братучетка на Гоце Делчев

Анета Делчева Димкова Докурчева
со сопругот Јордан Димков Докурчев
(од десно), неговиот брат Владо Димков
Докурчев и ќерките

Анета Делчева Димкова Докурчева
со ќерките Невена и Катерина

Браќата Јордан (од лево) и Андреа Димков Докурчев
(горноцумајски војвода и еден од соработниците на Гоце Делчев)

СТАРИ БАЛКАНСКИ ФОТОГРАФИИ

Изложбата е резултат на соработката на Државниот архив на Република Северна Македонија и Државната агенција „Архиви“ на Република Бугарија, и е претставена со 25 изложбени паноа со фотографии од втората половина на XIX век до триесеттите години на XX век.

Државниот архив на Република Северна Македонија ја претставува историјата на секојдневието со 108 фотографии од архивските фондови на ДАРСМ – Централен дел и одделенијата во Битола, Велес, Скопје и Прилеп на фотографите Анастас Лозанчев, Милтон Манаки, Светозар Раичевиќ, Димитри Митанов и др., опфаќајќи ги темите: архитектура, старите занаети, селско стопанство (сточари, тутунари, жетвари), настани од секојдневието, народни носии и везови, модерни градски носии (алафранга), младоженци и сватови на свадба, народни собири (верски, социјални, еснафски, хуманитарни) и образование.

За да не се забораваат судбините на нашите предци, изложбата „Стари балкански фотографии“ овозможи повторно навраќање кон она што одамна, но трајно го забележа фотографијата како битен документ и значаен сведок за одблиску повторно да се слушнат и да се видат сите тие ликови кои некогаш биле дел од секојдневието, забележани онака како што и самите сакале да бидат видени.

Од појавата во 1839 г., фотографијата предизвикува постојан интерес како уметнички медиум кој е единствен визуелен сведок за човечката сеопфатност, навлегувајќи во сите простори и меѓу сите кои имале можност да ја направат дел од себе и да се овековечат.

За фотографијата како визуелна уметност од втората половина на XIX век најголем интерес пројавиле творците блиски до ликовните уметности. Дел од нив се стекнале со соодветни вештини по кои трагале во познатите европски и светски метрополи, како Чикаго, Париз, Букурешт, Цариград, Виена, Софија и др., а успешно се докажувале со учество и на меѓународни изложби.

Фотографите-документаристи и фотографите-пејзажисти од првата половина на XIX и почетокот на XX век стануваат вистински времеплов низ минатото, зачувувајќи ги од заборав почитта спрема: настаните, ликовите, семејствата, градската и селската архитектура, фолклорот, традицијата и обичаите, културниот идентитет, градските модерни носии алафранга, народните носии, старите и модерните занаетчии, сточарите, трговците, индустријалците, вооружените судири и последиците од нив, востаниците, војските итн., односно секојдневието кое некогаш постоело, се случувало, било реално и дел од семејствата.

Меморијата за настаните е апсолутно важна, но не и трајна доколку не се поддржува со изворната документација од архивите, меѓу која свое место си имаат обезбедено и фондовите со зачуваните фотографски материјали.

Сарајот на Нијази-бег во Ресен, 1909 г., ДАРСМ, Одделение Битола
ф. „Браќа Манаки – Битола 1853 – 1964“, бр. 580, а.е. 1429

Офицерскиот дом во Битола, 1912 г., ДАРСМ, Одделение Битола,
ф. „Браќа Манаки – Битола 1853 – 1964“, бр. 580, а.е. 4509

Сопругата на книжарот Османли
(мајка на Димитрие Османли), Битола, 1904 г.,
ДАРСМ, Одделение Битола, ф. „Браќа Манаки – Битола
1853 – 1964“, бр. 580, а. е. 5014

Жена облечена во смилевска носија, Битола 1898 – 1912 г.,
ДАРСМ, Одделение Битола,
ф. „Браќа Манаки – Битола 1853 – 1964“, бр. 580, а.е. 1698

Жени во мариовска носија, Битола, 1916 г.,
ДАРСМ, Одделение Битола,
ф. „Браќа Манаки – Битола 1853 – 1964“, бр. 580, а.е. 1798

Прослава на „летниот ден“ на Црвен крст во Битола 2-4 јуни 1928 г.,
ДАРСМ, Одделение Битола, ф. „Збирка фотографии 1901 – 1976“, бр. 954, а.к. 1

Ученици од училиштето
„Св. Климент“, Охрид, 1905 г.
ДАРСМ, ф. „Збирка фотографии
1900 – 1960“, бр. 870, а.к. 2, а.е. 28

Членови на Поречкото учителско
здружение, Македонски Брод, 1923 г.
ДАРСМ, ф. „Збирка фотографии
1900 – 1960“, бр. 870, а.к. 3, а.е. 28

Излетници во дворот на
крстоарскиот манастир,
Буково, 1904 г., ДАРСМ,
Одделение Битола, ф. „Браќа
Манаки – Битола 1853 – 1964“,
бр. 580, а.е. 2423

Мајката на Милтон Манаки како ткае во Авдела,
1898 – 1912 г.

ДАРСМ, Одделение Битола, ф. „Браќа Манаки – Битола
1853 – 1964“, бр. 580, а.е. 1931

Стрижење овци во с. Големо
Коњаре, 1920 г.,
ДАРСМ, ф. „Раичевиќ Светозар,
етнолог, кустос, Скопје 1919 –
1941“, бр. 833, а.к. 3

Младоженец од Јени Маало, Битола, 1914 г.,
ДАРСМ, Одделение Битола, ф. „Браќа Манаки – Битола
1853 – 1964“, бр. 580, а.е. 1492

ДРЖАВЕН АРХИВ
на Република Северна Македонија

ARKIVI SHËTETËROR
i Republikës së Magedonisë së Veriut

ДРЖАВНИОТ АРХИВ НА РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА

организира изложба

СТАРИ БАЛКАНСКИ ФОТОГРАФИИ

заеднички проект со Државната агенција „Архиви“ на Република Бугарија

НУ Музеј на Република Северна Македонија
15 – 22 јуни 2022 г.

РАСКОШОТ И ПРОКЛЕТСТВОТО НА ДАНАБАШ НИЗ АРХИВСКИОТ МАТЕРИЈАЛ

Државниот архив на РСМ – Одделение Битола во текот на 2022 г. подготви изложба со наслов „Раскошот и проклетството на Данабаш низ архивскиот материјал“, промовирана во Старата битолска чаршија во рамките на „Локум-фест“. Битолчани со тоа добија можност да се запознаат со приказната за животниот пат на познатата трговска фамилија Данабаш. Браќата Јанко и Петар Данабаш биле угледни трговци од Битола, кои се занимавале со трговија со житни култури, бензин и петролеј, а бизнисот го наследиле од својот татко Михаил Данабаш. Тие биле претставници на фирмата „Шел“ (Shell), чие стовариште се наоѓало во населбата Боримечка, каде што сè уште се познава нивниот натпис.

Јанко Данабаш со сопругата Хариклија и ќерките Хенриета, Кока и Клио живееле во една од најубавите куќи на Широк Сокак, во близина на барот „Корзо“, која до неодамна беше хрватски конзулат. Семејството било едно од најбогатите во Битола и патувале често во странство, од кои патувања можат да се видат доста фотографии и разгледници. Ќерките на Јанко секогаш биле елегантно и модерно облечени, оттука потекнува изреката „не си ќерка на Данабаш“, која денес сè уште е актуелна во Битола.

Петар Данабаш живеел сам на долниот кат од истата куќа, успешно раководел со бизнисот заедно со својот брат, но за жал неговиот живот завршил трагично. Тој бил сверски убиен на спиење од страна на Рудолф Берглес, при што биле украдени илјадници наполеони, златници и дијаманти. Но, проклетството на дијамантите го стигнаа и самиот убиец и крадец, кој при обид за бегство бил убиен од озлогласениот полицаец т.н. Црна Сабота.

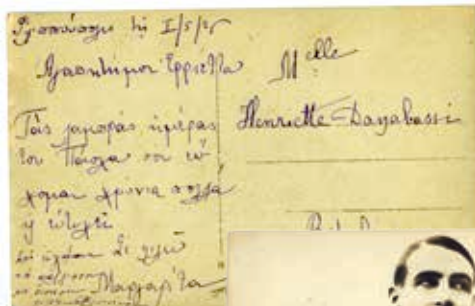
Посетителите на изложбата имаа исклучителна можност да видат досега необјавени документи и материјали: фамилијарни фотографии и фотографии со нивни пријатели, лични документи, разгледници, трговски и финансиски документи, како и фотографија од главното стовариште – претставништво на „Шел“ во Битола. Исто така, преку фотографии и статии од весници е прикажан и трагичниот крај на битолскиот милионер Петар Данабаш.

Преку архивскиот материјал може да се види подемот и падот на едно од најбогатите семејства во Битола, во периодот меѓу крајот на XIX и почетокот на XX век.

ДРЖАВЕН АРХИВ
на Република Северна Македонија

ARKIVI SHETËROR
i Republikës së Maqedonisë së Veriut

ИЗЛОЖБА

„МИСИОНЕРКА НА МИЛОСРДИЕТО -
СПОМЕНИТЕ ЗА МАЈКА ТЕРЕЗА ВО ДРЖАВНИОТ АРХИВ“

НУ Музеј на македонската борба
5 септември, 12:00 часот

МИСИОНЕРКА НА МИЛОСРДИЕТО – СПОМЕНИТЕ ЗА МАЈКА ТЕРЕЗА ВО ДРЖАВНИОТ АРХИВ

Државниот архив, како институција во која се чува минатото, кое пак го пренесува во сегашноста и понатаму за иднината (за да не се заборави судбината на нашите предци), оваа година достоино се придружи кон одбележувањето на 25-годишнината од смртта на Мајка Тереза, потсетувајќи нè сите дека меморијата за секој човечки живот е важна, директно или индиректно вклучена во процесите кои оставаат трага во општеството.

Афирмацијата на архивската документација е само една од значајните цели на Архивот, кој во ова одбележување одлучи да се придружи со прикажување на сè што тој поседува меѓу својата архивска документација за семејството Бојациу, за Гонца Бојациу, за Мајка Тереза, дополнувајќи го подоцна своето мало богатство со соработката со многубројни институции и поединци, успевајќи така да дојде до изложбената поставка од 16 паноа, со повеќе од 100 документи и фотографии. Посебно е горд на првичното прикажување на документацијата од архивското одделение во Скопје, како уписниците на Гонца Бојациу во гимназиските училишни книги, одобрените апликации на Гонца и Агнеса Бојациу за добивање пасош за школувањето на Гонца во Англија, и за посета на чичкото на Агнеса во Албанија, документацијата од пописот во град Скопје спроведен во 1931 г., каде што се забележани податоците за сите членови во семејството Бојациу моментално затекнати и моментално иселени од Скопје, имотната состојба итн.

Изложбената поставка ја прикажа Гонца, односно Мајка Тереза во Скопје, меѓу своето потесно и пошироко семејство, меѓу своите соученици, во рамките на католичката црква „Исусово срце“ и меѓу католичките верници, меѓу своите потомци, меѓу своите сограѓани и родното Скопје, кое од 1970 до 1986 г. го посети во четири наврати и секој пат сè повеќе почитувана, меѓу своите мисионерки на милосрдие, на прагот на нејзините почетоци во Даблин, во Бенгал, Калкута итн.

Токму граѓанката на Скопје, граѓанката на светот, позната секому како најголемата хуманистка на светот, добивајќи многубројни светски награди и

признанија, со својот живот и дело излезе и надвор од границите на земното, стекнувајќи се со своето трето именување СВЕТАТА МАЈКА ТЕРЕЗА.

Кога еднаш ќе се забележи во документацијата, сè останува трајно, како што е и името на Мајка Тереза. Мојата работа – тоа сум јас, велеше таа... се чувствувам како граѓанка на Скопје, мојот роден град, но му припаѓам на светот! – се одговорите пак на прашањата до неа, која е, што е, од каде е. Остава трага низ целиот свет, понесувајќи ја со себе и ширејќи ја трагата за Скопје и Македонија.

Јубилеите се можност да се потсетиме на сите наши големи имиња, а во таа насока и оваа изложбена поставка, која само уште еднаш ќе нè врати во времето на Гонца, на Мајка Тереза, на Светата Мајка Тереза.

СО СЕМЕЈСТВОТО БОЈАЦИУ

Никола Бојациу, како дел од дувачки оркестар, Скопје, 25 март 1912 г.

Драна и Лазар Бојациу, Скопје 1921 г.

Гонца Бојациу, Скопје, 1924 г.

Лазар, Гонца и Агнеса Бојациу со нивната баба, Скопје, 1925 г.

Куќата во која живееше семејството на Мајка Тереза во Тирана, Албанија

Вечните почивалишта на Никола (во Скопје), Драна и Агнеса Бојациу (во Тирана)

ГОНЦА БОЈАЦИУ, ДЕЛ ОД ПРВАТА РЕАЛНА МАШКА ГИМНАЗИЈА ВО СКОПЈЕ

Зградата на поранешната Машка гимназија во Скопје, 1928 г.

Гонца Бојациу во уписниците на учениците од I до VIII клас за учебната 1923/24 и 1924/25 г.

Гонца Бојациу со својот клас во Првата реална машка гимназија во Скопје

Гонца Бојациу, матурантка, со пријателките, Скопје 1928 г.

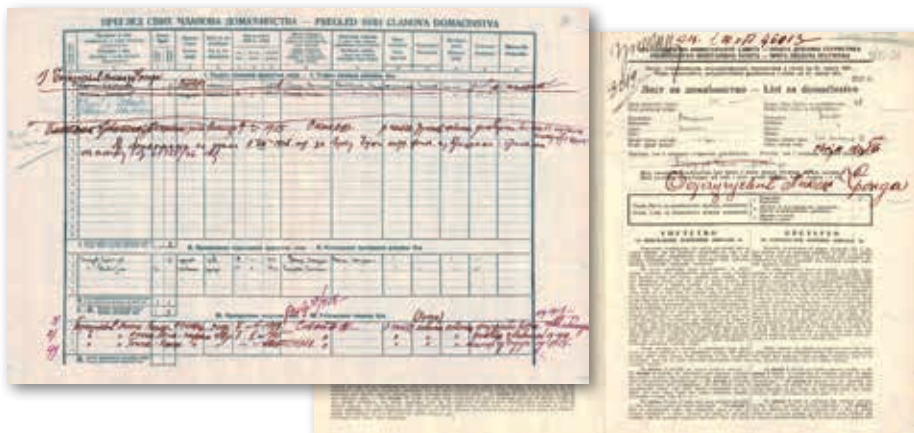
ДОКУМЕНТАЦИЈА ОД ГРАДСКОТО ПОГЛАВАРСТВО НА ОПШТИНАТА
НА ГРАД СКОПЈЕ ЗА СЕМЕЈСТВОТО БОЈАЦИУ 1928 – 1931 Г.

No.	Name	Sex	Age	Date of Birth		Date of Death	Cause of Death
				Year	Month		
1001	Jacobs	Male	25	1915	10	1945	Heart
1002	Smith	Female	35	1915	11	1945	Heart
1003	Johnson	Male	45	1915	12	1945	Heart
1004	Williams	Female	55	1915	1	1945	Heart
1005	Miller	Male	65	1915	2	1945	Heart
1006	Wilson	Female	75	1915	3	1945	Heart
1007	Moore	Male	85	1915	4	1945	Heart
1008	Anderson	Female	95	1915	5	1945	Heart
1009	Thompson	Male	105	1915	6	1945	Heart
1010	White	Female	115	1915	7	1945	Heart
1011	Black	Male	125	1915	8	1945	Heart
1012	Green	Female	135	1915	9	1945	Heart
1013	Blue	Male	145	1915	10	1945	Heart
1014	Brown	Female	155	1915	11	1945	Heart
1015	Pink	Male	165	1915	12	1945	Heart
1016	Gray	Female	175	1915	1	1945	Heart
1017	Gold	Male	185	1915	2	1945	Heart
1018	Silver	Female	195	1915	3	1945	Heart
1019	Copper	Male	205	1915	4	1945	Heart
1020	Iron	Female	215	1915	5	1945	Heart
1021	Steel	Male	225	1915	6	1945	Heart
1022	Aluminum	Female	235	1915	7	1945	Heart
1023	Plastic	Male	245	1915	8	1945	Heart
1024	Glass	Female	255	1915	9	1945	Heart
1025	Wood	Male	265	1915	10	1945	Heart
1026	Stone	Female	275	1915	11	1945	Heart
1027	Concrete	Male	285	1915	12	1945	Heart
1028	Brick	Female	295	1915	1	1945	Heart
1029	Marble	Male	305	1915	2	1945	Heart
1030	Granite	Female	315	1915	3	1945	Heart
1031	Slate	Male	325	1915	4	1945	Heart
1032	Schist	Female	335	1915	5	1945	Heart
1033	Gneiss	Male	345	1915	6	1945	Heart
1034	Quartzite	Female	355	1915	7	1945	Heart
1035	Amphibolite	Male	365	1915	8	1945	Heart
1036	Basalt	Female	375	1915	9	1945	Heart
1037	Diorite	Male	385	1915	10	1945	Heart
1038	Gabbro	Female	395	1915	11	1945	Heart
1039	Granodiorite	Male	405	1915	12	1945	Heart
1040	Syenite	Female	415	1915	1	1945	Heart
1041	Monzonite	Male	425	1915	2	1945	Heart
1042	Andesite	Female	435	1915	3	1945	Heart
1043	Dacite	Male	445	1915	4	1945	Heart
1044	Rhyolite	Female	455	1915	5	1945	Heart
1045	Trachyte	Male	465	1915	6	1945	Heart
1046	Basaltic Andesite	Female	475	1915	7	1945	Heart
1047	Andesitic Basalt	Male	485	1915	8	1945	Heart
1048	Basaltic Gabbro	Female	495	1915	9	1945	Heart
1049	Gabbroic Basalt	Male	505	1915	10	1945	Heart
1050	Basaltic Diorite	Female	515	1915	11	1945	Heart
1051	Dioritic Basalt	Male	525	1915	12	1945	Heart
1052	Basaltic Granite	Female	535	1915	1	1945	Heart
1053	Granitic Basalt	Male	545	1915	2	1945	Heart

Одобрена апликација за пасош од Градското поглаварство на Општината на град Скопје на Гонца
Бојациу со цел патување во Англија за понатамошно школување, 17 септември 1928 г.

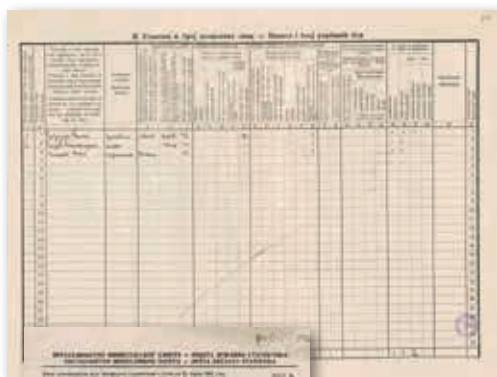
[illegible]

Одобрена апликација за пасош од Градското поглаварство на Општината на град Скопје на
Агнеса Бојациу за посета на чичкото во Тирана, Албанија, ноември 1929 г.

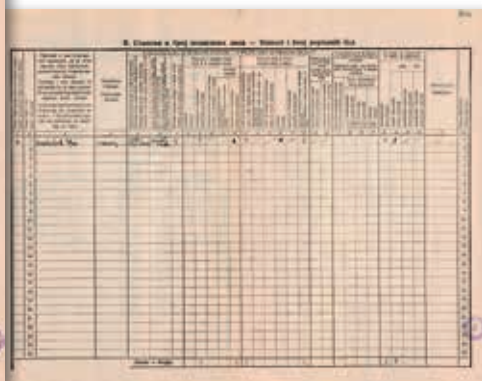

Статистички лист на Драна Бојациевиќ – од пописот на население по домаќинства во 1931 г.

Статистички лист на Драна Бојациевиќ – од пописот на згради во 1931 г.

Лазар Бојацијевиќ во уписниците на учениците за учебната 1922/23 г. во Првата машка реална гимназија

Статистички лист на Џон Антоновиќ, брат на Никола Бојациу – од пописот на население по домаќинства во 1931 г.

МИСИОНЕРКАТА СЕСТРА ТЕРЕЗА

Почетоците на мисионерката сестра Тереза во Бенгал и Калкута, Индија, забележани во списанието „Благовест“, 1929 – 1934 г.

Првиот допис на сестра Тереза до родното Скопје и католичките верници, 1929 г.

МАЈКА ТЕРЕЗА ВО СВОЕТО СКОПЈЕ ГРАЃАНКАТА НА СКОПЈЕ, ГРАЃАНКАТА НА СВЕТОТ

Пречек на Мајка Тереза во Скопје,
8 март 1978 г.

Мајка Тереза на скопскиот аеродром, 1980 г.

Мајка Тереза со бискупите Јоаким Хербут и
Николе Прела во Бискупијата, Скопје, 1980 г.

Мајка Тереза со сестрите и со дон Гаспер
Ѓини, Скопје 1980 г.

Мајка Тереза во Католичката црква на
Бит-пазар, Скопје 1978 г.

Дон Луш Ѓерѓи со Мајка Тереза,
Скопје, 1980 г.

Мајка Тереза со свештеници и монахињи
од Епархијата, Скопје, 1980 г.

Мајка Тереза во Детскиот дом
„11 Октомври“, 1980 г.

Мајка Тереза во Собранието на град Скопје, 27 јуни 1980 г.

МАЈКА ТЕРЕЗА – ПОЧЕСЕН ГРАЃАНИН НА ГРАД СКОПЈЕ

ОСТАВИНАТА НА ПОТОМЦИТЕ НА МАЈКА ТЕРЕЗА – ДЕЛ ОД ДРЖАВНИОТ АРХИВ

Диплома од Еснафската управа на град Скопје,
за мајстор по златарски занает, 1924 г.

Џон Антоновиќ со најпознатите златари во Скопје,
изработувачи на свадбените подароци за кралот
Александар и кралицата Марија

Членска карта на Џон Антоновиќ (златар),
како член во Здружението на занаетчии на град Скопје, 1934 г.

Војничка исправа на Џон Антоновиќ од 1939 г.

Златарот Џон Антон, чичко на Мајка Тереза

Мајсторско свидетелство на Антон Џон Јосифов, за мајстор по златарски занает, 31 декември 1943 г.

Благодарница на Алојз Гомбар од хуманитарната организација „Скопјанката Мајка Тереза“, за хумани дела во спомен на Гонца Бојациу, 5 септември 2001 г.

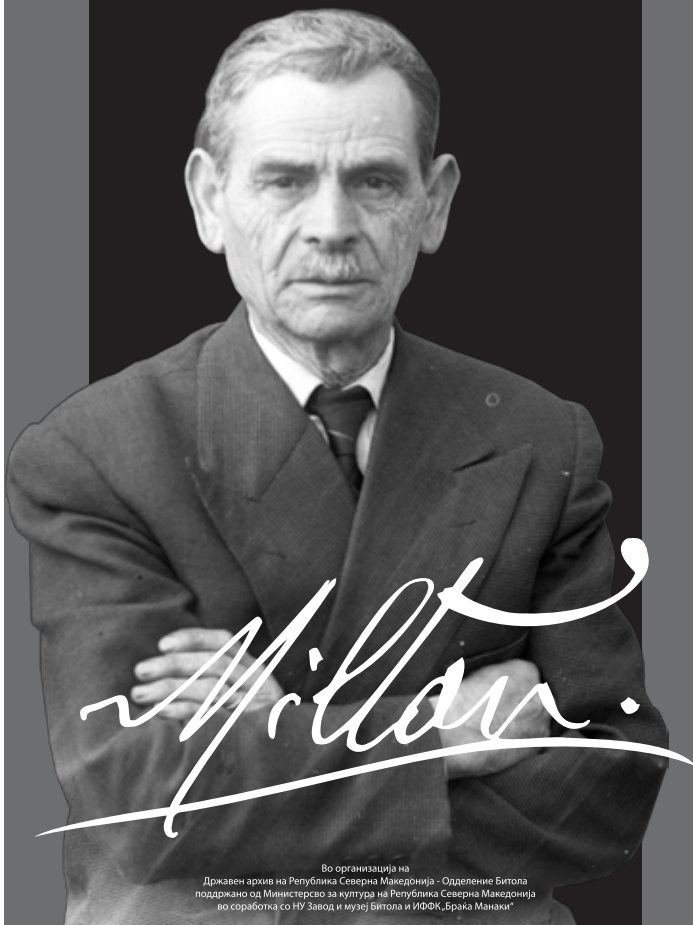
Еден од двата семејни крста, сопственост на Мајка Тереза и Алојз Гомбар

Полномоштво за куката на семејството Бојациу на ул. „Поп Кочина“ бр. 4, дадено во надлежност на Гон Антони од Агнеса Бојациу, 4 август 1947 г.

140

ГОДИНИ ОД РАЃАЊЕТО НА

Милтон Манаки

Во организација на
Државен архив на Република Северна Македонија - Одделение Битола
поддржано од Министерство за култура на Република Северна Македонија
во соработка со НУ Завод и музеј Битола и ИДФК „Браќа Манаки“

140 ГОДИНИ ОД РАЃАЊЕТО НА МИЛТОН МАНАКИ

По повод 140 години од раѓањето на Милтон Манаки, Државниот архив на Република Северна Македонија – Одделение Битола подготви изложба со наслов „Милтон“, можеби најзначајниот хроничар на балканската историја. Изложбата претставува осмислен теоретско-методолошки концепт, чија цел е да го претстави фотографското наследство од фондот 580 „Браќа Манаки“, низ призмата на архивската работа. Цел на овој архивски потфат е низ стручноста на професионалците од нашата институција од областа на историските науки, да се направи реактуализација на опусот на Милтон Манаки, низ современите пристапи на хуманистичките науки, кои критички и длабински пристапуваат на културата на сеќавање во локалната историја на Битола. По смртта на Милтон Манаки, градските власти во Битола, заедно со претставници на релевантните културни и образовни институции донеле одлука за откуп, преземање и заштита на фотографското наследство на Милтон Манаки, базирана на културното и историското значење на дејноста на Манаки за градот и државата. Формираната комисија на ден 25 декември 1965 година, во ателјето на Милтон Манаки во Битола, по претходна постапка и склучен договор за откуп помеѓу Општина Битола со наследниците Василикија Манаки (сопруга) и Леонид Манаки (син), ја почнале постапката за примопредавање на откупениот материјал. Преземањето на материјалот од приватните простории на правните наследници на Манаки, дефинирано со договор, било извршено на 25 јануари 1966 година, кога бил пренесен во просториите на Историскиот архив на Битола. По преземањето на материјалот, почнал долг процес на негово констатирање, средување и обработка од вработените во архивот.

Методолошкиот приод кон изложбата беше врамен на следниот начин: низ преглед на аналитички инвентар и избор на аспекти од творештвото и животот на Манаки низ користење анализа на дискурсот и историска литература. Преглед на стручни публикации и преглед на степенот на досегашна истраженост и изложеност на теми и аспекти кои ја покриваат темата за животот на Милтон Манаки. Заземање критички дискурс при анализата и избор на епистемологија која се занимава со

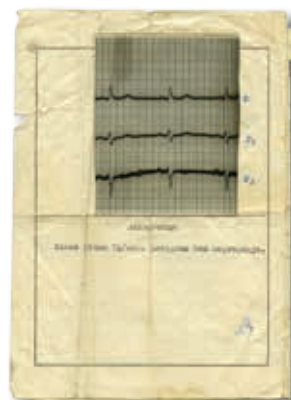
критика на погледот (визуелни студии), историографија, политики на сеќавање и изградба на идентитети во локална и национална смисла. Во изложбата се опфатени неколку тематски целини, кои го доловуваат нашиот приод. Почнуваме со наградениот серијал, кој на меѓународната изложба во Букурешт во 1906 година ги вивна браќата Манаки кон европската фотографска сцена – со фокус кон чувствителниот поглед кон „Клисурчанката“. Понатаму следува колаж од фотографскиот опус каде што е прикажана мултидимензионалноста на Милтоновите фотографии со фокус на противречните субјекти на неговиот поглед: од просјаци до кралеви. Изложбата нуди и досега необјавени фотографии, кои го приближуваат Милтон до неговите сограѓани од сегашноста – во „Непосредно со Милтон“ даваме поблизок поглед кон неговиот приватен и семеен живот. Уште еден важен аспект кој ни беше важен да го претставиме беа аспектите на транснационалноста во животот и работата на браќата Манаки. На крајот заклучуваме со положбата на Милтон Манаки во политиките на сеќавање, со фокус на Милтоновата историска свест и „архивски менталитет“, благодарейќи на што денеска нашата институција го поседува неговото наследство.

НЕПОСРЕДНО СО МИЛТОН

Лекарски рецепт за дадена терапија на Милтон Манаки од
специјалистот за внатрешни болести д-р Јован Калаузи,
Битола, 1957 г.

Лекарски наод со извршен електрокардиограм на Милтон
Манаки на интерната клиника во Скопје, 1958 г.

Акт од Селекционата сточарска станица – Битола,
а по барањето на НО на Општина Битола, Милтон
Манаки да плати такса за чување на кози, Битола,
1956 г.

Милтон Манаки на коњот Фро-фро,
на пат за Албанија, Корча, 1916 г.

Милтон Манаки, Битола 1920 г.

Пријава на име на браќа Манаки
за направени штети од војната врз
нивното ателје, Битола, 1921 г.

Милтон Манаки со своите коњи,
помеѓу двете светски војни

Ателјето на Манаки по бомбардирањето, 1916 г.

UDK 77.04:391(497.774)(06.064)Манаки(браќа)

“LA BELLE ÉPOQUE” – ИСТОКОТ И ЗАПАДОТ, БИТОЛСКАТА МОДА НИЗ ОБЈЕКТИВОТ НА МАНАКИ (КРАЈ НА XIX И ПОЧЕТОК НА XX ВЕК)

Милтон Манаки заедно со неговиот постар брат Јанаки Манаки ги поставиле темелите на балканската фотографија и кинематографија, почнувајќи со дејност на крајот на XIX век. Сведоци на политичките премрежиња на територијата на географска Македонија во XX век, браќата Манаки покажале поширока културна визија и димензија во областа на фотографијата, надминувајќи го степенот на работата во ателје за комерцијалните потреби на граѓаните, типичен за нивните деловни современици од фотографскиот еснаф. Нивната дејност била предмет на многубројни студии од областа на културата, уметноста и историјата во Европа и светот. Најголем дел од нивното творештво денес се чува во Државниот архив – Одделение Битола (документација, фотографии и предмети).

Гледано жанровски и тематски, фотографскиот опус на браќата Манаки е вистински сестран и полифон во смисла на опфаќањето различни наративи и заедници во богатата и густа мултикултурна балканска демографска структура. Најзастапени се поединечните и групните портрети, фотографии со опис на стопанска дејност, социјални слоеви, етнографски аспекти и од обичаи и секојдневен живот на население од различни етнички заедници.

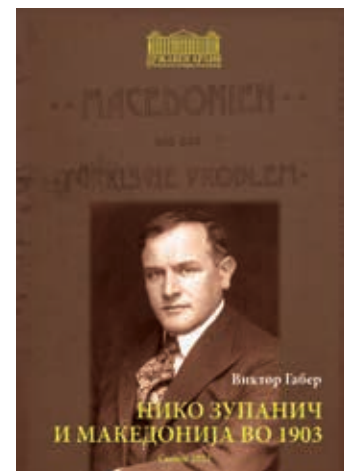
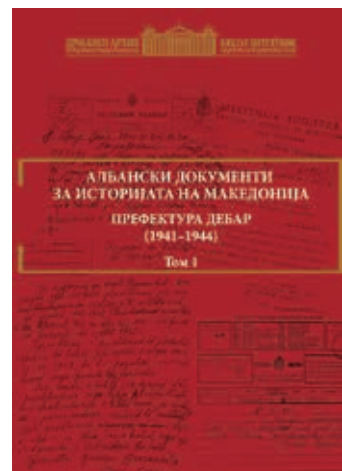
На крајот на XIX и почетокот на XX век објективот на браќата Манаки ќе ги овековечи бурните времиња кои ги живееше градот. Помеѓу економската неизвесност, политичките пропаганди и влијанија, нестабилноста на Отоманската Империја, Битола ќе се најде на крстопат помеѓу несигурна, но и возбудлива иднина, синтетизирајќи ги елементите на стариот свет и европскиот прогрес и благосостојба во новото време (La Belle Époque). Фотографскиот опус на Манакиевци ни дава исклучителна можност да сирнеме во секојдневието на битолчани, но и свечените пригоди кои ги имало во овој сè уште значаен културно-трговски центар на Балканот.

Дел од нивниот фотографски опус најде место и за време на републичкиот фестивал на народни песни и игри „Илинденски денови“ на 21 јули 2022 г., преку

изложба на тема “La Belle Epoque” – Истокот и Западот, битолската мода низ објективот на Манаки (крај на XIX и почеток на XX век), подготвена од Државниот архив на Република Северна Македонија – Одделение Битола во соработка со НУ Центар за култура – Битола.

ПУБЛИКАЦИИ НА ДРЖАВНИОТ АРХИВ

(список на објавените трудови во 2021 – 2022)

- „Османлиски документи за историјата на Македонија пописи од XIX век на христијанското население Скопски Санџак – Каза Скопје 1832/33“, том II, книга 1, зборник на документи, редакција: д-р Аднан Шериф;
- „Германски документи за месната самозаштита во егејскиот дел на Македонија (1943 – 1944 година)“, зборник документи, редакција: д-р Роберто Трајковски;
- „Скопската партиска организација на ПК на КПЈ за Македонија/КПМ (1941 – 1944)“, том I, книга 1, зборник документи, редакција: д-р Љубица Јанчева, д-р Катерина Мирчевска и д-р Димитар Љоровски;
- „Скопската партиска организација на ПК на КПЈ за Македонија/КПМ (1941 – 1944)“, том I, книга 2, зборник документи, редакција: д-р Љубица Јанчева, д-р Катерина Мирчевска и д-р Димитар Љоровски;
- „Македонската емиграција во САД и во Канада во југословенската дипломатска кореспонденција (1931 – 1942)“, зборник документи, редакција: д-р Тодор Чепрегенов и д-р Теон Џинго;
- „Македонското прашање во документите на Коминтерната: ВМРО (Обединета) 1925 – 1928 г.“, зборник документи, редакција: д-р Владо Поповски, д-р Ленина Жила и д-р Јасмина Дамјановска;
- „Спомени и материјали за националноослободителната и антифашистичка војна на македонскиот народ (1941 – 1945), Секавања на Цветко Узуновски и Христо Бајалски“, том I, книга 1, зборник документи, редакција: д-р Александар Литовски.
- „Албански документи за историјата на Македонија (1941 – 1944)“, том I (на македонски и на албански јазик), зборник документи, редакција: д-р Музафер Бислими;
- „Нико Зупанич и Македонија во 1903 г.“, м-р Виктор Габер.

ХРОНИКА НА НАСТАНИТЕ ВО ДРЖАВНИОТ АРХИВ

во периодот ноември 2021 – ноември 2022

1. Директорот на Државниот архив, д-р Емил Крстески, на 3 ноември 2021 година оствари средба со амбасадорот на Република Италија, Н.Е. Андреа Силвестри. Повод за оваа средба е неодамна потпишаниот Договор за соработка со Генералната дирекција на Државните архиви на Република Италија, кој се однесува на соработката меѓу архивите од двете држави во областа на заштитата, истражувањето и размената на архивски материјал од интерес на двете страни, како и на можноста за соработка на заеднички проекти (изложби, зборници на документи и сл.) и размена на искуства од областа на конзервацијата и дигитализацијата на архивскиот материјал.

2. На 12 ноември 2021 г. во Музејот на град Скопје свечено е отворена изложбата „Скопска градска општина“ од авторката д-р Јасмина Дамјановска. Изложбата „Скопска градска општина“ е замислена како еден водич низ меморијата што ја има собрано на едно место Државниот архив – Одделение Скопје за постоењето и за дејствувањето на Скопската општина, но и за трансформацијата што му се случува на градот Скопје со нејзиното конкретно функционирање.

3. На 29 ноември 2021 г., во рамките на својата посета на Штип, претседателот на државата Стево Пендаровски го посети и Државниот архив – Одделение Штип. Тој беше запознат со условите, структурата и функционирањето на Архивот. Раководителот во Штип, Делчо Трајков, на претседателот Стево Пендаровски му презентира и повеќе ретки документи значајни за нашата историја што ги поседува Одделението во Штип.

4. Претставници од Државниот архив, заедно со уште стотина други архивисти од цел свет учествуваа на 31. Конференција „Меѓународен архивски ден“, која се одржа на 29 и 30 ноември 2021 година со помош на виртуелната платформа *Zoom*.

5. По повод стогодишнината од основањето на Филозофскиот факултет во Скопје на 1 декември 2021 на Државниот архив му е доделена награда за долгогодишен и исклучителен придонес за развојот на наставата и науката на овој факултет, во чии рамки е и Катедрата по историја и архивистика.

6. Државниот архив во своите приоритети го има развивањето на едукативната дејност со ученици од средните училишта и студенти од високообразовните институции. На тој начин се постигнува доближување на архивистиката како можен избор за професионална ориентација во иднина и се афирмира местото и улогата на Државниот архив во општеството. На 2 декември 2021 г. ученици од

меѓународното училиште „Маариф“ заедно со предметниот професор Ѓуласфије Мелани го посетија Државниот архив при што имаа можност да се запознаат со процесот на работа и со значајна документација од османлискиот период.

7. Официјална делегација од Музејот на жртвите на геноцидот во Белград, поточно директорот г. Дејан Ристиќ и г. Бојан Арбутина, кустос-историчар, на 9 декември 2021 година го посети Државниот архив и разговараше со директорот д-р Емил Крстески. Музејот на жртвите на геноцидот во Белград (muzejgenocida.rs) е формиран со Закон во 1992 година, а институционално почнал да функционира во 1995 година. Задачи на овој Музеј се зачувување во трајно сеќавање на жртвите на геноцидот и собирање, обработка и користење податоци за поединечни и групни жртви на геноцид.

8. Државниот архив во своите приоритети го има зајакнувањето на соработката со институции од државата во делот на научната, истражувачката и образовната дејност. Поаѓајќи од наведените заложби, на 17 јануари 2022 г. беше потпишан Протокол за соработка меѓу директорот на Државниот архив, д-р Емил Крстески, и директорот на НУ Музеј на македонската борба, г-ѓа Даниела Николова.

9. Свеченото отворање на изложбата „150 години од раѓањето на Гоце Делчев“, кое се одржа на 4 февруари 2022 г. претставуваше централна манифестација на државно ниво во организација на Државниот архив, институција која има мисија да ја чува меморијата на македонскиот народ и да го актуализира културно-историското наследство на државата. На овој ден, пред 150 години бил роден Гоце Делчев (1872 – 1903), еден од најзначајните историски личности кои оставиле белег во времето во кое живееле сè до денес. Пред присутните се обратија претседателот на Република Северна Македонија, Стево Пендаровски, кој беше покровител на изложбата, директорот на Државниот архив д-р Емил Крстески и авторката д-р Јасмина Дамјановска.

10. По повод 60-годишнината од формирањето и функционирањето на Државниот архив – Одделение Тетово, на 10 февруари 2022 г. беше отворена изложбата: „Документарното богатство на тетовскиот Архив“ и беше промовирана книгата: „Преглед на национализираните наемни згради и земјиште во градежниот регион на Тетово 1958 – 1963“, приредена од м-р Младен Матовски. На промоцијата зборуваа директорот на Државниот архив, д-р Емил Крстески, раководителот на Државниот архив – Одделение Тетово, м-р Младен Матовски, и еден од авторите на изложбата, д-р Бранислав Светозаревиќ.

11. Во периодот од 3 до 5 март 2022 г., директорот на Државниот архив д-р Емил Крстески и дел од раководниот кадар во оваа институција, учествуваа на виртуелната меѓународна конференција „RootsTech“. Организацијата на оваа конференција е одговорност на „FamilySearch International“, најголемата генеалошка организација во светот, со седиште во Солт Лејк Сити, во Јута – САД, основана уште во 1894 година како Генеалошко здружение на Јута.

12. Со изложбата поставена во НУ Музеј на македонската борба е „Македонската жена во Големата војна 1914 – 1918“, Државниот архив се вклучува

во светското одбележување на 8 Март, меѓународниот ден на жената и денот кога се истакнува борбата на жените за економска, политичка и социјална рамноправност.

13. Во периодот од 20 до 25 март 2022 година заменик-директорот на Државниот архив, проф. д-р Музафер Бислими, заедно со м-р Климентина Ивановска, раководител на одделение, и м-р Ирфете Ибраими, в.д. раководител на одделение, остварија научноистражувачка работа во главната дирекција на Државните архиви на Република Албанија.

14. Во рамките на традиционално добрата соработка и актуелниот Договор за соработка со Државната агенција на архивите на Косово, делегација од тој Архив на 28 март 2022 го посети Државниот архив во Скопје и оствари средба со д-р Емил Крстески, директор, и проф. д-р Музафер Бислими, заменик-директор.

15. По повод Први април, денот на македонските архиви и архивисти, Државниот архив ги отвора вратите за граѓаните, кои ќе имаат можност да ги видат нашите нови изданија што обработуваат теми од областа на историјата и архивистиката и изложбите посветени на значајни историски датуми, настани и личности со повеќе оригинални документи и фотографии.

16. Државниот архив на 5 април 2022 г. ја претстави изложбата „150 години од раѓањето на Гоце Делчев (1872 – 2022)“ во Нови Сад, Република Србија, градот кој оваа година претставува европска престолнина на културата.

На отворањето на изложбата се обратија: директорот на Државниот архив д-р Емил Крстески, директорот на Архивот на Војводина д-р Небојша Кузмановиќ и авторката д-р Јасмина Дамјановска. Во своите обраќања, тие се осврнаа за значењето на изложбата и претставувањето на меморијата за настаните и личностите од минатото од страна на архивите. На настанот присуствуваше и амбасадорката од македонската амбасада во Белград, Н.Е. Михаела Веселинов.

17. Во рамките на заложбите на Државниот архив за јакнење на соработката со државните институции на планот на науката, образованието и истражувањето, директорите на Државниот архив и на НУ Конзерваторскиот центар – Скопје, на 5 мај 2022 г. потпишаа Протокол за соработка.

18. Директорите на државните архиви на Република Северна Македонија и на Србија, д-р Емил Крстески и д-р Мирослав Перишиќ, на 9 мај 2022 г. во Скопје потпишаа Протокол за соработка. Ова е прв ваков договор меѓу двете институции со кој се дефинираат насоките на соработка во областа на историските документи и архивистиката и се продлабочуваат односите меѓу двата архива со правна рамка.

19. Државниот архив на 17 мај 2022 г. во соработка со ЛУ „Народен музеј“ – Велес и Фондацијата „Ангел Петров“, по повод Меѓународниот ден на музеите ја отворија изложбата на документи и фотографии „150 години од раѓањето на Гоце Делчев (1872 – 2022)“, одбележувајќи го истовремено и јубилејот на идеологот на македонското револуционерно движење. Изложбената поставка на Архивот беше збогатена со 12 портрети на академскиот сликар, велешанецот Ангел Петров, сите работени во различна техника.

20. Директорот на Државниот архив, д-р Емил Крстески, и претседателот на

Исламската верска заедница на Република Северна Македонија, реис-ул-улема Хаџи Шекир-ефенди Фетаи, во Скопје, на 20 мај 2022 г. првпат потпишаа Меморандум за соработка меѓу овие две институции. Целта на потпишувањето на овој Меморандум е да се прошири меѓусебната соработка во областа на научната, истражувачката, архивската и образовната дејност.

21. Заменик-директорот на Државниот архив, проф. д-р Музафер Бислими, на 23 мај 2022 г. оствари работна средба со градоначалникот на Општина Боговиње, г. Бесник Емшиу, при што беше договорена заедничка соработка.

22. На 20 јуни 2022 г., директорот на Државниот архив, д-р Емил Крстески, реализира работна средба со директорката на НУБ „Св. Климент Охридски“, Јелисавета Костадинова, со која разменија искуства за досегашната соработка дефинирана со Протоколот за соработка меѓу овие две значајни институции.

23. Државниот архив и Државната агенција – Архиви од Република Бугарија, на 1 јули 2022 година во Софија ја отворија заеднички подготвената изложба „Стари балкански фотографии“, која пред две недели претходно ѝ беше презентирана и на македонската јавност. Фотографиите се од крајот на 19 и почетокот на 20 век и прикажуваат детали од секојдневниот живот, обичаите, архитектурата, занаетите, народните носии и слично.

24. На 15 јули 2022 г., во галеријата на Македонското културно друштво „Охридски бисери“ во Нова Горица, Република Словенија, беше отворена изложбата што ја подготви Државниот архив: „150 години од раѓањето на Гоце Делчев“ (1872 – 2022). На отворањето на изложбата се обратија: директорот на Државниот архив, д-р Емил Крстески, македонската амбасадорка во Република Словенија, Сузана Зеленковска, претседателот на Клубот, Боро Митовски, како и градоначалниците на општина Нова Горица, д-р Клемен Миклавич и на Шенпетер, Милан Турк.

Во оваа пригода Македонското културно друштво „Охридски бисери“ на Државниот архив му додели плакета за успешна соработка во областа на историјата и културата.

25. Државниот архив, во соработка со „Британската библиотека“ (British library), во наредните две години ќе го дигитализира целокупниот материјал и оставината на браќата Манаки. „Во Договорот, меѓу другото, се потенцира дека главна цел е комплетната дигитализација на документите и фотографиите на првите филмации на Балканот, Јанаки и Милтон Манаки. Материјалите се наоѓаат во Државниот архив – Одделение Битола, кое главно ќе ја спроведе целосната дигитализација.

26. Државниот архив и Универзитетот за информатички науки и технологии „Св. Апостол Павле“ од Охрид, на 10 август 2022 г. потпишаа Меморандум за соработка. Меморандумот, меѓу другото, предвидува размена на искуства во однос на дигитализацијата на историски документи, како и поддршка во однос на информатичкиот систем во Државниот архив и спроведување практична настава на студентите на овој Универзитет во Државниот архив – Одделение Охрид.

27. На 21 август 2022 година со почеток во 20 часот, Државниот архив на

Република Северна Македонија свечено ја отвори изложбата со наслов „Милтон“ по повод 140 години од раѓањето на Милтон Манаки, кој со својот брат се познати како првите сниматели на Балканот, фотографии кои оставиле траен белег со нивното творештво не само на Балканот туку и пошироко. Фондот „Браќа Манаки“ е во сопственост на Одделението Битола од 1965 година.

28. Во чест на сеќавање на светата Мајка Тереза, на 5 септември 2022 г. беше отворена изложбата со наслов „Мисионерка на милосрдие – Спомените за Мајка Тереза во Државниот архив“, во НУ Музеј на македонската борба. Пред присутните се обрати директорот на Државниот архив, д-р Емил Крстески, кој нагласи дека изложбата претставува придонес во одбележувањето на 25-годишнината од упокојувањето на светата Мајка Тереза, чие дело е безвременско и кое меѓународната заедница го почитува.

29. Државниот архив со Дирекцијата на државните архиви при Претседателството на Република Турција и Турската канцеларија за развој и соработка оствари успешна соработка, која дава видливи резултати и бенефити за институцијата во исполнувањето на стратешките цели. Како потврда на интензивната соработка, на 3 октомври 2022 година во посета на Државниот архив беа потпретседателот на Турската агенција за соработка и координација ТИКА од Република Турција, д-р Махмут Чевик, и програмскиот директор на ТИКА во Скопје, Халим Омер Согут, при што остварија работна средба со директорот на Државниот архив, д-р Емил Крстески.

30. Во Белград на 5 октомври 2022 е одржан состанок на директорите на Државните архиви на земјите од поранешна СФРЈ. Претставниците од Словенија, Хрватска, Северна Македонија, Босна и Херцеговина и на Архивот на Југославија се согласија околу динамиката на преземањето на историските документи од 1945 до 1992 година и на нивна дигитализација.

31. На покана на Државната агенција на архивите на Косово, на 17 октомври 2022 г. во Приштина, Република Косово, беше отворена и промовирана изложбата „Мисионерка на милосрдие – Спомените за Мајка Тереза во Државниот архив“ во Народниот музеј на Косово. Свечениот настан беше отворен од домаќинот Бедри Зиберај, директор на косовскиот Архив, директорот на Државниот архив, д-р Емил Крстески, а за содржината на изложбата говореа заменик-директорот на Државниот архив, проф. д-р Музафер Бислими и авторката д-р Јасмина Дамјановска.

32. Во работна посета на Државниот архив на 3 ноември 2022 г. беше амбасадорот на Шпанија во Република Северна Македонија, Хосе Луис Лозано Гарсија, кој се сретна со директорот, д-р Емил Крстески. Двајцата соговорници разговараа за можностите за проширување на соработката на архивите на двете земји, особено во делот на процесот на дигитализација и за можностите за активна поддршка во таа насока за Државниот архив од страна на Шпанија.

33. Ученици од осмо одделение од ОУ „Братство“ Скопје, на 17 ноември 2022 г., го посетија Државниот архив – централен дел, и се запознаа со неговата дејност во рамки на програмата по предметот Историја. Учениците имаа можност

да се информираат за средувањето и обработката на документите, за фотографиите како извор за минатото и библиотеката на Архивот која е место каде што тие може да истражуваат и да го користат фондот на книги.

34. Во седиштето на НАТО во Брисел, во периодот од 21 до 23 ноември 2022 г. се одржа сесија на Архивскиот комитет на Алијансата, на која присуствуваа и директорот на Државниот архив, д-р Емил Крстески, и раководителката на Секторот за меѓународна соработка, Светлана Успрцова. На работилницата се разгледаа повеќе теми посветени на системите за заштита на архивските НАТО-документи и на нивната класификација, со посебен осврт врз Мисијата на КФОР и на проектот за дигитализација на документите на Лигата на народите, од нејзиното основање во 1918 г. па сè до 1945 г. На состанокот беше презентирана и Платформата на организираноста и функционирањето на Архивот на Обединетите нации во Женева и соработката со Архивскиот комитет на НАТО, како и искуствата на САД и Франција во врска со заштитата на документи во чекор со новите технологии и системи и вештачката интелигенција.

Издавач / Publisher:

Државен архив на Република Северна Македонија/
The State Archives of the Republic of North Macedonia

За издавачот / For the publisher:

д-р Емил Крстески / Dr. Emil Krsteski

Лектура / Editor:

Евгенија Стојанова / Evgenija Stojanova

**Превод на текстови на англиски јазик /
Translation from Macedonian into English:**

Благоја Бошковски / Blagoja Boshkovski

**Превод на текстови од српски на македонски јазик /
Translation from Serbian into Macedonian:**

Љупка Андов / Ljupka Andov

**Ликовно – графичко обликување и компјутерска обработка /
Art, graphic design and computer processing:**

Јован Стојановски / Jovan Stojanovski

Печати / Printed by:

Ива 2003, Велес / Iva 2003, Veles

Формат / Format:

Б 5 / В 5

Тираж / Impresion:

250